तृतीय वर्ष कला (मराठी)

सत्र - VI (CBCS)

अभ्यासपत्रिका क्र. ४

मध्ययुगीन मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहास – भाग २

(HISTORY OF MEDIEVAL MARATHI LITERATURE)

विषय कोड : 86516

© UNIVERSITY OF MUMBAI

डॉ. सुहास पेडणेकर
कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविन्द्र कुलकर्णी
प्रभारी कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

कार्यक्रम समन्वयक : **प्रा. अनिल बनकर**
कला शाखा प्रमुख
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक व संपादक : **प्रा. मनिषा-पवार बनकर**
सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक : **प्रा. मृदुला वाघमारे**
ना. ग. आचार्य रोड, सुभाष नगर,
चेंबूर, मुंबई - ४०००७१

: **डॉ. मीनाक्षी बऱ्हाटे**
सहाय्यक प्राध्यापक, क. जे. सोमैया केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ,
सुरुचि भवन, पहिला मजला, विद्याविहार पूर्व, मुंबई - ७७

: **प्रा. रुपाली कांबळे**
सतीश प्रधान महाविद्यालय.
ठाणे (प) ४००६०१

: **डॉ. विजया गुडेकर**
सहाय्यक प्राध्यापक,
शेठ हीराचंद मुठा महाविद्यालय, कल्याण, जि. ठाणे (प)

जुलै २०२१, मुद्रण - १   ISBN -978-93-95130-37-0

प्रकाशक
संचालक, दूर आणि मुक्त अध्ययन संस्था.
मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी आणि मुद्रण
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय
विद्यानगरी, मुंबई

अनुक्रमणिका

इकाई क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१.	शाहीरी वाड्:मय - प्रा. मृदुला वाघमारे	१
२.	महानुभाव व वारकरी यांखेरीज इतर पंथीयांचे वाड्:मय - डॉ. मीनाक्षी बऱ्हाटे	१३
३.	हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेली वाड्:मयनिर्मिती - प्रा. रुपाली कांबळे	२७
४.	बखर गद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये - डॉ. विजया गुडेकर	४३

अभ्यासपत्रिका क्र. ४. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग २
सत्र - ६वे (श्रेयांकने-४) व्याख्याने -६०

उदिष्टे (Objective)

१) शाहिरी वाड्मयाचा परिचय करून घेणे-

२) इतर धर्मीयांनी केलेल्या वाड्मयीन निर्मितीचा परिचय करून घेणे

३) वेगवेगळ्या पंथाचे वाड्मयाचा परिचय करून घेणे

४) बखर वाड्मय निर्मितीचा परिचय करून घेऊन त्याची ठळक वैशिष्टे जाणून घेणे

५) मध्ययुगीन कालखंडातील प्रमुख संप्रदाय व ग्रंथ निर्मिती यांचा अनुबंध स्पष्ट करणे

घटक -१ शाहिरी वाङ् मय-

अ) लावणी, पोवाडे, या काव्य प्रकारांची स्वरूप वैशिष्ट्ये.

ब) काही लावणीकार- होनाजी बाळा, रामजोशी, प्रभाकर, अनंत फंदी, परशराम या शाहिरांचा व त्यांच्या साहित्याचा परिचय.

घटक -२ महानुभाव व वारकरी यांखेरीज इतर पंथीयांचेवाङ् मय

अ) नाथ, दत्त या पंथातील वाङ् मयाचे स्वरूप.

ब) समर्थ, लिंगायत या पंथातील वाङ् मयाचे स्वरूप

घटक – ३ हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेलीवाङ् मयनिर्मिती

अ) ख्रिस्ती धर्मियांनी केलेली वाङ् मयनिर्मिती

(ख्रिस्ती –फादर स्टीफन्स, क्रुआँ, सालंदाज, पाद्री अल्मैद)

ब) इस्लामी धर्मियांनी केलेली वाङ् मयनिर्मिती

(इस्लामी – मुंतोजी (मृत्युंजय), हुसेन अंबरखान, शेख महमंद, शहामुनी)

घटक – ४ बखर गद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये

अ) बखरी- शिवपूर्वकालीन – महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर, राक्षसतागडीची लढाई.

बखरी- शिवकालीन- शिवछत्रपतींचे चरित्र- कृष्णाजी अनंत सभासद, चित्रगुप्तविरचित शिवाजी महाराजांची बखर, श्री छत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस, मल्हार रामराव चिटणीस विरचित श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र.

ब) बखरी – पेशवेकालीन- नाना फडणवीसाचे आत्मचरित्र, श्री रामदास स्वामींचे चरित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर, पेशव्यांची बखर, कृष्णाजी विनायक सोहनी, पानिपतची बखर- रघुनाथ यादव, भाऊसाहेबांची बखर-कृष्णाजी शामराव, खडर्याच्या स्वारीची बखर.

सत्रान्त परीक्षा (गुण १००)

प्रश्न १. घटक १ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह) गुण २०

प्रश्न २. घटक २ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह) गुण २०

प्रश्न ३. घटक ३ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह)   गुण २०
प्रश्न ४. घटक ४ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह)   गुण २०
प्रश्न ५. सर्व घटकांवर आधारित दोन टीपा (पर्यायासह)   गुण २०

साध्ये (Outcome)

१) शाहिरी वाड्मयाचा परिचय होईल
२) बखर वाड्मयाचा परिचय होईल
३) वेगवेगळ्या पंथाचे वाड्मयाचे स्वरूप लक्षात येईल
४) वेगवेगळ्या धर्मीयांनी केलेल्या वाड्मय निर्मितीचा परिचय होईल
५) मध्युगीन वाड्मयाचे स्वरूप स्पष्ट होईल.

१

शाहिरी वाङ्:मय

घटक रचना

१.१ उद्देश

१.२ प्रस्तावना

१.३ विषय प्रवेश

१४. पोवाडा काव्यप्रकार

१.४.१. पोवाडा काव्यप्रकार विशेष

१.५ लावणी काव्यप्रकार

१.५.१. विषय विवेचन

१.५.२ लावणीचे समाजाशी असलेले नाते

१.५.३ लावणीचे वैशिष्टये

१.५.४ लावण्याचे प्रकार

१.६ काही प्रमुख शाहीर – राम जोशी

१.७ होनाजी बाळा

१.८ परशराम

१.९ शाहीर प्रभाकर

१.१० अनंत फंदी

१.११ प्रभाकर

१.१२ समारोप

१.१३ संदर्भग्रंथ

१.१४ प्रश्नावली

१.१ उद्देश

- शाहिरी काव्याची माहिती मिळेल
- महाराष्ट्रातील प्रमुख शाहिरांची माहितीमिळेल
- लावणी व पोवाडा या शाहिरीकाव्यप्रकाराची माहिती होईल
- शाहिरी काव्याचे प्रकार समजतील
- शाहिरी वाङ्:मयातून चित्रण झालेले समाज जीवन समजेल

१.२ प्रस्तावना

शाहिरी काव्य हे मराठी बाण्याचे काव्य आहे हे बहुजन समाजाचे आवडते काव्य आहे तत्कालीन सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे प्रतिबिंब आहे ही कविता लोकजीवनातून निर्माण झाली इ.स १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला महाराष्ट्रातील माणसांचा स्वभाव, त्यांचे विचार, त्यांचे गुणदोष, विवाह, पती-पत्नीमिलन, प्रणय चेष्टा, मर्द गड्याचा शृंगार, निरोप, विरह, प्रेम, साहस, वीरगती, पराक्रम, उपदेश, देवस्तुती, भक्ति ई व्यक्त झाले आहे.

अठराव्या शतकात उगम पावलेली कविता म्हणजे शाहीरी काव्य होय.‘शाहीर’ हा शब्द कवि या अर्थाच्या 'शाइर' या मूळ अरबी शब्दावरून आला आहे या शाहिरी कवितेची पोवाडा आणि लावणी अशी दोन अंगे आहेत या वाङ्ग्मयामुळेच १९व्या शतकातील काव्य अधिकच समृद्ध झाले महाराष्ट्राच्या संपूर्ण संस्कृतीचे दर्शन या साहित्यातून घडते.

१.३ विषय प्रवेश

पोवाडा सादर करणारे गायक मराठमोळ्या पद्धतीचा पेहराव करून डफच्या साथीवर पोवाडा सादर करतात. लावणी सादर करताना मराठमोळ्या वेशातील स्त्री कलाकार लावणी सादर करते.शाहिरी वाड्:मयाची मूळ परंपरा लोकसाहित्यातून आलेली असली, तरीही अभिजात साहित्याचे संस्कार स्वीकारले आहेत.

पोवाडा व लावणी मिळून शाहिरी वाड्:मय प्रकार अस्तित्वात आला आहे. पोवाडा व लावणी रचना करणाऱ्याला 'शाहीर' म्हणतात. पोवाडा हा काव्यप्रकार शिवकालात तर लावणी हा काव्यप्रकार पेशवाईत उदयास आला. संगीत नृत्य आणि अभिनय या अंगांनी विकसित झाला.

शाहिरीवाड्:मय म्हणजे पोवाडे आणि लावण्या हे लोकवाड्:मय आहे. जत्रा किंवा उत्सवाच्या वेळी शाहीरांची पाले गावागावात उभी राहतात. तिथे ही कला सादर केली जाते. हा सहज आकलन होणारा काव्यप्रकार आहे. प्रारंभी ही रचना लोकांच्या श्रम परिहारासाठी झाली व त्यानंतर मनोरंजनासाठी झाली. हळूहळू परिस्थिती बदलू लागली. समाजाच्या आविष्कारात बदल होऊ लागले. शाहिरी करणारे शाहीर हे सर्व जाती-जमातींचे होते. हे काव्य समाज परिवर्तनाचे आणि लोकजागृतीचे साधन होते. शाहीर हे बहुत करून बहुजन समाजातील होते. ते समाजाचे उपदेशक, कवी, नट, गायक सर्व काही होते. ते लोकांचे मनोरंजन करीत असत. त्यांचा श्रोता सर्व सामान्य शेतकरी आणि कामकरी वर्ग होता. त्यांच्या वाङ्ग्मयीन जाणीवेतून लोकगीत आणि लोककला यांनी घडविल्या होत्या. अवती भोवतीच्या परिसरातले ज्ञान त्यांच्या पाशी होते. मौखिक परंपरेने मिळालेले हे ज्ञान ते जोपासत होते. शाहिरांनी आपल्या पद्धतीने लोकांचे मनोरंजन केले. आपल्या परिसरातील बोलीभाषा आणि निसर्ग यांच्याशी त्यांचे नाते जोडले.शाहीरांचे कार्यक्रम गावच्या चव्हाट्यावर, झाडांच्या सावलीत, जत्रेच्या ठिकाणच्या मोकळ्या जागेत, काही वेळा बैलगाडीवर रंगमंच तयार करून होत असत. शाहिरांच्या कार्यक्रमाला कशाचीही वर्गवारी नसे तेव्हा समाजातील सर्व प्रकारचे रसिक त्या कार्यक्रमाला गर्दी करत असत. शाहीर आपल्या श्रोत्यांची वाङ्ग्मयीन जान लक्षात घेऊन रचना सादर करत असत. सर्वसामान्य माणसाला जे हवे ते देण्याचा प्रयत्न शाहिरांनी केला आहे. प्रसिद्ध शाहिरांनीआपल्या निर्मिती साठी संत कविता, पंडित कविता, लोकवाङमय यातून संदर्भ उभे केले आणि आपले साहित्य लोकसमूहाकडे सादर केले.

१.४ पोवाडा काव्यप्रकार

पोवाडा गायक किंवा सादर करणारे मराठमोळ्या पद्धतीचा पेहराव करून डफच्या साथीवर पोवाडा सादर करतात. एखादा प्रसंग, घटना, लहान- सहान प्रसंग, शौर्य पोवाड्यात मांडणे अपेक्षित असते. त्याची लांबी बघितली जात नाही. फक्त घटना श्रोत्यांच्या हृदयापर्यंत पोहचवावी लागते. यामध्ये प्रामुख्याने वीर रस असतो. पोवड्याचा शब्दश: अर्थ उच्चारातील संवाद (संस्कृत प्र +वद > पवद> पवड>पवाडा >पोवाडा) असा होतो. वीरांच्या पराक्रमाचे, बुद्धिमत्तेचे तसेच एखाद्याचे सामर्थ्य गुण, कौशल्य ई. काव्यात्मक वर्णन प्रशस्ती किंवा स्तुतीसुमने म्हणजे पोवाडा असा पवाडा या शब्दाचा अर्थ आहे.पोवाड्याचा उच्चार ज्ञानेश्वरी मध्ये “पवद”असा केलेला आढळतो. पोवाड्यात बहुतकरून ऐतिहासिक घटना समोर ठेऊन रचना केली जाते आणि मनोरंजक पद्धतीने सांगितली जाते.

पोवाडा म्हणजे स्तुति करणे, पोवाडा म्हणजे पराक्रमाचे वर्णन करणे. हे कथकाव्य आहे याची चाल धावती आणि वेगाने असते. त्यामध्ये नाट्यपूर्णता असते. शाहीर यातील वातावरणाशी एकरूप झालेला असतो. त्यामुळे त्यात रसनिर्मिती होते. त्यात लोकगीतांच्या भावभावना चित्रित झालेल्या असतात. पोवाड्यातील वर्णने सत्य असतीलच असे नाही. काही वेळा अवास्तव स्तुति देखील असते.त्यात काही वेळा दंत कथांचाही उल्लेख केला जातो. त्यांची रचना वीरवृत्तीला आवाहन करणारी असते. पोवाडा द्रुकश्राव्य असतो. पोवाडा सांगताना अभिनय करावा लागतो, हातवारे करावे लागतात. पोवडयाला डफ आणि तुणतुणे यांची साथ असावी लागते. हा गद्य पद्यात्मक असतो. हे वीरांच्या पराक्रमाचे वर्णन असते. त्यात जयगाण गद्य पद्य स्वरुपात असते. निवेदन स्वरूप दीर्घ रचना असते. प्रत्येक पोवाड्याच्या सुरूवातीस, मध्ये आणि शेवटी स्पष्टीकरणासाठी गद्य भाग टाकावा लागतो. यात अनेक पात्रे असतात. पण त्यातील मुख्य शाहीर आणि त्याचा साथीदार असतो. ते दोघेही पोवाड्यातील व्यक्तीची, प्रसंगाची बतावणी करतात. चौकात वर्णन केलेल्या मुख्य पात्राची बतावणी शाहीर करतो आणि गौण पात्राची बतावणी साथीदार करतो. सूत्रधाराचे काम मुख्य शाहीर करतो. शाहीर हे सर्व करत असताना मुख्य कथानक पकडून ठेवतो. पोवाड्याचे मुख्य उद्दीष्ट लोकजागृती आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा पोवाडा, झाशीच्या राणीचा पोवाडा, आदि पोवाडे लोकजागृती आणि जयगानही करतात. पट्ठे बापूरावांचा मुंबईवरील लावणीवजा पोवाडा, रामजोशींचा दुष्काळावरील पोवाडा हे वर्णन करणारे आहेत. अज्ञानदासांचा शिवकाळातील पोवाडा हे इतिहासाचे वर्णन करणारे आहेत.

१.४.१ पोवाडा काव्यप्रकार विशेष:

१) शाहीर पोवाड्यातील वर्ण्य-विषयाशी तादात्म्य झालेला असतो.

२) पोवाडा काव्यप्रकार स्वयंस्फूर्त नसून परप्रेरित असतो.

३) पोवाडा कोणाच्या तरी सांगण्यानुसार आणि आर्थिक लाभासाठी तो लिहिलेला असतो.

४) पोवाडा भावोत्कट असतो.

५) पोवाडा दृक-श्राव्य असतो. पोवाडा सांगताना हावभाव करावे लागतात.

६) पोवाडा वीरवृत्तीला आव्हान करणारा असतो.

७) पोवाड्यातील वर्णने सत्य असतीलच असे नाही. त्यामध्ये अभिमान, अवास्तव स्तुती, अतिशयोक्ती, निंदा असते.

८) पोवाड्याची रचना गद्य-पद्य मिश्रित असते. पोवाड्यात परिणाम साधण्यासाठी अधून-मधून गद्याचा वापर केला जातो. त्यामुळेच इतिहासाचर्य वि.का. राजवाडे पोवाड्यास 'चंपूकाव्य' म्हटले आहे.

९) पोवाडा गाणारा एकटा असला तरी त्याला साथीदार घ्यावे लागतात.

१०) पोवाड्याची रचना गोंधळासारखी असते. गणेश, शारदा अशा देवतांना नमन असते.

१.५ लावणी हा काव्यप्रकार

१.५.१ विषय विवेचन

लावणी म्हणजे भाताची रोपे लावताना म्हणावयाचे गीत. ''लू" म्हणजे कापणे पिकांची कापणी करताना म्हणावयाचे गीत. "लवण" म्हणजे सुंदर यावरून लावणी असेही म्हणता येते. लावणी हा एक नृत्यप्रकार आहे आणि ते चालीने गाईले जाते.

लावणीमध्ये सामान्य माणसाचे सुख-दु:ख आणि श्रृंगार यांचे वर्णन येते. पोवाड्याच्या मानाने लावणी आकाराने लहान असते. तिच्यात निवेदनपेक्षा भावना अविष्काराला जास्त प्राधान्य असते. ती या स्वरूपाची असते. लावणी अधिक ताल ठेक्यावर, संगीताच्या व नृत्याच्या अंगाने गाता येते. लावणी द्रुक श्राव्य असते. ती नृत्य, नाट्य, संगीत आदि अंगानी सादर केली जाते. त्यामुळे ती अधिक आकर्षक असते. त्यात लावणीत दिसणारी मराठमोळ्या वळणाची खास महाराष्ट्रीयन वेश परिधान केलेली नायिका असते. लावणीमध्ये श्रृंगार, कौटुंबिक जीवन, भक्ति, अध्यात्म, सामाजिक, वैराग्य, उपदेश आदि विषयांवर लावणी लिहिली जाते. लावणीला कोणताही विषय वर्ज्य नाही. लावणी ताल ठेक्यात म्हणता येण्यासारखी रचना असते. लावणी ही संगीत दृष्ट्या आकर्षक असते. काही वेळा ती बटबटीत भडक स्थूल स्वरुपात असते.

१.५.२ लावणीचे समाजाशी असलेले नाते –

लावणी हा रचनाप्रकार विविध अंगानी विकास पावलेला आहे. त्याचे समाजाशी नाते आहे. माणसाच्या आयुष्यातील तारुण्यकाळ म्हणजे बहराचा काल श्रृंगारिक वर्णन तर आहेच. लावणी वाङ्‌मयात श्रृंगारिक लावण्यांबरोबर, देवता वर्णनपर, संत माहात्म्य, क्षेत्र वर्णनपर, प्रासंगिक निपुत्रिकेची तक्रार, परस्त्री रत, पुरुष, सवती मत्सर, पहेलवान, पती आदि विषयांवर लावण्या आहेत. कृष्ण आणि गोपिका यांच्या श्रृंगारावर लावण्या आहेत. लावणीत देवदेवतामधला श्रृंगार दाखविला जातो, तसा लौकिक विषयावरील श्रृंगार दाखविला जातो. नीतीचे चित्रण लावणीत केले जाते. कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात परंपरेने चालत आलेल्या नीतीकल्पना टिकवून धरणे, कर्ज काढण्याच्या वृत्तीला सामाजिक विरोध दर्शविला आहे. लावणीतील स्त्री नृत्यातून पुरुषाला आकर्षित करणारी स्त्री आहे. तत्कालीन स्त्रीयांचे

नटणे, मुरडणे, दागिने आदींची कल्पना लावणीवरून करता येते. विविधतेचे वर्णन लावणीत आले आहे. त्या काळातील विविध खेळांचे दर्शन लावणीत घडते.

“विटी दांडू आणि चेंडू –लगोऱ्या, लपंडावी, कावडी।

साखरपाडया, भोवरे, चक्र गोठ्याच्या परवडी।

हुतुतू, हमामा, हुंबर घालून मुले वडती बोबडी।”

शाहिरांनी लावणीत श्रृंगार रसाला प्राधान्य दिले. सर्व स्त्रियांच्या वेदनेचे स्वरूप व त्या वेदनेला अतिशयोक्तीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. स्त्रिया आणि काही पुरुष यांच्या देखील दु:खामुळे लावणीत विविध रस प्रगट झाले आहे.

आपल्याकडे अनेक वर्षाची परंपरा आहे. त्या परंपरेने काही समजुती तर काही संकेत आलेले आहेत.

१ एखाद्या स्थळाला किंवा वस्तूला विटाळ झाला, तर वस्तु गोमूत्राने शिंपून पवित्र करून घेणे.

२. डोळ्याची पापणी लवणे.

३. डावी बाही फुरफुरणे.

४. शुभचिन्ह मानणे.

५. घरच्या आड्यावर बसून कावळा ओरडला तर शुभचिन्ह मानले जाई.

६. बालक होण्यासाठी माता नवस करते.

या सर्व संकेतांना लावणीचा श्रोता समरस होतो. मनाचे रंजन करावे हीच भूमिका महत्वाची आहे. लावणीची रचना करताना ती लोकांना जास्तीत-जास्त कशी आवडेल हे पहिले जाते. लोकरंजन करता-करता लोकशिक्षण हा प्रयत्न केलेला दिसतो.

१.५.३ लावणीचे वैशिष्टये

१) लोकरंजन हा लावणीचा उद्देश असतो. तरीही काही लावणीतून आध्यात्मिकता दिसते.

२) लावणीची रचना स्वैर नसून अतिशय बांधेसूद अशी असते.

३) लावणीचा विषय धार्मिक आणि पौराणिक असला तरीही बव्हंशी लावण्यातून उत्कट, कधी-कधी उत्तान श्रृंगार असतो.

४) लावणीची रचना तालबद्ध, खटकेबाज असते, यासाठी अनुप्रास व यमक अलंकाराचा वापर केला जातो.

५) लावणीत ८ किंवा ६ मात्रांचे आवर्तन असते.

६) विवाह, पती-पत्नी मिलन, प्रणय चेष्टा, श्रृंगार, पती-पत्नी विरह, व्याभिचारी प्रेम, जारिणीचे प्रेम असे विविध विषय आढळतात.

७) लावणीला तुण-तुण्याची व ढोलकीची गरज असते.

८) लावणी म्हणतांना, ताल व सूर सांभाळावा लागतो.

१.५.४ लावण्यांचे प्रकार –

१) **आध्यात्मिक लावणी –** साहित्यातील काव्य यातून आध्यात्मिक लावणीचा उगम झाला आहे. ज्ञान भक्ति विश्वाचा पसारा हे सारे उभे करण्यासाठी या प्रकारच्या लावण्यांची रचना झाली.

२) **भेदीक लावणी –** विविध प्रश्नोत्तरे, गुरुशिष्य संवाद, रामायण महाभारत यावर प्रश्न दोन पक्षामधील प्रतिपक्षाला प्रश्न विचारणे ही चढाची लावणी आणि दुसऱ्या पक्षाने लावणीतून उत्तर द्यायचे याला 'उताराची लावणी' असे म्हणतात. कलगी तूरा हा सुद्धा सवाल जवाबचा प्रकार आहे. लावणीतील एका गटाला 'कलगीपक्ष' म्हणतात आणि दुसऱ्या गटाला 'तूरा पक्ष' म्हणतात.

३) **श्रृंगारिक लावण्या –** सौंदर्यवतीचा साज - श्रृंगार, प्रेयसीच्या भावना इ. कितीतरी विषय येतात. ऐतिहासिक स्वारीवर गेलेल्या किंवा मुशाफिरीसाठी परदेशात गेलेल्या आणि विरहात असणाऱ्या स्त्री पुरुषांच्या भाव-भावनांचे चित्रण येते.

४) **विविध विषयावर आधारित लावण्या –** उपदेशपर, वैराग्यपर, पौराणिक, देवता वर्णनपर, गुरु माहात्म्य, संत माहात्म्य, व्यक्तीवर्णन, विनोदपर असे स्थान मिळाले आहे.

छेकापन्हुती, उपमाचा वापर लावणीत केला आहे.

"लहान चिरी कुंकवाची कपाळी

लाल जशी पिकली मिरची"

या उपमातून अस्सल मराठीपण जाणवतो.

शाहिरांची भाषा ओबडधोबड असली तरीही भाषेत ओजसपणा आहे. कलात्मकताहीआहे. लावण्यातील भाषाही दिलखेचक आहे. नार नवी तरणी, छबीदार सूरत फाकडी नार गुलजार, इश्काची चटक अशा शब्दांचा चटकदार उल्लेख आहे. त्यासाठी मराठी आणि गावरान शब्दांचा वापर आहे. नेमक्या आणि मोजक्या शब्दातून रेखाटलेले आहे. एकूण वर्णने, उपमा, वेशभूषा, अलंकार, म्हणी व वाक्यप्रचार आहेत. ते ज्या भाषेत रसिकांना व लोकसमूहाला समजतील त्याच भाषेत आहेत. त्याचीच भाषा ही लोकजीवनाशी पुर्णपणे समरस होऊन काव्य लिहिले गेले आहे. त्यात अस्सल मराठमोळपणा आहे.

१.६ काही प्रमुख शाहीर – राम जोशी–राम जगन्नाथ तासे

नानासाहेब पेशवे यांनी रामजोशी यांच्या घराण्याला जमिनीची इनामदारी सनद दिली होती. त्यांचे घराणे वैदिक परंपरेचे होते. त्यांचे घराणे वेदसंपन्न होते. त्यांनी शाहीरी लोकांत वावरने हे त्यांच्या घरच्यांना रुचत नव्हते. त्यांच्या घराण्याकडे पौराहित्य करण्याचे अधिकार होते. रामजोशी हे फार बुद्धिमान होते. लहानपणीच आई वडिलांचा मृत्यू झाला होता. त्यांच्या घरासमोर कोंडीबाचा फड होता. त्या फडात त्यांनी रचना लिहिल्या त्यांचं पुन्हा त्या फडात

सादर होऊ लागल्या. विद्वत्ता त्यांच्या कडे होती, पण शाहीरांच्या संगतीत ते जास्त रमले. त्यांची वृत्ती काहीशी रंगेल होती. लावणी रचनेत त्यांचे मन रमत होते. संस्कृत परंपरा आणि संस्कृत काव्य याची छाप होती.

उदा – ''सुंदरा मनामध्ये भरली जरा नाही ठरली.''

या लावणीत स्त्रीसौंदर्याचे तपशीलवार वर्णन आले आहे. हा स्त्रीसौंदर्याचा आविष्कार आहे.

''भला जन्म हा तुला लाभला''

"छेका पन्हुती" या अलंकारचा अतिशय चांगला उपयोग केला आहे. काही लावण्यामध्ये त्यांनी रोख ठोक सवाल केले आहेत. पुढे त्यांच्या रचना कोंडीबा शाहीर लावण्या फडात सादर करू लागले. त्यांना संस्कृत काव्य अवगत होते. त्यांनी संस्कृत रचना केल्यामुळे शाहीरी वाड्:मयाला प्रतिष्ठा लाभली. त्यांच्या कृष्णलीला या विषयावरही लावण्या आहेत. स्त्री मनाचे भाव टिपलेले आहेत. त्यांच्या मध्ये बहुश्रुतपणा दिसतो.पदलालित्य, समर्पक शब्द योजना आकर्षक वर्णनशैली दिसते. सुसंगत अशी स्वभाव चित्रे येतात. त्यांना छंदशास्त्र अवगत होते.

लावण्यांची जी जडणघडण आहे. त्यात सामर्थ्य जाणवते. रचना ओबडधोबड आहे. नादसौंदर्य आहे. त्यात ओजसगुण पूर्णपणे आहे. त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर आणि सफाईदार होती . ते भाषाप्रभू होते. आजही त्यांच्या लावण्या अजरामर आहेत.

१.७ होनाजी बाळा

होनाजीचे आडनाव शिलारखाणे त्यांचे आजोबा नामांकित शाहीर होते. त्यांचा व्यवसाय गवळ्याचा होता. त्यांचे साथीदार बाळा नावाचे शाहीर होते. होनाजींनी लिहिलेल्या लावण्यावर मधुर स्वरांचा साज चढवित त्यांनी तमाशाचा फड चालविला होता. त्यांना दुसऱ्या बाजीरावाचा आधार होता. बाजीरावांच्या सांगण्यावरून होनाजीने रागदारीच्या लावण्या रचण्यास सुरुवात केली. त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर होती. होनाजी बहुश्रुत होते, त्याना संगीताचे ज्ञान व कल्पकता होती. त्यांना बाजीरावचा आश्रय होता. त्यांची बाजीरावर भक्ति होती. त्यांनी त्याच्यावर पोवाडे रचले. होनाजींनी प्रथम निरनिराळ्या रागदरींच्या चालीवर लावण्या रचून तमाशालाही बैठकीचे गाण्यांचे रूप आणून दिले. त्यातून सामान्य स्त्री-पुरुषांच्या भावना उत्कटतेने रचल्या. स्त्री-पुरुष श्रृंगार रचला निपुत्रिक स्त्री चे दु:ख, विरह, पत्नीच्या भावना रेखाटल्या.

"तुझ्या प्रीतिचे दुख मला दाऊ नको रे

बघून जाई प्राण घेई जागी ठेऊ नको रे"

यातून प्रीतीचे सामर्थ्य व परिणाम दिसून येतो.

"जगी सांगतात प्रीत पतंगाची खरी

झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वारी"

यामध्ये प्रेमाची उत्कट जाणीव होते.

''घनश्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला''

या लावणीतून पहाटेच्या प्रसंगाची वर्णने आहेत, कृष्णाला उठवणाऱ्या यशोदेचे छत्र डोळ्यासमोर दिसते. यशोदेच्या वात्सल्याच्या अंतःकरणाचे चित्रण आहे. ही लावणी अमर आहे. प्रसाद हा काव्यगुण त्यामध्ये आढळतो. काव्यात श्रृंगाराबरोबर नीतीबोधही आढळतो.

विरहिणीच्या मनातले विरहाचे दु:ख हळुवारपणे होनाजीने लावणीतून व्यक्त केले. अपत्यहीन स्त्रीच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत.होनाजींनी बैठकीच्या लावण्यांची सुरुवात केली.

होनाजींच्या लावण्यांमध्ये आधुनिक विचार आहेत. प्रेम भावना आहेत त्यांची भाषाशैली डौलदार आहे. नादमय शब्द आहेत. कोमल भावना सहजरित्या आलेल्या आहेत. वर्णने आहेत, सुंदर प्रसादपूर्ण भाषा यामुळे लावण्या अधिक लोकप्रिय झाल्या.

१.८ शाहीर परशराम

परशराम हे मुळचे सिन्नर येथील होते. त्यांचा शिंप्याचा व्यवसाय होता. रामायण व महाभारत यांचा मुख्य व्यासंग होता. ते विठ्ठलभक्त होते.

“एकुणेरीला उणे बोलती” या लावणीत काळी गोरीचे भांडण आध्यात्मिक पातळीवरून रंगविले आहे. सवती-सवतीचे भांडण आहे. लष्करातील एका पळपुटया भेकड पुरुषाच्या जीवनातील प्रसंग म्हणजे तो बायकोसमोर कशा फुशारक्या मारतो याचे वर्णन आहे. ते बायकोला खरे वाटते आणि ती ही त्याचे कौतुक करते. परशरामाची वाणी प्रासादिक होती. भाषा ओघवती होती. त्यांच्या लावणीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या लावणीत सुभाषिते होती. त्यांची वाणी प्रासादिक होती.श्लेषअलंकारांनी आश्रय करणाऱ्या भारुड, विरहणी, गौळणी यांच्याशी साम्य दाखवितात.

उदा- तळहाताचे चंद्र झाकलेला उजेड त्याचा बहुजागा

उपहास करून रसिक प्रेक्षकांना हसवितात यांची रचना भारुड, विरहाण्या, गौळणी अशा संतांच्या रचनांशी साम्य दाखवितात.

परशरामाने देशस्थितीवर पोवाडे लिहिले आहेत. त्यांतून इंग्रजी राजवटीतील मराठी समाजाचे चित्र उमटले आहे. उपरोधपूर्ण शैलीत मराठी समूहाचे वर्णन केले आहे. त्यांचे अवलोकन अतिशय सूक्ष्म आहे. पेशवाई अखेर झालेली दुरावस्था, लोकांच्या चालीरीती, समजुती यांचे प्रभावीपणे चित्रण केले आहे.

१.९ शाहीर प्रभाकर

शाहीर प्रभाकर यांचे मूळ नाव प्रभाकर जनार्दन दातार. दुसऱ्या बाजीरावच्या कारकिर्दीत त्यांची कीर्ती वाढली. प्रभाकर लावणी करत आणि गंगू हैबती, महादंबा सुतार या फडात प्रभाकराच्या कवनांनी तो काळ गाजवला होता. त्यांच्या कवनात उत्तान शृंगार आढळतो. त्यांनी बाजीरावावर विलासवर्णनपर पस्तीस-छत्तीस लावण्या रचल्या. प्रभाकरांचे एकंदर तेरा-चौदा पोवाडे आहेत. सुसंगत इतिहास, सुंदर शैली आहे. नाजुक प्रसादपूर्ण शैली आहे. प्रभाकरांची लावणी विनोद दृष्टीचा चांगला प्रत्यय आणून देते.

"मोहिनी जशी सुरसभेमद्धी" या लावणीत स्त्री च्या अखंड सौंदर्याचे व रुबाबाचे वर्णन केले आहे. "नका जाऊ दूरदेशी" या लावणीत पतीला मोहिमेवर जाऊ नका असे म्हणणारी नायिका येते. पती सोडून गेल्यावर विरहिणी पतीचे वर्णन केले आहे. त्यांची नायिका जबाबदारीची जाणीव असणारी आहे. निपुत्रिकेचे दु:खत्यातून रेखाटले आहे.

प्रभाकरांच्या सामाजिक लावण्यातून श्रृंगार रेखाटला आहे. श्रृंगाराच्या विविध छटा रंगविल्या आहेत. त्यांच्या लावण्यातून संगीत ज्ञानाची कल्पना येते. वेगवेगळ्या सणांचे उल्लेख आले आहेत. समाजातील वाद-विवाद, स्त्रियांचे अलंकार, जीवनमान, नायिकेचा श्रृंगार या लावण्यातून येते.

सूक्ष्म अवलोकन, भावनांचा उत्कट आविष्कार, प्रासादिक भाषा यामुळे त्यांचे काव्य लोकप्रिय झाले विश्वासनीय सुसंगत इतिहास आणि सुंदर शैली या दृष्टीने त्यांच्या लावण्या सकस आहेत.

१.१० अनंत फदी

अनंतफंदी हे मुळचे राहणारे संगमनेरचे होते. ते पेशव्यांच्या दरबारचे कवी होते. भवानी बुवांच्या आशीर्वादामुळे त्यांना कवित्वाची प्रेरणा मिळाली. 'फंदी अनंत कवनांचा सागर' असे म्हंटले जाते. त्यांच्या कवितात सामाजिक जाणीव अधिक आहे.

अनंत फदी यांच्या लावण्यात 'चांदरवळ' ही लावणी अधिक पसंत पडली. त्यात श्री कृष्णाने राधेचे रूप घेतले असे वर्णन आहे.

त्यांच्या लावण्यात फटकेचा जास्त भरणा आहे. त्यातून उपदेश करावयाचा आहे तो परखड शब्दात केला आहे. त्यांच्या लिखाणात स्पष्टपणा आहे. श्रृंगारिक लावण्यांची वर्णन येतात. पण त्यात असलीपणा नाही. काही कवने उपदेशपर आहेत. व्यवहार ज्ञानाचा उपदेश देणारी आहेत. फटका रचनेचा सुरेख नमुने आहेत.

''स्नेह्यासाठी पदरमोड कर, परंतु जामीन राहू नको

सासरामधीऐस आपला उगाच भटकत फिरू नको.''

असे व्यावहारिक उपदेश असल्यामुळे संसारी माणसासमोर एक आदर्श राहिला आहे. सडेतोड विचार मांडले आहेत. म्हणून ते आजच्या काळाशी सुसंगत आहे. या फटक्यामधून सामान्य माणसाला सावधानपणा, दक्षतेचा आणि सुरक्षिततेचा मार्ग सांगितला आहे. हा फटका सामन्यासाठी आचारसंहितेचा एक भाग आहे.

दुसऱ्या बाजीरावची कारकीर्द त्यांनी वर्णन केली आहे. 'माधव निधन' हे त्यांचे काव्य आहे.

"जमाना आला उफराटा" या लावणीत कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात आलेल्या अनाचाराचे वर्णन केले आहे. त्यांना''किर्तनकार'' म्हणून लोकप्रियता मिळाली आहे. विषयांच्या बाबतीत विविधता आहे. त्यांच्या कवितेत अनुप्रास हा अलंकार प्रामुख्याने दिसतो. काही लावण्यात श्रृंगार रसाचाही प्रत्यय येतो. त्यांचे शब्द स्पष्ट आहेत, त्यातून बोध आणि नीतीमत्ता समजते.

आपली प्रगती तपासा:

प्रश्न : शाहीरी वाङ्:मयातील भाषा सौंदर्य व्यक्त करा.

१.११ समारोप

मराठी साहित्यात शाहीरी कविता हि वेगळ्या वळणाची कविता आहे. मराठी काव्याची पहाट असे ही संबोधले जाते. हा मुख्यत: मराठी काव्याचा प्रारंभकाळ आहे असे ही मत आहे. पराक्रम आणि मराठी मन याचा परिचय झाला आहे. शाहीरी कविता ही वेगळेपण जपणारी आहे. ही कविता वेगळ्या तऱ्हेने उठून दिसणारी कविता आहे. ही कविता संत कविता आणि पंडित कविता यापेक्षा वेगळी होती. स्वराज्याची मुहुर्तमेढ रोवली गेली आणि या कवितेला चांगले दिवस आले. शिवकालात सुरुवात झाली आणि पेशवाईत हे काव्य नावारूपाला आले. मराठ्यांचा पराक्रम शाहिरांनी आपल्या लेखणीतून व्यक्त केला. संपूर्ण समाजजीवन साहित्यात आले. लोकांचे दु:ख दैन्य आले. म्हणून सामान्य जणांना ते काव्य आपलेसे वाटते. सामान्य गावकरी त्यांचे आचार, विचार, राहणीमान आणि जीवनकर्म यातच त्याला रस वाटला. दरबारातले राजकारण किंवा शेतमाळयातील स्वतंत्र मराठी माणूस किंवा मराठा कवितेत आला आहे. पोवाड्याचा रस वीर आणि लावणीचा रस श्रृंगार आहे. पोवाडा हा पराक्रमाचे गीत आहे. काही वेळा मराठ्यांचा सुसंगत इतिहास पोवाड्यातून उलगडत नाही. एकांगीपणा व पक्षपातीपणा जाणवतो. पोवाडा तत्कालीन महाराष्ट्राच्या मराठेशाहीच्या राजकीय जीवानाची साक्ष देणारा आहे.

मराठे शाहीतील सामाजिक व राजकीय जीवनाचे यथार्थ चित्रण आहे. पोवाडे म्हणजे मराठ्यांचा काव्यमय इतिहास राजकारणाचा रुक्ष तपशील कवनाचा विषय होऊ शकत नाही. इतिहासाची साधने म्हणून फक्त पोवाड्याचे महत्व आहे.

लावणी वाङ्:मयात तत्कालीन रंगेलपणा सुखवस्तू बेफिकिरी मोठ्याप्रमाणावर आढळते. विलासी वृत्ती मोठ्या प्रमाणावर आढळते. श्रृंगार हे वीर रसाचेच एक अंग आहे. त्या काळातील शकुन- अपशकुन चालीरीती-पोशाख यांचे वर्णन आहे. त्यात तरुण-तरुणींचा श्रृंगार आहे. लावण्यावतीची बहारदार वर्णने आहेत. वसंत ऋतु सुरू झाला तरीही पती येत नाही हे दु:ख आहे. कदाचित आपल्या घरावर पिंगळा बसलेला बघून त्यांना शुभ शकुन वाटतो. अधिक लहान-लहान सूक्ष्म छटा कवितेत रंगविल्या आहेत. सवती-सवतीचे भांडण हा लावण्यांचा एक आवडता विषय दिसतो. त्या शालिन आणि सात्विक आहे. काही ठिकाणी उपदेशपर लावण्या आढळतात. पंढरपूरचा विठ्ठल, तुळजापूरची भवानी आई, शंकर, विष्णु यांच्यावरही काही रचना आहेत. तीर्थक्षेत्रांची वर्णने कवितेत आहेत. साध्या सरळ भाषेत आहेत. भक्तिरस अभावानेच आढळतो. निरनिराळी व्यक्तिमत्वे आणि तत्कालीन वातावरणाचा छाप पडलेला दिसतो.

शाहिरांनी भूपाळया रचल्या त्या कृष्णजीवनावर आधारित आहेत. कृष्णाचे मनोहर देखणे व्यक्तिमत्व रेखाटले. त्यात कृष्णाच्या खोड्या, तक्रार, रासक्रीडा ह्या लावण्यातून साकार केले आहे. थोडया शब्दामध्ये व्यक्तिरेखा रेखाटणे हा त्यांच्या भाषेचा महत्वाचा विषय आहे. त्यांचा पोशाख भाषा मराठमोळा आहे. त्यामुळे त्यात हे काव्य आपले सामान्यजणांचे आहे ही भावना आहे. ते काव्य आपलेसे वाटते हे काव्य पेशवाईत विराम पावले. हे मराठी कवितेचे स्वतंत्र स्फुरण आहे. मराठी मन प्रतिबिंबीत झाले आहे. शाहिरी कवितेची स्फूर्तीस्थाने आजूबाजूच्या जीवनात आहेत. कृष्ण आणि गोपिका या मराठी वळणाच्या वाटतात.

शाहिरांनी रचनेतून उपदेश केला. कलगी तूरा ह्या प्रकारात अध्यात्म आले. सवाल-जवाब आले. यातून तत्कालीन समाजाला उपदेश केला.

शाहिरांनी 'वीर आणि श्रृंगार' हे दोन रस महत्वाचे मानले. तरीही त्यातून अद्भुत करून हास्य या दोन रसांची निर्मिती झाली.श्रृंगार हा रस अतिशय मनोवेधक आहे.

शाहिरांची भाषा ही अनुभवावर आधारित आहे. त्यावर मराठी वैभव आहे. ती स्वतंत्र आहे. वर्णनकौशल्य वापरले आहे. अनुप्रास अलंकाराचाच वापर केला आहे. त्यात नाद निर्माण झाला आहे. गुलजार नार, छबीदार सूरत साजरी, ईशकाची चटक त्याचबरोबर संस्कृत भाषेचा वापर करताना भूमिष्ट सुकृत पटविघटित काही संस्कृत शब्द आलेले दिसतात. पण त्यांनी आपली काव्यात परिचित शब्दांचा जास्तीत-जास्त वापर केला. प्रसादात्मक रचना काव्यात आढळते. कविता नादमधूर व लयबद्ध आहे. भाषाशैलीत सफाईदारपणा आहे. हे मराठीच अस्सल जोमदार काव्य आहे. शाहीरी कवितेवर फारसी भाषेचा प्रभाव आहे. शाहिरी कवणात फारसी शब्द सापडतात. जबरदस्ती, आईबेली, दर्द दोन्ही भाषांचाच परिणाम आहे. त्यांत स्त्री-पुरुष यांच्या प्रेमाचे वर्णन आहे. वास्तविक नायिकाना प्रेमाची दिव्यता पातळी आहे. त्यामुळे सखोल प्रचिती येते. वापरलेली वृत्तीही स्वतंत्र आहेत. त्यांनी नवीन वृत्ते आणि छंद निर्माण केले. गेयता हा त्या वृत्ताचा आत्मा आहे. डफ आणि तुणतुणे ही साथीला होतीच. त्यात एक विशिष्ट लय आहे. चालीत खूप विविधता आहे.

रंगांची आसक्ती हा शाहिरी प्रतिभेचा खास विशेष दिसतो. नायिकाना एकाच रंगाचा साज चढवून म्हणजे हिरवा किंवा कोणताही अन्य रंग परिधान करून दाखविले आहेत. कवितेत एकरंगी श्रृंगार हा शाहिरात दिसतो.

लावण्यांची सुरुवात ही मोठी ठसकेबाज आणि मनाची पकड घेणारी असते.

तत्कालीन समाज दृष्टीवर पोवाडे लिहिले आहेत. पेशवाईचे श्रीमंत वर्णन आहे. ती बुडल्याचेही वर्णन आहे. इंग्रजी राजवट आल्यानंतरची दयनीय अवस्था रेखाटली आहे. छेकाप्न्हुती चा उपयोग करून प्रासंगिक विनोद आहेत. राधा-सखीच्या संवादात कृष्ण आणि त्याचा सखा यांच्या संवादात द्व्यार्थी शब्दयोजना करून चमत्कृती साधली आहे.

शाहिरांनी त्या काळाला अनुसरून कविता लिहिली. त्यांनी मागणी तसा पुरवठा या तत्त्वानुसार काव्यलेखन केले.

शाहिरांनी आपले काव्य लिहिताना लौकिक विषयात जास्त रस घेतला. त्यात आशयकर्ते आणि राज्यकर्ते यांचे स्तवन होते. लावणी विषय व संकेत यांनी वैविध्यपूर्ण बनली.

शाहिरी वाङ्:मयाची सुरुवात शिवशाहीच्या काळात झाली. मराठेशाहीच्या कालखंडात शाहिरी वाङ्:मयाला बहार आला आहे.

पेशवाईबरोबर शाहिरी वाङ्:मयाचा शेवट झाला. शाहिरी काव्याचा पराक्रम संपला, तर पराक्रमाचे कौतुक संपले. तेव्हा शाहिरी कवणातील पौरुषही नाहीसे झाले.

लोकांकरीता, लोकांचे लिहिलेले वाङ्:मय हे लोकासाठी अशी लोकवाङ्:मयाची व्याख्या आहे. शाहीर हे विद्वान किंवा पढिक पंडित नव्हते. ते सामान्य लोकांमधून आलेले होते. सामान्य लोकांना काय हवे आहे त्यांचे जीवन त्यांनी आपल्या कवणातून समर्थपणे रेखाटले. सामान्य जीवनावर सामान्य लोकांसाठी कवणे निर्माण झाली. शाहिरी कवितेचे खरे सौंदर्य रचनेत असून ते सामान्य लोकांच्या मनाला भुरळ घालणारे आहे.

१.१२ संदर्भग्रंथ

१. म. न. अदवंत –पैंजण

२. प्रा. भगवान सावंत – मराठीतील शाहीरी कविता

३. ओवी ते लावणी – कुलकर्णी श्रीधर रंगनाथ

४. मराठी लावणी – म. वा. धोंड

५. मध्ययुगीन मराठी वाङ्:मय – गद्य आणि पद्य – दूर शिक्षण केंद्र शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

१.१३ प्रश्नावली

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न लिहा.

१. शाहीरी कवितेच्या प्रेरणा स्पष्ट करा.

२. शाहीर अनंत फांदी यांच्या लावण्यांचे वैशिष्ठ्य सांगा.

३. रामजोशी यांच्या लावण्यांचे सौदर्य व्यक्त करा.

४. शाहीरी कवितेतील सौदर्य विषयावर तुमचे मत व्यक्त करा.

५. शाहीरांच्या कवितेत लौकिक जीवनाचे वर्णन केले आहे –विधानाचा परामर्श घ्या.

६. शाहीरी वाङ्ग्मयाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

७. पोवाडा हे कथा काव्य आहे स्पष्ट करा.

८. लावणी ही सामान्य जीवनातून लोकरंजनासाठी जन्माला आली स्पष्ट करा.

९. शाहीरी कविता ही मराठी वेगळ्या वळणाची कविता आहे –ऊहापोह करा.

१०. शाहीरी कविता जीवनात जे काही समजले त्याला अनुसरून लिहिलेली कविता आहे –साधार लिहा.

११. शाहीरी वाङ्:मयातील भाषा सौंदर्य व्यक्त करा.

१२. शाहीर प्रभाकरांच्या कवितेचे स्वरूप स्पष्ट करा.

१३. फटका हा प्रकार अनंत फदी यांनी आणला –साधार लिहा.

१४. सगनभाऊ यांची कविता मराठी राज्य आणि संस्कृती यांच्याशी एकरूप होती --परामर्श घ्या.

१५. होनाजी बाळा यांच्या लावणीत विविधता आहे –स्पष्ट करा.

१६. रामजोशी यांच्या लावणीत विडवतेचे वैभव दिसते –स्पष्ट करा.

१७. शाहीरी वाङ्:म हे आजच्या काळाशी सुसंगत आहे –साधार लिहा

ब) टीपा लिहा .

१) शाहीर प्रभाकर

२) शाहीर सगनभाऊ

३) रामजोशी

४) होनाजी बाळा

५) अनंत फंदी

❄❄❄❄❄❄❄

२

महानुभाव व वारकरी याखेरीज इतर पंथीयांचे वाङ्:मय

अ) नाथ, दत्त या पंथातील वाङ्:मयाचे स्वरूप

ब) समर्थ, लिंगायत या पंथातील वाङ्:मयाचे स्वरूप

घटक रचना

२.१ उद्देश
२.२ प्रस्तावना
२.३ विषयप्रवेश
    २.३.१ महानुभाव पंथ
    २.३.२ वारकरी संप्रदाय
    २.३.३. नाथपंथ
    २.३.४ दत्त पंथ
    २.३.५ समर्थसंप्रदाय
२.४ समारोप
२.५ संभाव्यप्रश्न
२.६ संदर्भग्रंथ

२.१ उद्देश

१. या घटकाचा अभ्यास केल्याने आपल्याला तेराव्या शतकामध्ये उदयाला आलेल्या विविध पंथांची वैशिष्ट्ये तुम्हाला आकलन होतीलत्या पंथाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट होतील.

२. या अभ्यास घटकामध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व संप्रदायाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये देखील आपल्याला स्पष्ट होतील.

३. महानुभाव पंथांचे वेगळेपण अभ्यासून त्याचे स्वरूप कसे वेगळ्या स्वरूपाचे आहेत. उदाहरणासह आपण या ठिकाणी अभ्यासणार आहोत.

४. महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायाच्या प्रेरणा त्याचे स्वरूप कसे वैविध्यपूर्ण आहे. या घटकाचे सविस्तर स्वरूप स्पष्ट करून दाखविले आहे

५. महानुभाव पंथातील अधिक लहान लहान प्रसंगांमधून तुम्हाला त्या पंथाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न या घटकांमध्ये केला आहे .

६. नाथ आणि दत्त या पंथातील वाङ्:मचे स्वरूप, समर्थ आणि लिंगायत या पंथातील वाङ्मयाचे स्वरूप या ठिकाणी सविस्तरपणे अभ्यासणार आहोत .

२.२ प्रास्ताविक

तेराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये विविध धर्म संप्रदाय उदयाला आले . प्रत्येक संप्रदायाच्या प्रेरणा आणि धोरण हे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे होते. सर्व संप्रदायाची उद्दिष्टे आणि भूमिका या त्यांच्या धर्म प्रसार आणि प्रचार कार्यावर अवलंबून होत्या. प्रत्येक संप्रदायाचे प्रवर्तक आपल्या ध्येय धोरणानुसार समाज जागृतीचे कार्य करून समाजाच्या उन्नती मध्ये मोलाची भर घालत होते. तत्कालीन समाजाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता,समाजातील लोक धार्मिक कर्मकांड करू लागल्याने श्रम करण्याची तयारी फारशी लोकांमध्ये राहिली नव्हती. लोक धार्मिक कर्मकांडा मध्ये फार गुंतले होते. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांना असे दैववादी अवस्थेतून बाहेर काढण्याचे कार्य धार्मिक संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात कार्य करू लागले. त्यामुळे प्रत्येक संप्रदायाची वेगवेगळी भूमिका आपल्याला लक्षात घ्यावी लागते. यामध्ये वारकरी पंथ, महानुभाव पंथ, दत्तसंप्रदाय, नाथ संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय आणि लिंगायत पंथ या सर्व पंथांची कार्य अतिशय उल्लेख नियम स्वरूपाची असल्यामुळे तो सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये सहज पोचू शकला. म्हणून या प्रत्येक संप्रदायाचे प्रवर्तक आपल्या ध्येय धोरणानुसार समाज जागृतीचे कार्य करून समाजाच्या उन्नतीमध्ये भर घालत होते. तत्कालीन समाजाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता समाजाची दैनिय स्थिती ही या संप्रदायाच्या लक्षात आलेली होती. सर्वसामान्य माणूस हा दैववाद कडे झुकलेला होता. त्याला दैवादातून बाहेर काढून त्याच्यामध्ये अध्यात्माची आणि ज्ञानाची भक्तीची जोड निर्माण करून त्याची सर्वांगीण प्रगती कशी साधता येईल? याकडे सर्व संप्रदायाने मोलाचे योगदान केलेले दिसते. म्हणून प्रत्येक पंथाची ध्येये उद्दिष्टे प्रेरणा वैशिष्ट्य हे वेगवेगळ्या स्वरूपाची असलेले आपणास दिसतात.

तेराव्या शतकात महाराष्ट्रामध्ये उदयाला आलेल्या महानुभाव पंथाचा अभ्यास आपण सर्व प्रथम करणार आहोत.अशा वेगवेगळ्या संप्रदायामध्ये महानुभाव पंथ हा देखील महत्त्वाचा संप्रदाय मानल्या जातो. मुळातच महानुभाव पंथाचे स्वरूप अतिशय वेगळ्या स्वरूपाचे होते. त्यामुळे या संप्रदायाने महाराष्ट्रभर आपल्या पंथाचा प्रसार आणि प्रचार करून माणसाच्या मनामध्ये असलेली दैवी शक्ती याला विरोध करून मूर्तीपूजेला मान्यता दिली. प्रत्येक माणसाच्या आत्म्यामध्ये प्रत्येक माणसामध्ये देवाचा अंश असतो. असा विचार महानुभव पंथाने महाराष्ट्रभर आपल्या शिकवणीतून पसरविला.

२.३ विषय प्रवेश

बाराव्या शतकामध्ये यादवांच्या कालामध्ये समाजामध्ये धार्मिक कर्मकांड बोकाळले होते . त्यामुळे समाजाची स्थिती अतिशय मरगळलेल्या अवस्थेमध्ये गेली होती.समाज जीवन अतिशय अस्ताव्यस्त आणि बेधुंद पद्धतीने चाललेले होते. माणूस हा दैववादाकडे झुकत होता. या सर्व परिस्थितीतून त्याला बाहेर काढण्याचे कार्य ह्या सर्व संप्रदायांनी केलेले आपल्याला दिसते .हे या सर्व संप्रदायाची वैशिष्ट्य मानावे लागेल. खऱ्या अर्थाने समाजाला जागृत करण्याचे कार्य या सर्व पंथांनी केले. यामध्ये वारकरी पंथ, महानुभाव संप्रदाय आहे. नाथपंथ, लिंगायत पंथ, समर्थ पंथ अशा सर्व पंथांचे कार्य समाजाला जागृत करणारे होते.

प्रत्येक संप्रदायाने आपली साहित्य निर्मिती करताना आपले विचार प्रेरणा आणि भूमिका मध्यवर्ती देऊन पंथाचे कार्य सुरू ठेवले.आपल्या पंथाचे विचार समाजापर्यंत पोचविण्यासाठी त्याची मांडणी करणारे ग्रंथ निर्माण करून आपल्या संप्रदायाची शिकवण आल्या विचारातून सांगण्यासाठी ग्रंथ, अभंग अशा रचना करून समाजासाठी वेगळे तत्त्वज्ञान उपलब्ध करून दिले. हा या पंथांचा महत्त्वाचा मूलाधार मानावा लागेल. मूलाधार अशासाठी म्हटले आहे, या पंथांची सर्व रचना आपल्याला ग्रंथांमधून स्पष्ट होते. कुठल्याही पंथाची पार्श्वभूमी अभ्यासताना आपण त्या पंथांमध्ये लिहिल्या गेलेले जे ग्रंथ आहेत, त्याचा आशय त्या त्या संप्रदायाला अतिशय समृद्ध करणारा असा आहे. सर्वात प्रथम आपण महानुभाव संप्रदायाची पार्श्वभूमी अभ्यासणार आहोत.

बाराव्या शतकामध्ये जेव्हा यादवाचे राज्य महाराष्ट्रमध्ये प्रचलित होते. तेव्हा समाजामध्ये धार्मिक कर्मकांड अतिशय मोठ्या प्रमाणात बोकाळलेले होते. महानुभाव पंथाने या समाजाला एका वेगळ्या स्थानावर नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले . असल्यामुळे महानुभाव पंथ हा महत्त्वाचा पंथ ठरला. या पंथामध्ये चक्रधर स्वामी हे या महानुभाव पंथाचे आद्यप्रवर्तक आहे. या महानुभाव पंथामध्ये गद्य आणि पद्य या दोन्ही प्रकारातून वाङ् मय निर्मिती झाली. केशिराजबास, भास्करभट्ट बोरीकर, दामोदर पंडित अशा विद्वानाने महानुभाव पंथ मध्ये चरित्र ग्रंथ लिहून धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करून समाजाला एका वेगळ्या स्तरावर नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले. घटकाचा विस्ताराने विचार आपण जेव्हा महानुभावांचे स्वरूप किंवा महानुभावांचे तत्वज्ञान अभ्यासणार तेव्हा सविस्तर प्रकारे आपण या घटकाचा विचार त्याठिकाणे सविस्तरपणे करणार आहोत.

२.३.१. महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान :

महानुभाव पंथ हा शब्द ज्ञानेश्वरांच्या कालखंडापासून तर मध्यमुनी ईश्वरापर्यंत महान अनुभवी लोकांचा पंथ असा तो महानुभाव पंथ असाही उल्लेख आपल्याला महानुभाव पंथ साहित्यामध्ये आढळतो .एकंदरितच जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या शक्तीवर आधारित हा महानुभाव पंथ समाजाला एका वेगळ्या बुद्धीकवचाची ओळख करून देतो. आजपर्यंत ही ओळख फक्त महानुभाव पंथाने करून दिली आहे. असेही हा अभ्यास करताना प्रकर्षाने नोंदवता येईल . महानुभाव पंथाला चक्रधर स्वामींचे अधिष्ठान लाभलेल्या या पंथामध्ये आपल्याला श्रीकृष्णाला केंद्रीत म्हणून त्यांनी आपल्या पंथाची पूर्ण रचना केलेली दिसते. महानुभाव पंथाला त्यांनी महात्मा पंथ उर्फ जयकृष्ण पंथ,अच्युत पंथ अशा वेगवेगळ्या नावाने हा पंथाने महाराष्ट्रामध्ये करून एका नव्या पंथाची निर्मिती केली. प्रारंभीच्या काळामध्ये महानुभाव पंथाने आपले लेखन हे संकेत लिपी म्हणजे सकळी लिपीमध्ये केली . या लिपीचा पहिला प्रयोग रवळोबास यांनी केला. त्यानंतर आपल्याला असे दिसते की सुंदरी लिपी. पार मांडल्य लिपी, अंकलिपी, शून्य लिपी, सुभद्रा लिपी, श्रीलिपी अशा अनेक वेगवेगळ्या प्रकारातून या पंथाचे लेखन हे समाजासमोर येऊ लागले.

चक्रधरकालीन महाराष्ट्रामध्ये अत्यंत धर्मश्रद्धा आणि अंधश्रद्धा बोकाळली होती. त्यासाठी लोक यज्ञ, योग आणि शूद्र दैवतांची उपासना व्रतवैकल्ये करत होती. समाजामध्ये चातुर्मास वर्णांची मिरासदारी फोफापावली होती. म्हणून शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या तत्त्वज्ञानाचा मिलाफ करून या पंथाने द्वैती मताचा स्वीकार केला आहे . या तत्त्वज्ञानाचा नवा

प्रयोग प्रथम चक्रधर स्वामी यांनी प्रथम केला. समाजातील देव देवतांचे प्रस्थ कमी केले. सर्वांना संन्यास घेण्याची सोय उपलब्ध करून दिली. संपूर्ण अहिंसा आणि कडकडीत वैराग्य उपभोगून अमलात आणून जनतेला एक नवा आदर्श दिला. संपूर्ण लोकभाषेचा पुरस्कार करण्यासाठी महानुभाव पंथाने आपला एक नवीन वारसा या काळामध्ये आपला नवीन वारसा लोकोद्धारासाठी रचला. महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान मुळातच महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा आहे. या पंथाला जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या वस्तू अनित्य अशा मानतात. त्यांच्या मते या या चारही गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. म्हणून स्वतंत्र नित्य, अनादि व अनंत आहे .आणि प्रबळ प्रत्येक व्यक्तीच्या आतमध्ये परमेश्वराचा अंश आहे. त्यामुळे कोणाचेही आत्म्याला इजा पोहचेल असं मनुष्याने वागू नये. असं मानणारा हा पंथ आहे. या पंथाचे देवता नित्यबद्ध आहेत. जीव बद्धमुक्त आहे. परमेश्वर हा नित्यमुक्त आहे. प्रपंच हा अनित्य आहे, असे या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आहे. मुळातच या तंत्रज्ञानामध्ये खालील चार मुद्द्यांवर हे तत्त्वज्ञान आधारलेले आहे.

१. बद्धमुक्त जीव:

जीवनाबद्दल विचारसरणी असून मुक्ती पात्र असणारा असा आहे. त्याला मायेचे बंधन नसावे. त्याला त्या माहितीमध्ये बांधण्याचे प्रमाण मनुष्याने करू नये. तो एका स्फटिकाप्रमाणे सुद्धा आहे. त्यामध्ये अतिशय निखळ अशी परमेश्वराबद्दल जी अपार सहानुभूती आहे.

२. नित्यमुक्त परमेश्वर :

परमेश्वर हा नित्यमुक्त असल्यामुळे जीर्णोद्धार करू शकतो. परमेश्वराचे ज्ञान झाले म्हणजे भक्ति केली की मोक्ष प्राप्त होतो. नित्यबद्ध देवतांना त्यांनी गौण मानले आहे. त्यांच्या मते देव हा ज्ञान आणि परमेश्वर देऊ शकला तरी, परमेश्वर होऊ शकणार नाही. म्हणून देव देवताची उपासना करून पूजा ते पूजा आणि कर्माला महानुभाव पंथ कमी लेखतात. देवतांचे कार्य जीवांना त्यांच्या कर्मांची सुखदुःखात्मक फळे देतात. म्हणून त्यांनी अनेक प्रपंच हे स्वीकारले आहे. पंच महाभूतें हे त्रिगुण आहेत. म्हणजे आपले शरीर, पृथ्वी आप, तेज, वायू, आकाश या पंचतत्त्वांनी बनलेले आहे. त्यामुळे हा पंथ ईश्वरास प्रमुख स्थान देतो. चक्रधर स्वामी ने आत्मज्ञान, भक्ति, गुरुकृपा यांना अधिक प्राधान्य दिले. ईश्वराचे स्वरूप ज्ञानामुळे ओळखता येते. या मध्ये शब्दज्ञान, सामान्यज्ञान, अपरोक्षज्ञान, विशेष ज्ञान असे ज्ञानाचे चार प्रकार सांगून ज्ञानमार्ग आणि भक्तिमार्ग ही मोक्षाची दोन साधने आहे. म्हणून महानुभाव पंथ मध्ये चार अवतार मानले आहेत. कृतयुगात -हंसावतार, त्रेतायुगात- दत्तावतार, द्वापारयुगात-कृष्णावतार आणि कलियुगातमध्ये- चक्रधरअवतार असे चार अवतार यांनी मानले आहे.

अ) लिळाचारित्र

मराठीतील पहिला चरित्र ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचा उल्लेख केला जातो. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी यांच्या लीळा (आठवणी) त्यांच्या शिष्याने म्हाईभट्टाने केली आहे. या ग्रंथाची विभागाने एकाक, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध अशा तीन भागामध्ये केलेली आहे. या लिळा त्यांच्या शिष्याने म्हाईभट्टाने संकलित

करून चरित्र रूपाने मांडले आहे. आपल्या गुरुच्या सान्निध्यातील आठवणी चरित्रामध्ये म्हाईभट्टाने सांगितले आहेत. या ग्रंथामध्ये नागदेवाचार्य, बाईसा, दादोस, सारंग पंडित इत्यादी व्यक्तिरेखांचे चित्रण आलेले आहेत. कारण म्हाईभट्ट गुरुंच्या सान्निध्यामध्ये काही काळ राहिलेले आहेत. म्हणून महानुभाव पंथाचा जीवनेश्वर भेद भक्तियोग सैन्यास आणि अहिंसा यांना मानणारा आहे. या महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान लीळाचरित्रात चरित्रामध्ये प्रथमत: आले आहे. मराठीतील हा पहिला चरित्र ग्रंथ आहे.

ब) श्रीगोविंदप्रभू चरित्र:

म्हाईभट्टाने या ग्रंथामध्ये गोविंदप्रभू यांचा जीवनपट त्यांनी स्मृती रुपाने रंगविला आहे. महानुभाव पंथामध्ये त्यांचा उल्लेख ऋरिद्धपूर या ठिकाणी झाला. ऋद्धिपूरचरित्र असा देखील केला आहे. या ग्रंथामध्ये गोविंदप्रभूचे चरित्र त्यानी रेखाटलेले आहे. धर्मप्रवर्तकांपैकी एका ईश्वरी पुरुषाचे हे चरित्र आहे. या ग्रंथामध्ये परमेश्वराचे अवतार त्यांनी दिलेले आहेत. हे अवतार प्रमुख गर्भ, पतित व दवडने या तीन प्रकारे त्यांनी सांगितले आहेत. यामध्ये चक्रधर गोविंदप्रभूंच्या आख्यायिका नसून गुरुच्या सान्निध्यात मध्ये राहिल्यानंतर व्यक्तीचे चरित्र त्यांनी रेखाटले आहे. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे स्वच्छ चित्र यांनी या ग्रंथामध्ये करून ऋद्धिपूरला या ग्रंथाचे लेखन त्यांनी केले आहे. त्यामुळे अर्थात या ठिकाणी वऱ्हाडी भाषेचा प्रयोग आपल्याला दिसतो. म्हाईभट्टाला प्रेरणाही चक्रधर स्वामींच्या दीक्षा घेतल्यानंतर गोविंदप्रभू चरित्र लिहिण्याच्या स्फूर्ती झाली आणि या स्फूर्तीतून हा ग्रंथ निर्माण झाला. हा म्हाईभट्टाचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. महानुभाव वाङ्:मय या घटकांचा अभ्यासल्यानंतर आपण या घटकांमधील वाङ्:मयीन निर्मिती मागील प्रेरणा-प्रवृत्ती आणि या पंथाचे स्वरूप या विषयावर तेराव्या शतकातील कालखंडामध्ये या पंथाने केलेले सांस्कृतिक पार्श्वभूमी या विषयावर या विषयाबद्दलची माहिती जाणून घेणार आहोत.

थोडक्यात महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान अभ्यासताना आपल्याला असे दिसते की श्रीकृष्ण हे यांचे आराध्य दैवत आहे. त्यामुळे पंचकृष्णा वर आधारित ही संकल्पना आहे. या संकल्पनेतील पंचकृष्ण म्हणजे महानुभाव मध्ये असलेले महत्त्वाचे प्रणेते आहेत ज्यांचे विचार महानुभाव पंथाला लाभले आहे, त्यामध्ये महानुभाव पंथ मध्ये श्री दत्तात्रेय प्रभू श्री चक्रधर स्वामी राहूल श्री गोविंदप्रभू आणि श्री चक्रधर स्वामी अशी यांची गुरु परंपरा आहे. व पंथामध्ये आद्य दैवत असे देखील संबोधले जाते आणि आद्यदैवत याला पंचकृष्ण अवतार असं मानलं जातं हा पंच कृष्णावतार मान या पंथामध्ये अतिशय महत्त्वाचा मानला गेला.

तेराव्या शतकामध्ये उदयाला आलेला महत्त्वाचा संप्रदाय म्हणून महानुभाव पंथाचा आपणास उल्लेख करावा लागतो. महानुभाव पंथ हा मूर्तिपूजेला अमान्य करतो त्यामुळे या पंथाची शिकवणूक अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची अशी आहे. आपला पंथाचा प्रसार महाराष्ट्रभर या पंथाने करण्यासाठी ठिकठिकाणी आपले अनुयायी

स्थापन केले .अनुयायांच्या माध्यमातून आपल्या धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करून आपल्या धर्माचे तत्वज्ञान अतिशय साध्या सोप्या भाषेमध्ये जन सामान्य माणसाच्या मनामध्ये रोवले. आणि हेच महानुभाव पंथाचे वेगळेपण मानायला पाहिजे.

क) महानुभाव पंथाचे स्वरूप:

गुजरात देशातील सुमारे आठशे वर्षापूर्वीची गोष्ट असावी, तेव्हा त्या काळामध्ये त्रिमल्लदेव राजाचे राज्य होते, त्यावेळी विशाल देव नावाचा सामवेदी ब्राह्मण त्रिमल्लदेव राजाचा प्रधान त्याला पुत्र नसल्यामुळे त्रिमल्लदेवाने आपले साम्राज्य विशालदेव यास देऊन टाकले .बऱ्याच काळानंतर विशाल देवास श्री दत्त स्वामीच्या कृपेने हरपाळ नावाचा पुत्र झाला . हा पुत्र अतिशय हुशार अतिशय हुशार आणि कुशाग्र बुद्धीचा हरपाल अचानक मृत्यूच्या अवस्थेमध्ये असल्यानंतर त्याच्या शरीरामध्ये स्वामी चक्रधरांनी देह प्रवेश केल्याची आख्यायिका आपल्याला ऐकण्यात येते. तो दिवस. शके भात भाद्रपद शुक्ल द्वितीयाचा होता. विशाल देवाच्यापत्नीचे नाव माल्हनदेवी असे होते. त्या दत्त संप्रदायाचे अनुयायी होत्या. त्यामुळे दत्तसंप्रदायाचे सर्व विचार त्यांनी अंगीकृत केले होते. दत्तावर त्यांचे असीम असीम श्रद्धा देखील होती. त्या दत्तावर असलेल्या निष्ठेतून हरपाळदेव पुत्र त्यांना प्राप्त झाला. अशी त्यांची नितांत श्रद्धा होती. हरपाळ हा अतिशय कुशाग्र आणि हट्टी स्वभावाचा असल्यामुळे आपल्या पत्नी कमलादेवी सोबत त्याचा नेहमी वाद होत असे, या कौटुंबिक कौटुंबिक वादाला कंटाळून एके दिवशी लांब यात्रेसाठी रामटेक या गावी निघून गेले असताना त्यांनी आपली माता माल्हणदेवी यांना देखील कळविले, या यात्रेमध्ये चालत असताना त्यांची आपल्याबरोबर आलेल्या लोकांची वाट चुकली . तेव्हा त्यांची पायवाट ही ऋद्धिपुराकडे वळली. तो दिवस चैत्र शुद्ध पंचमीचा होता. तेथे त्यांचा पहिल्यांदा परिचय श्रीगोविंदप्रभुच्या नावाच्या विद्वाना सोबत आला. या ठिकाणी हरपाळ देवाचे नाव श्रीगोविंदप्रभुने मंत्रोपदेश करून चक्रधर स्वामी असे ठेवले .तेव्हा पासून महानुभाव पंथामध्ये ते या नाव रूपास आले. काही वर्षानंतर त्यांचा विवाह औरंगळा नावाच्या शहरातील सामवेदी ब्राह्मणाच्या कमळ नाईक यांच्या मुलीशी हंसाबा यांच्याशी झाला.हंसाबा ही उपवर झालेली होती पण तिच्या मनात कोणताही पुरुष प्रतिबिंब नव्हतं. तिचे व्यक्तिमत्व अतिशय निखळ असे होते . तेव्हा त्या मनावर चक्रधर तिच्या मनात बसले. आणि तिने त्यांना लग्नास होकार दिला. चक्रधर स्वामी अनेक ठिकाणी भ्रमण करू लागले. स्थळाची पाहणी करता चक्रधरस्वामी अचलपुर म्हणजे (इलीपूर) या गावामध्ये रामदेवो राओदरणा यांच्या राज्यांमध्ये आले असतांना त्यांनी आपल्या राजकन्येला चक्रधरांच्या स्वाधीन केले. असंख्य विनवणी केल्यानंतर चक्रधरांनी त्या राजकन्येशी म्हणजे उमादेवी समवेत विवाह केला. चक्रधरांनी सासरचे तिचे नाव गौरी ठेवले. आपल्या पत्नी गौरी सोबत तीन वर्ष गृह संसार केल्यानंतर त्यांचे मन संसारांमध्ये रमले नाही चंद्रभागेतीरी जलक्रीडा करताना पाण्याचा अंदाज न आल्याने चक्रधरस्वामी खोल खोल पाण्यात बुडाले. ही वार्ता गौरी देवीच्या कानावर पडताच त्यांचे अकाली निधन झाले. थोड्या काळानंतर चक्रधर

स्वामी पाण्यातून बाहेर आले .त्यांच्या कानावर ही वार्ता आल्यानंतर त्यांनी त्या स्थळावरून स्थलांतर केले. तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने चक्रधर स्वामींनी महानुभाव पंथाचा प्रसार आणि प्रचार कार्य सुरू केले.

महानुभाव पंथ हा शब्द ज्ञानेश्वरांच्या कालखंडापासून तर मध्यमुनी ईश्वरापर्यंत महान अनुभवी लोकांचा पंथ असा तो महानुभाव पंथ असाही उल्लेख आपल्याला महानुभाव पंथ साहित्यामध्ये आढळतो. एकंदरितच जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या शक्तीवर आधारित हा महानुभाव पंथ समाजाला एका वेगळ्या बुद्धीकवचाची ओळख करून देतो. आजपर्यंत ही ओळख फक्त महानुभाव पंथाने करून दिली आहे. असेही हा अभ्यास करताना प्रकर्षाने नोंदवता येईल. महानुभाव पंथाला चक्रधर स्वामींचे अधिष्ठान लाभलेल्या या पंथामध्ये आपल्याला श्रीकृष्णाला केंद्रीत म्हणून त्यांनी आपल्या पंथाची पूर्ण रचना केलेली दिसते. महानुभाव पंथाला त्यांनी महात्मा पंथ उर्फ जयकृष्ण पंथ, अच्युत पंथ अशा वेगवेगळ्या नावाने हा पंथाने महाराष्ट्रामध्ये करून एका नव्या पंथाची निर्मिती केली. प्रारंभीच्या काळामध्ये महानुभाव पंथाने आपले लेखन हे संकेत लिपी म्हणजे सकळी लिपीमध्ये केले. या लिपीचा पहिला प्रयोग रवळोबास यांनी केला. मध्ये त्यानंतर आपल्याला असे दिसते की सुंदरी लिपी, पार मांडल्य लिपि, अंकलिपी, शून्य लिपी, सुभद्रा लिपी, श्रीलिपी अशा अनेक वेगवेगळ्या प्रकारातून या पंथाचे लेखन हे समाजासमोर येऊ लागले.

ज्याप्रमाणे वारकरी संप्रदायाने एका वेगळ्या लिपीचा शोध लावला .त्या लिपी मधून आपले साहित्य निर्माण केले. ती लिपी म्हणजे देवनागरी लिपी होती. तसेच महानुभाव पंथ हा देखील आपल्या वेगळ्या प्रकारच्या स्वरूपावर वैशिष्ट्ये यावर ध्येयावर धोरणावर ठाम पणे कार्यरत करून साहित्यामध्ये एक मोलाची भर घालून महानुभाव पंथ आणि सामान्य माणसाच्या मनामधील असलेली दैवी शक्ती दूर करून माणूस म्हणून त्यामध्ये पंच महाभूत यातील शक्ती जागृत करण्याचे कार्य महानुभाव साहित्याने केलेले दिसते. या संपूर्ण विषयाचा सविस्तरपणे अभ्यास आपण त्या घटकांमध्ये करणार आहोत. महानुभाव पंथाची पूर्वपीठिका अभ्यासण्यात अगोदर या घटकांमध्ये आपल्याला कोण कोणत्या मुद्द्यांचा अभ्यास करायचा आहे. ते प्रथमतः पाहू या महाराष्ट्रामध्ये दयनीय झालेल्या अवस्थेला मरगळलेल्या अवस्थेतून बाहेर काढून या संप्रदायांनी एका वेगळ्या वळणावर सामान्य जनतेला नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले. यामध्ये महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, लिंगायत पंथ. दत्तसंप्रदाय अशा अनेक संप्रदायाचे योगदान साहित्यासाठी अतिशय महत्त्वाचं ठरलेलं आहे .पहिल्या घटकांमध्ये आपण महानुभाव साहित्यावर त्यावर ती निगडीत संपूर्ण आद्य गद्य आणि पद्य अशा दोन्ही प्रकारातून झालेल्या साहित्य निर्मितीच्या चरित्र ग्रंथांवर थोडक्यात प्रकाश टाकणार आहेत. यामध्ये नागदेवाचार्य, म्हाइंभट, चक्रधर स्वामी, केशिराज बास, भास्करभट्ट बोरीकरांचे, दामोदर पंडित अशा अनेक विद्वानांनी चरित्रग्रंथ लिहून आपल्या धर्माचा प्रसार आणि प्रचार केलेला दिसतो. महानुभाव पंथ अभ्यासताना आपल्याला बऱ्याच लहान सहान संदर्भांचा किंवा अख्यायिका

चा उलगडा होतो. या आख्यायिका म्हणजे महानुभाव पंथातील जे काही प्रवर्तक आहेत. त्यांनी आपल्या गुरु शिष्याला सांगितलेला बोध आहे . आणि हा बोध त्यांनी अतिशय लहानसहान प्रसंग आणि गोष्टीच्या स्वरूपामध्ये आपल्या शिष्यांना सांगून त्यांच्याकडून प्रत्येक गुरूला अपेक्षित असणारे साहित्य निर्माण करून घेतले. हे मराठी इतिहासामध्ये अतिशय गौरवास्पद अशी घटना आहे. सकळा लिपीतून केले. ह्याचा पहिला प्रयोग रवळोबास यांनी केला. तेव्हापासून महानुभाव पंथाचे साहित्य हे वेगवेगळ्या लिपीमध्ये लिहिले जाऊ लागले. त्यानंतर सकाळी लिपी नंतर सुंदरी लिपीचा ही प्रयोग केलेला आपणाला दिसतो. सुंदरी लिपी नंतर मांडल्य लिपी, अंकलिपी, शुन्य लिपी सुभद्रा लिपी, श्री लिपी या सर्व लिपींचा प्रयोग महानुभाव पंथांच्या साहित्य लेखनासाठी केलेला आढळतो.

महानुभाव वाङ्:मय या घटकांचा अभ्यास करताना आपण या घटकांमधील वाङ्मयीन निर्मिती मागील प्रेरणा-प्रवृत्ती आणि या पंथाचे स्वरूप या विषयावर तेराव्या शतकातील कालखंडामध्ये या पंथाने केलेले सांस्कृतिक पार्श्वभूमी या विषयावर या विषयाबद्दलची माहिती जाणून घेणार आहोत

२.३.२ वारकरी संप्रदाय:

एकंदरीतच अकराव्या आणि बाराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रवाहातून विचारसरणी अतिशय प्रगल्भपणे मांडल्या जात होती. महानुभाव पंथाच्या उदयाच्या अगोदर महाराष्ट्रामध्ये संत प्रभावळीतील संतानी आपले सामाजिक कार्य अतिशय उत्कृष्टपणे समाज मनावर राबविले होते. सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये घर करून वारकरी संप्रदायाने त्यांना आपलेसे करून घेतले होते.अध्यात्म यासारख्या विषयाचा परिचय करून धर्माचा प्रसार केला. भागवत धर्माच्या पताका महाराष्ट्रभर पसरून हरी नामाचा जप करून जय जय राम कृष्ण हरी असा सर्वसामान्य माणसाला मूलमंत्र दिला. वारकरी संप्रदाय हा महानुभाव पंथापेक्षा वेगळ्या मताचा आणि तत्त्वज्ञानाचा होता. दोन्ही पंथाच्या प्रेरणा अतिशय वेगळ्या स्वरूपाच्या होत्या.

वारकरी संप्रदाय हा बाराव्या शतकात उदयाला आला. महाराष्ट्रातील हा संप्रदाय अतिशय महत्त्वाचा संप्रदाय होय. या संप्रदायाला 'भक्तिसंप्रदाय' अशा नावाने देखील ओळखले जाते. भागवत धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे उद्दिष्टच्या निर्मितीतून महानुभाव हा संप्रदाय उदयाला आला. या संप्रदायाचे जे कार्य आहे. ते समाजाच्या लोकउद्धारासाठी परोमद्धारासाठी असून समाजामध्ये निर्माण झालेल्या दयनीय परिस्थितीला सुधारण्यासाठी या संप्रदायाचा उदय झाला. या संप्रदायाच्या केंद्रस्थानी भक्ती असून विठ्ठल हे त्याचे आराध्यदैवत आहे. 'जय जय राम कृष्ण हरी' हा त्यांचा मूलमंत्र आहे . एकंदरीतच भागवत धर्माचे जी मुख्य विद्यापीठ पंढरपूर येथे आहे. विठ्ठल हा संपूर्ण भक्तीमय असल्याने या साहित्याच्या केंद्रस्थानी आराध्य भक्ती आहे. त्यामुळे विठ्ठलमय झालेले असे जीवन अध्यात्म आणि परमार्थासाठी मोक्षप्राप्ती उद्देशाच्या निर्मितीतून आले आहे. वारकरी संप्रदायाला संतांची अशी दीर्घ अशी परंपरा लाभलेली आहे. या संतांमध्ये संत ज्ञानेश्वर, संत

एकनाथ, संत रामदास, संत तुकाराम या संपूर्ण संतांचे कार्य या वारकरी संप्रदायासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संत कृपा झाली । इमारत फळा आली ।

ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।

नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले ते आवार।

जनीजनार्दन एकनाथ। खांब दिला भागवत।

तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश।

अशी या धर्माची शिकवण या श्लोकातून आपणास दिसते. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांचे प्रतिपादन करणारा हा संत साहित्य संप्रदाय महाराष्ट्रामध्ये अतिशय लोकप्रिय झाला. या भागवत धर्माच्या पताका पंजाबपर्यंत नेणाऱ्या नामदेवाचे भावविश्व अतिशय विठ्ठल चरणी समर्पित केले होते. तेराव्या शतकामध्ये समाजामध्ये वाढलेला अंधकार दूर करण्यासाठी वारकरी संप्रदायाची स्थापना झाली. या संप्रदायाने अध्यात्माची जोड घेऊन आपले साहित्य रचिले. 'जय जय राम कृष्ण हरी' हा या पंथाचा मूलमंत्र आहे वारकरी पंथाचे संपूर्ण वैशिष्ट्य एका श्लोकांमध्ये सामावलेले आहे. हा संप्रदाय लौकिक प्रेरणांना प्राधान्य देणारा होता. अध्यात्मिक निरूपण करणारे प्रतिपादन ग्रंथ हे सर्व संस्कृत लोकातून प्रारंभ काळातून संतांनी आपली साहित्य निर्मिती करून सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर अधिराज्य केले . हेच या संप्रदायाचे फलित म्हणावे लागेल.

महाराष्ट्रामध्ये जे पाच महत्त्वाचे संप्रदाय उदयाला आले. त्यांची संपूर्ण विवेचन रा. र. गोसावी यांनी पाच भक्तिसंप्रदाय या ग्रंथांमध्ये अतिशय सविस्तर विस्ताराने केलेले आहेत. वारकरी पंथाच्या संप्रदायामध्ये अध्यात्माचे निरूपण करणारे विवेचन आणि आत्मविष्कार तसेच संत चरित्रपर ग्रंथांचा समावेश आपल्याला पाहायला मिळतो. यामध्ये संस्कृत ग्रंथावर झालेली टीका हीदेखील स्वतंत्रपणे अध्यात्माचे निरूपण आणि परमार्थाचा सार सांगणारे आहेत. एकंदरीतच परमेश्वराचे अस्तित्व सर्वत्र आहे. असा मानणारा हा पंथ असून त्यांची साहित्य निर्मिती ही सहज आणि उत्स्फूर्त असून उत्कट आत्मविष्कार करणारी आहे. हे वारकरी संप्रदायाचे महत्त्वाचे विशेष आहे . परमेश्वराबद्दल ची असलेली तळमळ ही आपल्याला यातून व्यक्त होते. तसेच संत एकनाथ यांनी आपली साहित्य निर्मिती ही समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या वर्णानुसार करून आपल्या भागवत धर्माच्या प्रेरणा सांगितल्या म्हणजे समाजामध्ये अशिक्षित असलेल्या वेगळ्या समाजासाठी समाज गटासाठी भारुडे तर मध्यमवर्गीयांसाठी अभंगाची रचना आणि उच्चवर्णीय यांसाठी एकनाथी भागवत या ग्रंथाची निर्मिती केली. त्यामुळे या पंथाच्या प्रेरणा या भारतभर पसरलेल्या मुळातच लोकोद्धार हा या पंथाचा मूलाधार आहे.

२.३.३ नाथ पंथ :-

ज्या काळामध्ये महाराष्ट्रात हे संप्रदाय उदयाला आले तो काळ महाराष्ट्राच्या जडणघडणीचा महत्त्वाचा काळ होता. त्यामुळे नक्की त्या सर्व पंथातून त्या काळाला प्रेरणा आणि एक अध्यात्माची जोड मिळाली या सर्व संतांचे कार्य आपल्या महाराष्ट्राच्या जडण घडणीसाठी अतिशय महत्त्वाचे मानले आहे. या वांग्मय निर्मितीमध्ये सर्वच पंथांसारखे सनातन संप्रदाय

हा पंथ देखील मराठी संस्कृती आणि वांग्मयाचा जडणघडणीसाठी मोलाचा ठरला. या संप्रदायाचे संपूर्ण प्रांत या नाथ संप्रदायातील विचारांनी प्रेरित होऊन गोरक्षनाथाने संपूर्ण महाराष्ट्रभर आपल्या या पंथाचा प्रसार आणि प्रचार केला. बोध आणि शोध घेण्यामध्ये हा पंथ अतिशय अग्रेसर होता. गोरक्षनाथ पूर्व या पंथाची जी पार्श्वभूमीमुळे आपल्याला दहावे ते अकराव्या शतकामध्ये मिळतात मुळातच तेव्हा महसूद गझनीच्या नेतृत्वाखाली उत्तर भारतामध्ये मुसलमानांचे आक्रमण सुरू होते. आणि हा काळ सांस्कृतिक जडणघडणीचा जबरदस्त हादरा देणारा कालखंड होता इस्लामी पंथाचा अतिशय प्रभाव या काळामध्ये आपल्याला सुफीपंथांमध्ये आढळतो.

२.३.४ दत्त पंथ:

दत्त संप्रदाय हा इस्लामी राजवटीच्या ऐन मध्यकाळात उदयाला आला. दत्त संप्रदाय हा हिंदु प्रजेचा छळ होत असलेल्या काळामध्ये समाजाला धीर देऊन आचार धर्माचा उपदेश या संप्रदायाने केला. श्रीपादवल्लभ आणि नृसिंह सरस्वती हे या संप्रदायाचे प्रणेते होते. दत्तावतार म्हणून ओळखले जात होते. या सोवळ्या -ओवळ्या या जातीच्या जन्मात उच्च नीचतेला प्राधान्य देणारा पंथ संप्रदाय आहे. सत्त्व, रज, तम या तिन्ही गुणांची ऐक्यदर्शक ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिमूर्तीचे एकरूप असे दत्त हे त्यांचे आराध्य दैवत आहे. इस्लामी काळामध्ये जे आक्रमण झाले. त्यामध्ये मूर्तिभंजन सारखे संरक्षण होण्यासाठी दत्तमूर्ती ऐवजी पादुका बसण्यास प्रारंभ केला. श्रीपादवल्लभ, नृसिंहसरस्वती, सरस्वती गंगाधर जनार्दन स्वामी, एकनाथ, दासोपंत हे या संप्रदायातील महत्त्वाचे पुरुष आहेत. गुरुचरित्र हा या महत्त्वाचा ग्रंथ ईश्वराचे स्वरूप देणार आहे. ईश्वर हा केवळ चैतन्यरूप नसून तो सर्वांच्या आतमध्ये भिन्न भिन्न नसून ज्ञान तेज असा रूप धारण करणारा आहे. त्यामुळे या धर्मामध्ये योग, धर्म आणि सगुण. सगुणोपासना याला प्राधान्य दिलेले आहेत. या संप्रदायाचा आचार, धर्म, गुरुचरित्र, दासोपंत, गीतार्णव, गीतार्थबोध चंद्रिका, पणजी कारण, कृष्णदास, गाथा अशा ग्रंथातून आपल्या समोर आलेला आहे.

२.३.५ समर्थ संप्रदाय :-

समर्थ संप्रदाय हा सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयाला आला. या संप्रदायाला संत रामदासांचे विचारधन लाभलेले आहेत. तेव्हा सतराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्र अस्मानी-सुलतानीच्या कचाट्यात सापडला होता. त्यामुळे महाराष्ट्र पूर्णतः अस्ताव्यस्त झाला होता. धार्मिकतेकडे अधिक झुकू लागला होता. म्हणूनच या राजकीय धार्मिक सामाजिक परिस्थितीतून दुःखासह वैदिक वर्णाश्रम धर्मामध्ये पुनरुज्जीवन करण्यासाठी रामाची उपासना करणे, हाच एक मार्ग समर्थ संप्रदायाला दिसत होता. कोणत्याही पद्धतीने पूर्ववत असणारे पूर्वजीवन हे स्थिर करावे. यासाठी समर्थसंप्रदाय आपले कार्य जोमाने महाराष्ट्रामध्ये करू लागला. यालाच समर्थ संप्रदाय आणि दास संप्रदाय अशा दोन नावाने संबोधले जाते.धर्माची उपासना करून कर्म ज्ञान याच पंथाला रामदासी संप्रदाय आहे, किंवा रामदासी पंथ असेही संबोधले गेले श्रीरामचंद्र ही रामचंद्राचे मुख्य विचार या पंथाला लाभलेले आहेत रामचंद्राचे प्रमुख देवता अशा मध्यवर्ती संकल्पनेतून हा पंथ महाराष्ट्रभर विस्तारला गेला याची आराध्य दैवत हनुमान हे आहे त्यामुळे रामनवमी आणि हनुमान जयंती हे दोन्ही सण समर्थ संप्रदायामध्ये अतिशय महत्त्वाचे मानले गेले आहेत

समर्थ संप्रदाय जेव्हा उदयाला आला. व्यवहार, अध्यात्म, राजकारण आणि राम भक्ती यांचा ध्यास घेऊन लोकोद्धरासाठी हा पंथ सज्ज झाला. समर्थ संप्रदायाचे कार्य या पंथासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे. रामाची उपासना करून आपली महिमा समर्थ संप्रदायाने आपल्या शिष्यांना देऊन महाराष्ट्रभर आणि भारतभर अकराशे मठांची स्थापना केली. त्यादृष्टीने हा पंथ अतिशय वैभव संपन्न असा होता. समर्थ संप्रदायाला संत रामदासांचे योगदान लाभलेले असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथातून या संप्रदायाचे संपूर्ण तत्त्वज्ञान हे महाराष्ट्रातील लोकांना आणि सर्वसामान्य जनतेला अतिशय मोलाचे ठरले. यामध्ये करुणाष्टके, एकवीस समासी, रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध आणि आणखी काही रचना या होत्या. यामध्ये करुणाष्टके, एकवीस समासी, रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध ही सर्व ग्रंथ या संप्रदयासाठी फार उपयुक्त होती.

'दासबोध' आणि 'मनाचे श्लोक' हे दोन्ही ग्रंथ समर्थ संप्रदायासाठी अतिशय महत्त्वाचे मानले गेले. रामदासांनी आपल्या पंथाचा प्रसार आणि प्रचार महाराष्ट्रभर करण्यासाठी जागोजागी मठांची स्थापना केली. या मठांच्या माध्यमातून त्यांनी बारा वर्षे संपूर्ण भारतामध्ये अनेक ठिकाणी तीर्थस्थळी भेटी दिल्या. आणि आपले शिष्य आणि अनुयायांसह या संप्रदायाचे मूळ महत्व लोकांना समजावून सांगितली.

मुख्यतः या संप्रदायाच्या प्रेरणा आहेत. महाराष्ट्राची झालेली दयनीय स्थिती ही समर्थ संप्रदायाला पूर्ववत करण्यासाठी समर्थांनी संपूर्ण महाराष्ट्रभर भारतभर अकराशे मठांची स्थापना केली. यामध्ये अनेक प्रांतांमध्ये त्यांनी आपले अनुयायी निर्माण केले. या अनुयायांच्या माध्यमातून त्यांनी समर्थ संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान लोकांना समजावून सांगण्यासाठी दासबोध या ग्रंथांमधून लोकांना अद्वैत सिद्धांताचा मार्ग दाखविला. त्यासोबतच त्यांनी भक्तीची जोड करून व्यक्तीमत्वाचे विचार लोकांसमोर मांडले.

राजकीय, धार्मिक, सामाजिक परिस्थितीतून दुःखासह वैदिक वर्णाश्रम धर्मामध्ये पुनरुज्जीवन करण्यासाठी रामाची उपासना करणे, हाच एक मार्ग समर्थ संप्रदायाला दिसत होता. कोणत्याही पद्धतीने पूर्ववत असणारे पूर्व जीवन हे स्थिर करावे. यासाठी समर्थसंप्रदाय आपले कार्य जोमाने महाराष्ट्रामध्ये करू लागला. यालाच समर्थ संप्रदाय, दास संप्रदाय असेही अशा दोन नावाने संबोधले गेले. धर्माची उपासना करून कर्म ज्ञान व्यवहार अध्यात्म राजकारण आणि राम भक्ती यांचा ध्यास घेऊन लोकद्धरासाठी हा पंथ सज्ज झाला. समर्थांचे आणि त्यांच्या संप्रदायाचे कार्य या पंथासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे. रामाची उपासना करून आपली महिमा समर्थ संप्रदायाने आपल्या शिष्यांना देऊन महाराष्ट्रभर आणि भारतभर अकराशे मठांची स्थापना केली. त्या दृष्टीने हा पंथ अतिशय वैभव संपन्न असा होता. समर्थ संप्रदायाला संत रामदासांचे योगदान लाभलेले असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथातून या संप्रदायाचे संपूर्ण तत्त्वज्ञान हे महाराष्ट्रातील लोकांना आणि सर्वसामान्य जनतेला अतिशय मोलाचे ठरले. यामध्ये करुणाष्टके, एकवीस समासी रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध अशा रचना या संप्रदयासाठी महत्त्वाच्या ठरल्या .

महाराष्ट्रामध्ये जे अनेक पंत उदयाला आले तेव्हा हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, ख्रिश्चन धर्म, शिख धर्म अशा वेगवेगळ्या धर्म पंथांमध्ये हा विशाल असा धर्म असा शब्द आपण उल्लेख करतो भारतीय संस्कृती मुळातच ही अशी विविध प्रकारची संस्कृती आहे यामध्ये अनेक वैष्णव पंथ, शैव पंथ, महानुभाव पंथ भक्तिसंप्रदाय असे वेगवेगळे पंथ विभागले गेलेले आहेत.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न : नाथ संप्रदाय हा नेमका कोणत्या काळामध्ये जन्माला आला? त्याची पार्श्वभूमी सागा.

____

____

____

____

____

२.४ समारोप

थोडक्यात एकंदरीतच तेराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रवाहातून विचारसरणी अतिशय प्रगल्भपणे मांडल्या जात होती. महानुभाव पंथाच्या उदयाच्या अगोदर महाराष्ट्रामध्ये संत प्रभावळीतील संतांनी आपले सामाजिक कार्य अतिशय उत्कृष्टपणे समाज मनावर राबविले होते. सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये घर करून वारकरी संप्रदायाने त्यांना आपलेसे करून घेतले होते. अध्यात्म यासारख्या विषयाचा परिचय करून धर्माचा प्रसार केला. भागवत धर्माच्या पताका महाराष्ट्रभर पसरून हरी नामाचा जप करून राम कृष्ण हरी असा सर्वसामान्य माणसाला मूलमंत्र दिला . वारकरी संप्रदायपेक्षा महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान अतिशय वेगळ्या स्वरूपाचे होते. वारकरी पंथात हा अद्वैती संप्रदाय होता. वारकरी संप्रदायाचे साहित्याचा आशय हा अलौकिक असला तरी त्याचा आशय हा लौकिक स्वरूपाचा होता. म्हणजे त्याकाळच्या समाजव्यवस्थेला अनुसरून होता.

याउलट महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा असून मूर्तीपूजा नाकारणारा होता. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या तत्त्वज्ञानावर आधारलेला हा पंथ मूर्तिपूजेपेक्षा मनुष्याच्या आत्म्यामध्ये असंख्य परमेश्वराचे रूप सामावलेला आहे असा मानणारा हा पंथ होता. मूर्तिपूजेपेक्षा व्यक्ती पूजेला प्राधान्य देणारा महनुभाव पंथ असल्यामुळे हा दैवावर अवलंबून नव्हता. दैववाद हा महानुभाव पंथाने नाकारला. याउलट वारकरी पंथ हा दैववादाला धरून मनुष्याला आध्यात्मिक परमार्थ करायला शिकवणारा होता. या दोन्ही पंथाच्या प्रेरणा खूप वेगवेगळ्या होत्या.

महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान अभ्यासताना आपल्याला असे दिसतो की श्रीकृष्ण हे यांचे आराध्य दैवत आहे. त्यामुळे पंचकृष्णावर आधारित ही संकल्पना आहे. या संकल्पनेतील पंचकृष्ण म्हणजे महानुभाव मध्ये असलेले महत्त्वाचे प्रणेते आहेत ज्यांचे विचार महानुभाव पंथाला लाभले आहे, त्यामध्ये महानुभाव पंथामध्ये श्री दत्तात्रेय प्रभू, श्री चक्रधर स्वामी, राउळ, श्री गोविंदप्रभू आणि श्री चक्रधर स्वामी अशी यांची गुरु परंपरा आहे. या गुरुपरंपरेला. माण व पंथामध्ये आद्य दैवत असे देखील संबोधले जाते आणि या आद्यदैवतला 'पंचकृष्ण अवतार' असं मानलं जाते. हा पंच कृष्णावतार मान व पंथामध्ये अतिशय महत्त्वाचा मानला गेला.

तेराव्या शतकामध्ये उदयाला आलेला महत्त्वाचा संप्रदाय म्हणून महानुभाव पंथाचा आपणास उल्लेख करावा लागतो. महानुभाव पंथ हा मूर्तिपूजेला अमान्य करतो .त्यामुळे या पंथाची

शिकवणूक अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची अशी आहे. आपला पंथाचा प्रसार महाराष्ट्रभर या पंथाने करण्यासाठी ठीकठिकाणी आपले अनुयायी स्थापन केले. अनुयायांच्या माध्यमातून आपल्या धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करून आपल्या धर्माचे तत्वज्ञान अतिशय साध्या सोप्या भाषेमध्ये जनसामान्य माणसाच्या मनामध्ये रोवले. आणि हेच महानुभाव पंथाचे वेगळेपण मानायला पाहिजे.

मराठी साहित्यामध्ये एक मोलाची भर घालून या सर्व पंथांनी आणि सामान्य माणसाच्या मनामधील असलेली दैवी शक्ती दूर करून माणूस म्हणून त्यामध्ये पंच महाभूत आतील शक्ती जागृत करण्याचे कार्य महानुभव साहित्याने केलेले दिसते. महाराष्ट्रामध्ये दयनीय झालेल्या अवस्थेला मरगळलेल्या अवस्थेतून बाहेर काढून या संप्रदायांनी एका वेगळ्या वळणावर सामान्य जनतेला नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले . यामध्ये महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, लिंगायत पंथ, दत्तसंप्रदाय अशा अनेक संप्रदायाचे योगदान साहित्यासाठी अतिशय महत्त्वाचं ठरलेलं आहे .

२.५ प्रश्नावली :

अ) खालील प्रश्नांवर दीर्घ स्वरूपात उत्तरे लिहा?

१. महानुभाव पंथाचे स्वरूप सागा?

२. वारकरी संप्रदाय कोणत्या घटकांवर आधारलेला आहे ते सागा?

३. दत्त संप्रदायाचे स्वरूप सागा?

४. नाथ संप्रदाय हा नेमका कोणत्या काळामध्ये जन्माला आला? त्याची पार्श्वभूमी सागा.

५. समर्थ संप्रदायाची भूमिका सागा?

ब) खालील विषयांवर थोडक्यात टीपा लिहा.

१. लिळाचरित्र

२. गुरुचरित्र

३. दासोपंत

४. नाथपंथ

५. समर्थ संप्रदाय

२.६ संदर्भ ग्रंथ :

१. तुळपुळे शं गो, महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्‌मयय व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७६.

२. भावे वि. ल., महाराष्ट्र सारस्वत, मुंबई पाप्युलर प्रकाशन, १९६३. पाचवी आवृत्ती.

❄❄❄❄❄❄❄

३

हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेली वाड्:मनिर्मिती - १

अ. ख्रिस्ती धर्मियांनी केलेली वाड्:मनिर्मिती

घटक रचना

३.१ उद्देश

३.२ प्रस्तावना

३.३ फादर स्टीफन्स

३.४ फादर क्रुआ

३.५ सालंदाज

३.६ पाद्री आल्मैद

३.७ समारोप

३.८ संदर्भग्रंथसूची

३.९ पूरक वाचन

३.१० प्रश्नावली

३.१ उद्देश :

१) हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेल्या वाड्:मनिर्मितीचा परिचय करून देणे.

२) ख्रिस्ती धर्मियांच्या मराठी ग्रंथरचनेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

३) फादर स्टीफन्सचे व्यक्तित्व आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे.

४) फादर क्रुआ यांचे व्यक्तित्व आणि ग्रंथरचनांची चर्चा करणे.

५) सालंदाज यांच्या ग्रंथसंपदेची चर्चा करणे.

६) पाद्री आल्मैद यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे.

३.२ प्रस्तावना :

मध्ययुगीन मराठी वाड्:म मुख्यतः धार्मिक स्वरूपाचे असे आहे. हिंदू हा धर्म मुख्य धर्म होता. त्यामुळे हिंदू धर्माशी संबंधित लेखन अधिक प्रमाणात झाले. हिंदू धर्मांतर्गत वेगवेगळे पंथ वा संप्रदाय निर्माण झाले. त्यामुळे पंथीय स्वरूपाचे लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले. मध्ययुगीन मराठी वाड्:मविविध धर्मसंप्रदायांनी समृध्द केले आहे. महानुभाव पंथ, वारकरी पंथ, दत्त संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय, नाथ पंथ असे विविध संप्रदाय महाराष्ट्रात दिसतात. पंधराव्या - सोळाव्या शतकात जैन धर्म, ख्रिस्ती धर्म, इस्लामी धर्मयांचे अस्तित्त्व तुरळकपणे समाजात

दिसू लागले होते. त्या त्या धर्माच्या ग्रंथकारांनी आपल्या धर्माच्या प्रचारासाठी आणि प्रसारासाठी मराठीत ग्रंथलेखन केले. इस्लाम धर्मातील संप्रदायाच्या संतांनी इस्लाम धर्माविषयी मराठीत लिहिलेले आढळत नाही. परंतु ख्रिस्तधर्मीय प्रचारकांनी मात्र ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार या हेतूनेच लिखाण केलेले आढळते. जैन, ख्रिस्ती, इस्लामी या धर्मियांनी हे लेखन मराठीतून केले. त्यामुळे मराठी वाड्:मयाच्या कक्षा व्यापक झाल्या. मराठी वाड्:मयात विविधता आलेली दिसते.

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभाला गोवा जिंकल्यानंतर पोर्तुगिजांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार करण्यास सुरुवात केली. पोर्तुगिजांनी धर्मप्रसारासाठी 'सोसायटी ऑफ झेवियर' या संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी धर्मांतरे घडवून आणली. त्यासाठी ख्रिस्तीधर्म प्रसारकांनी मराठी आणि कोकणी भाषा शिकून त्यात प्राविण्य मिळविले आणि मराठी भाषेत विपुल रचना केली. स्थानिक भाषा, समाज, संस्कृती, आचारविचार या सर्वाचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला आणि ख्रिस्ती धर्माचे तत्त्वज्ञान मांडले.

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभीच गोव्यामध्ये पोर्तुगिजांचे साम्राज्य प्रस्थापित झाले. सेंट झेवियर ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी आणि प्रसारासाठी गोव्याला आले तेव्हापासून ख्रिस्ती संतांचे महात्म्य वर्णन करणारी रचना तत्कालीन मराठीत झाल्याचे दिसते. जुलूमकरून, जबरदस्तीने, फसवणुकीने, स्वखुशीने ख्रिश्चन झालेल्या स्थानिक लोकांच्या उपयोगासाठी ही संत महंतांची महात्म्य वर्णन करणारी रचना तत्कालीन मराठी भाषेत आणि कोकणीत झालेली दिसून येते. तेव्हापासून मराठी वाड्:मपरंपरेत ख्रिस्ती वाड्मयाचा एक नवा प्रवाह येऊन मिळाला.

गोव्यातील जनतेला ख्रिस्त करण्यासाठी तयार केलेल्या वाड्:मयाचे तीन प्रकार पडतात.

- **गद्य वाड्:म –**

  ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या आमिषाला बळी पडून केवळ स्वार्थासाठी समाजातील खालच्या स्तरावरील जे लोक ख्रिस्ती झाले होते त्यांच्यासाठी त्यांच्या स्थानिक बोलीतून गद्य वाड्:म लिहिले गेले.

- **पद्य वाड्:म–**

  उच्चशिक्षित नवख्रिस्तांसाठी पद्य स्वरूपातील साहित्य रचले गेले.

- **कोश व व्याकरण वाड्:मय –**

  परदेशी मिशनऱ्यांसाठी कोश व व्याकरण वाड्:मय लिहिले गले. मराठी आणि तिची गोमंतकीय बोली यांचा अभ्यास परदेशी मिशनऱ्यांना करता यावा यासाठी हे रचले गेले.

  ख्रिस्ती धर्मियांची मराठी वाड्:मयनिर्मिती साधारण सोळाव्या शतकाच्या सुमारास झालेली आढळते. जेजुईत ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी ख्रिस्ती दैत्रिणीचे वेगवेगळ्या देशी भाषेत भाषांतर करण्याचा उद्योग सुरू केला होता. स्थानिकांच्या मदतीने ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी धर्मप्रचारकांनी स्थानिक भाषा शिकली. स्थानिकांना आपल्या

धर्माचा अधिक ओढा वाटावा यासाठी ख्रिस्ती धर्मतत्त्वांची ओळख करून देणारी पुस्तके लिहिली. ही पुस्तके मराठी भाषेत लिपहिली गेली. धर्मप्रसाराचे हे धोरण ख्रिस्ती धर्मपरिषदांनी ठरवले होते. ख्रिस्ती संत महंत यांची ओळख स्थानिकांना व्हावी या उद्देशाने मराठी आणि कोकणी भाषेत लिखाण करण्याचे ठरवले होते. त्याप्रमाणे कोकणी भाषेत अनेक धर्मपुस्तिका लिहिल्या गेल्या.

ख्रिस्ती साहित्याला एक मोठी परंपरा असलेली दिसते. आपला धर्मप्रसाराचा हेतू जोपासून ही रचना केली गेली. ख्रिस्ती कवींच्या मराठी साहित्यनिर्मितीतून तत्कालीन मराठी समजण्यास मदत होते होती. विविध रचनाबंधातील स्फुटकाव्ये, तात्त्विक ग्रंथ, भाष्य, टीका अशी विविध प्रकारची साहित्यनिर्मिती झालेली दिसते. फादर स्टीफन्स, फादर क्रुआ, सालंदाज, पाद्री आल्मैद यांनी अशाप्रकारची ग्रंथरचना करून मराठी वाङ्‌मयात मोलाची भर घातली.

३.३ फादर स्टीफन्स :

फादर स्टीफन्स हे संत एकनाथांचे समकालीन कवी होते. ते भारतात आलेले पहिले इंग्रज गृहस्थ होत. फादर स्टीफन्स १५७९ मध्ये गोव्याला आले. त्यांच्या मृत्यूपर्यंत ते गोव्यालाच होते. गोव्यात आल्यावर त्यांनी तेथील धर्मांतरीत ब्राम्हणांकडून गोमंतकी बोलीचे ज्ञान संपादन केले. साष्टी भागात ४० वर्ष त्यांनी धर्मोपदेशक म्हणून काम केले. हे काम करताना त्या भागात बोलल्या जाणाऱ्या कोकणी मराठीवर त्यांनी चांगलेच प्रभुत्व मिळवले. त्यांनी अभिजात वाङ्‌मयाचा अभ्यास केला. गोव्यात ते लोकप्रिय होते. 'पाद्री एस्तेवॉ' हे नाव गोव्यातील लोकांनीच त्याला दिले होते.

मूळ पोर्तुगीज भाषेत लिहिलेल्या ख्रिस्तपुराणाला मराठी वेश चढवणे ही फादर स्टीफन्स यांची प्रशंसनीय कामगिरी आहे. त्याने 'Arte De Lingoa Canarim' हे कोकणी – मराठीचे व्याकरण लिहिले. हे इंग्रजांनी लिहिलेले कोकणीचे पहिले व्याकरण होय.

- फादर स्टीफन्सची ग्रंथरचना –

    १) गोमंतकी बोलीचे अध्ययन

    २) ख्रिस्ती दैत्रिण

    ३) ख्रिस्तपुराण

- **गोमंतकी बोलीचे अध्ययन**

    फादर स्टीफन्सने 'गोमंतकी बोलीचे अध्ययन' हे व्याकरण लिहिले. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांसाठी हे व्याकरण लिहिले गेले. मराठी आणि गोमंतकी बोली यांचा अभ्यास परदेशी मिशनऱ्यांना करता यावा या उद्देशाने हे व्याकरण त्याने लिहिले. परदेशी मिशनरी भारताच्या प्रत्येक भागात जात असत. त्या त्या भागातील भाषेचे व्याकरण अभ्यासासाठी ते तयार करीत असत.

- **ख्रिस्ती दैत्रिण**

'ख्रिस्ती दैत्रिण' हा फादर स्टीफन्सनचा दुसरा ग्रंथ होय. ही दैत्रिण गोमंतकी बोलीत आहे. ती प्रथमतः गोव्यात प्रसिद्ध झाली. 'ख्रिस्ती दैत्रिण' ही ख्रिस्ती धर्मतत्त्वाची प्रश्नोत्तर रूपाने विवेचन करणारी पुस्तिका आहे.

- **ख्रिस्तपुराण**

मराठी साहित्यात फादर स्टीफन्स यांच्या 'ख्रिस्तपुराण' या ग्रंथाला मानाचे स्थान आहे. हा ग्रंथ फादर स्टीफन्स यांनी लिहिला. त्यांनी हा ग्रंथ प्रथम पोर्तुगीज भाषेत लिहिला नंतर त्याला मराठी वेश देऊन मराठीत रचना केली. याग्रंथाची रचना ओवीवृत्तात आहे, त्याला स्टीफन्सने 'अभंग' असे म्हटले आहे. ख्रिस्तपुराणाच्या प्रस्तावनेत त्याने आपल्या धर्माबद्दल अभिमान व्यक्त केला आहे. या ग्रंथाच्या मराठीत जोडलेल्या विस्तृत गद्य प्रस्तावनेवरून सतराव्या शतकातल्या मराठी गद्याची योग्य कल्पना येते. त्यांचा ज्ञानेश्वरादी संतांचा व्यासंग, मराठीवर असलेले प्रभुत्व आणि मराठी भाषेचा अभिमान याची चांगली कल्पना ख्रिस्तपुराणावरून येते. 'ख्रिस्तपुराण' हा ग्रंथ मूळ पोर्तुगीज भाषेतील असून या ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर फादर स्टीफन्सने स्वतःच केले.

'ख्रिस्तपुराण' ग्रंथाची ओवीसंख्या १०९६२ असून २५ सर्ग आहेत. या ग्रंथाला महाकाव्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ख्रिस्तपुराणाचे पहिले पुराण आणि दुसरे पुराण असे दोन भाग पडतात. पहिले पुराण ४१८१ ओव्यांचे आहे तर दुसरे पुराण ६७८१ ओव्यांचे आहे. या ग्रंथाची ज्ञानेश्वरीप्रमाणे ओवीछंदात पद्यरचना आहे. हा ग्रंथ बायबलवर आधारलेला असला तरी तो बायबलचे भाषांतर नाही. पहिल्या भागात ख्रिस्ती महापुरुषांची चरित्रे आली आहेत ती अनेक प्रसंगांतून मांडली आहेत. पहिले पुराण म्हणजे ख्रिस्त चरित्राची पार्श्वभूमी आहे तर दुसऱ्या पुराणात ख्रिस्त चरित्र आले आहे. ख्रिस्ताचा जन्म, बालपण, शिकवण, चमत्कार, आत्मबलिदान, पुनरूत्थान, स्वर्गारोहन या सर्वाची तपशीलवार माहिती आली आहे.

या पुराणांचा कथानिवेदक पाद्री गुरू आहे. वर्णनशैली, व्यक्तिचित्रण व रसनिर्मिती परिणामकारक आहे. या ग्रंथातील वर्णने, अलंकारयोजना, स्तुतिस्तोत्रे याबाबत ज्ञानेश्वर, विष्णुदासनामा, कृष्णदास शामा या पूर्वसुरींचे अनुकरण केलेले दिसते. ख्रिस्तपुराणाचा कथाभाग, विचार वा कल्पना परकीय असल्या तरी रचनाबंध आणि भाषा स्वच्छपणे ऐतदेशीय आहे. 'ख्रिस्तपुराण' हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय झाला होता. इ.स. १६१४ ते १६५४ या काळात त्याच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या यावरून त्याच्या लोकप्रियतेची खात्री पटते. या ग्रंथात त्याने मराठी भाषेचा गुणगौरव केला आहे. मराठीचे मोठेपण त्यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे –

जैसा हरळामाजी रत्नकिळा। की रत्नामाजी हिरा निळा।
तैसी भासामाजी चोखळा। भासा मराठी ॥
जैसी पुष्पामाजी पुष्प मोगरी। की परिमळामाजी कस्तुर।

तैसी भासामाजी साजिरी। भासा मराठी ॥
पखियामध्ये मयुरू। वृखियामध्ये कल्पतरू।
भासामध्ये मानू थोरू। मराठीयेसी ॥

ख्रिस्ती- मराठी वाङ्:मयाचा आरंभबिंदू म्हणून 'ख्रिस्तपुराणा'ला मान द्यावा लागतो. हा ग्रंथ म्हणजे साहित्यिक आणि भाषिकदृष्ट्या एक अनमोल रत्न आहे.

३.४ फादर क्रुआ :

फादर कृआ १६०२ मध्ये भारतात आला. फादर स्टीफन्सने नवख्रिस्तीसाठी जे काम केले तेच काम फादर कृआनेही केले. फादर कृआ यांचा जन्म फ्रान्समध्ये १५७९ मध्ये झाला. स्टीफन्सचे अनुकरण करून त्याकाळी इतर जेजुइट कवींनी मराठीत ग्रंथरचना केलेली दिसते. ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहन हाच सर्व कवींच्या रचनेचा मुख्य विषय होता. फादर कृआ यानेही या विषयावर रचना केली. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' ही ९२ कडव्यांची विलापिका फादर कृआची असावी असे अ. का. प्रियोळकरांचे मत आहे.

- फादर क्रुआची ग्रंथरचना –

  १) महापुराण

  २) स्फुटरचना

- **महापुराण**

  फादर क्रुआ याचा 'सेंट पीटरचे पुराण' हा अत्यंत गाजलेला ग्रंथ आहे. त्याने सेंट पीटरच्या चरित्रावर असलेले 'महापुराण' इ.स १६२९ मध्ये लिहिले. या पुराणात ख्रिस्ती धर्माचा परिचय आहे तसेच हिंदू धर्माचे आणि देवतांचे खंडन केले आहे. नवख्रिस्तींच्या मनात ख्रिस्ती धर्माविषयी अभिमान निर्माण करण्याच्या हेतूने हा ग्रंथ त्याने लिहिला. त्याने हिंदू धर्म कसा त्याज्य आहे हे पटवून देण्यासाठी या ग्रंथाची निर्मिती केली.

  या पुराणाचे तीन भाग असून प्रत्येक भागात पोटविभाग आहेत. पहिल्या पुराणात सेंट पीटरचे चरित्र आले आहे आणि पुढील पुराणात हिंदू धर्मियांच्या देवदेवता आणि रूढी, परंपरा यांचे खंडन केले. गणपती, राम, कृष्ण, तुलसी, विष्णु यांची थट्टा केली आहे.

  हिंदूंनी जुना धर्म आणि देव सोडावेत यासाठी अनेक दाखले दिले आहेत. कृतघ्न विष्णू, स्त्रीघातकी राम, मातृघ्न परशुराम, गणेश भजनाचे खंडन, तुलसी भजनाचे खंडन अशा मथळ्यांखाली हिंदूंच्या दैवतांवर आणि आचारांवर महापुराणात कडाडून हल्ला चढवण्यात आला आहे. विष्णु, कृष्ण आणि राम यांची वारंवार निर्भत्सना केली आहे. यासंदर्भात योगवसिष्ठ, अश्वमेध, भागवत, महाभारत, गीता, रुक्मिणीस्वयंवर इ. हिंदू धर्मग्रंथांचा आधार घेतला आहे. हिंदू धर्मातील चमत्कार कथांची आणि दैवत

रूपांची थट्टा करून हिंदूंना त्याबद्दल लाज वाटावी आणि त्यांनी ख्रिस्ती धर्मात यावे यासाठी फादर क्रुआचे महापुराण कसून प्रयत्न करीत आहे. मराठीतील पुराण ग्रंथाची साक्ष काढून हिंदू दैवतांचा अधिक्षेप त्याने केला आहे. यावरून त्याचा व्यासंग जाणवतो. हा त्याचा विशेष उल्लेखनीय ग्रंथ आहे.

३.५ सालंदाज :

फादर सालंदाज याने साष्टीच्या मिशनऱ्यात धर्मप्रसारकाचे काम केले. या ख्रिस्ती धर्मप्रसारकाच्या काव्यावर 'ज्ञानेश्वरी', 'योगवशिष्ठ', महानुभाव ग्रंथांची छाप दिसून येते. आपल्या धर्मभावनेची जोपासना त्याने त्याच्या काव्यात केली आहे. फादर स्टीफन्सने येशूची चरित्र गाथा गायली तर फादर सालंदाजयाने एका ख्रिश्चन संताचे गुणगान गायले.

- फादर सालंदाजयांची ग्रंथरचना –
- सान्तु आन्तुनिची जीवित कथा

  आन्तुनिव द सालंदाज यांनी 'सान्तु आन्तुनिची जीवित कथा' लिहिली. हा चरित्रात्मक ग्रंथ असून तो ५३९ ओव्यांचा आहे. मराठी भाषेत हा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात सेंट अँटनी यांच्या चरित्रातील चमत्कार कथांचे वर्णन केले आहे. यात एकूण १८ चमत्कारांचे वर्णन आले आहे. या चरित्राने आपल्याकडील संतांच्या जीवनातील चमत्काराची आठवण येते. त्याचे आपल्याकडील संतांच्या चमत्कारांशी विलक्षण साम्य आहे. या ग्रंथात भक्तीचे अंतःकरण दिसते. उपमा, रूपक, दृष्टांत या अलंकारांचा वापर केलेला आहे. 'सान्तु आन्तुनिची जीवित कथा' याला १७ व्या शतकातील भक्तिविजय असे अ. का. प्रियोळकरांनी म्हटले आहे.

३.६ पाद्री आल्मैद :

पाद्री मिगेल द आल्मैद यांचा जन्म पोर्तुगालमध्ये झाला तर गोव्यातील रायतुर येथे त्यांचे निधन झाले. इ.स. १६०६ ते १६८३ हा त्यांचा कालखंड आहे. त्यांनी वयाच्या सोळाव्या वर्षी जेजुईत पंथात प्रवेश केला. त्यांनी वयाची २०- २५ वर्ष साष्टी येथे घालवलीव तेथील स्थानिक भाषेचे ज्ञान संपादन केले. सतराव्या शतकातील प्रमुख ग्रंथांमध्ये भर घालणाऱ्या लेखकांमध्ये पाद्री आल्मैद यांचेही नाव घेतले जाते. त्यांनी रोमन लिपीत काही ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांनी पाद्री दियोगु रिबैरू यांचा कोकणी– पोर्तुगीज शब्दकोश सुधारून तो वाढविला.

- पाद्री आल्मैद यांची ग्रंथरचना –

  १) कोकणी– पोर्तुगीज शब्दकोश

  २) वनवाळ्याचो मळो
- वनवाळ्याचो मळो

'वनवाळ्याचो मळो' हा ग्रंथ पाद्री आल्मैद याने पाच खंडात लिहिला आहे. हा ग्रंथ रायतुर येथे १६५८ मध्ये प्रकाशित झाला. कोकणी गद्याचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून या ग्रंथाकडे पाहिले जाते. तो निवेदनात्मक स्वरूपाचा आहे. निवेदनाच्या अनेकविध छटा यात पाहायला मिळतात. हा भाषांतरित ग्रंथ नसून तो स्वतंत्र ग्रंथ आहे. लॅटिन आणि ग्रीक वाक्यरचनांचे आदर्श समोर ठेवूनया ग्रंथाची निर्मिती झाल्याचे दिसते. हा ग्रंथ गद्य स्वरूपाचा आहे. तो कोकणी भाषेत लिहिलेला आहे. या ग्रंथात स्थानिक बोलीभाषेचा महत्त्व असलेले दिसते. विशेषतः सतराव्या शतकातील गोव्याची भाषा दिसते. तत्कालीन गोव्याला अनुसरून भाषा यात आलेली आहे. स्थानिक बोलीत ग्रंथ असल्यामुळे तो वाचकांपर्यंत पोहचला.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न – हिंदू धर्मांखेरीज इतर धर्मियांनी केलेल्या वाङ्:मय निर्मितीचा परिचय करून द्या.

____

____

____

____

____

____

३.७ समारोप :

अशाप्रकारे ख्रिस्ती धर्मियांनी मराठी साहित्यनिर्मिती करून मराठी भाषेला एक नवा आयाम प्राप्त करून दिला. तसेच ख्रिस्त संतांची भूमिका समजावून सांगितली. ख्रिस्ती धर्मियांची ही मराठी रचना प्रामुख्याने धर्मभावना जोपासण्याच्या हेतूने झाली असली तरी मराठी भाषेचे एक वेगळेच रूप समोर आले. मराठी वाङ्:मयाच्या कक्षा व्यापक झाल्या. मराठी वाङ्:मयात विविधता आली.

३.८ संदर्भग्रंथसूची :

- शं. गो. तुळपुळे – महाराष्ट्र सारस्वत प्रस्तावना, पॉप्युलर प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती.
- ह. श्री. शेणोलिकर – प्राचीनमराठी वाङ्:मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.
- वि. ल. भावे – महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- संपा. अ. का. प्रियोळकर - सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई.
- संपा. सं. गं. मालशे व इतर – मराठी वाङ्:मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे,

- संपा. सं. गं. मालशे - मराठी वाङ्:मयाचा इतिहास खंड दुसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- या. श्री. जोग व इतर - मराठी वाङ्:मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

३.९ पूरक वाचन :

- वि. ल. भावे – महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ह. श्री. शेणोलिकर – प्राचीनमराठी वाङ्:मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.

३.१० स्वाध्याय :

अ) दीर्घात्तरी प्रश्न

१) हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी मराठीत केलेल्या वाङ्:मयनिर्मितीचा सविस्तर परिचय करून द्या.

२) फादर स्टीफन्सच्या व्यक्तित्वाचा आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा सविस्तर परिचय करून द्या.

३) ख्रिस्ती धर्मियांनी मराठीत केलेल्या ग्रंथरचनांचे स्वरूप सांगून त्यामुळे मराठी साहित्यात काही विशेष भर पडली का ते साधार सांगा.

ब) टीपा

१) ख्रिस्तपुराण

२) पाद्री आल्मैद

३) महापुराण

४) फादर सालंदाज

❄❄❄❄❄❄❄

४

हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेली वाङ्:मयनिर्मिती - २

ब- इस्लाम धर्मियांनी केलेली वाङ्:मयनिर्मिती

घटक रचना

४.१ उद्देश

४.२ प्रस्तावना

४.३ मुंतोजी (मृत्युंजय)

४.४ हुसेन अंबरखान

४.५ शेख महंमद

४.६ शहामुनी

४.७ समारोप

४.८ संदर्भग्रंथसूची

४.९ स्वाध्याय

४.१ उद्देश :

१) इस्लाम धर्मियांच्या मराठी वाङ्:मयनिर्मितीचा परिचय करून देणे.

२) मुंतोजी (मृत्युंजय) यांच्या ग्रंथांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

३) हुसेन अंबरखान यांच्या ग्रंथरचनांची चर्चा करणे.

४) शेख महंमद यांच्या व्यक्तित्त्वाचा आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे..

५) शहामुनी यांच्या ग्रंथांचा परिचय करून देणे.

४.२ प्रस्तावना :

या अभ्यास घटकामध्ये आपल्याला इस्लाम धर्मियांनी मराठीत केलेली वाङ्:मयनिर्मिती अभ्यासायची आहे. इस्लाम धर्मियांची मराठी वाङ्:मयनिर्मिती साधारण पंधराव्या शतकाच्या सुमारास झाली. त्यांनी मराठी भाषेत विपुल रचना केली आहे. इस्लाम धर्मातील संप्रदायाच्या संतांनी मराठीतून ग्रंथरचना केली असली तरी त्यांनी इस्लाम धर्माविषयी काही मराठीत लिहिलेले आढळत नाही.

इस्लाम धर्मातील सूफी संप्रदायाद्वारा महाराष्ट्राला यादव काळापासून इस्लाम धर्माची तत्त्वे परिचित झाली होती. दौलताबाद, खुलताबाद, बऱ्हाणपूर, औरंगाबाद, हैदराबाद, गुलबर्गा, बीदर, विजापूर आणि गोवळकोंडा या भागात त्यांचे कार्य प्रभावी होते. ही शहरे सूफींच्या

प्रचारकार्याची केंद्रे बनली होती. त्यांचे मठ, गुरुंच्या समाध्या, खानका, उरूस, पीर, गुरुबंधू (पीरभाई) आणि पारंपरिक शिष्य यांच्यामार्फत इस्लाम धर्मीय संतांनी बहुजन समाजाला आपल्या धर्माकडे आकर्षित करून घेतले होते. हिंदूंना जोगी, गोसावी यांचे रूप फकीर आणि सूफी यांच्यात दिसू लागले होते. हिंदूंच्या जत्रा यात्राप्रमाणे बहुजन समाज मुसलमानांच्या उरुसामध्ये भाग घेऊ लागले. पुढे वैदिकधर्मीय योगी, संन्यासी आणि भक्तिमार्गी संतमंडळी यांच्याशी सूफींचा संबंध येत गेला त्यामुळे त्यांच्यावरही हिंदू तत्वज्ञानाचा आणि आचारधर्माचा प्रभाव पडू लागला. इस्लाम धर्मियांना निर्गुण निराकारी ब्रह्मवाद आणि एकदैवत निष्ठा यांचे आकर्षण वाटू लागले. तसेच त्यांना वेदान्ताचा अद्वैत विचार आणि भक्तिमार्गीयांची उपासना यांचे अनुकरण करावेसे वाटू लागले आणि त्यातूनच इस्लाम धर्मीय साधुसंतांचे मराठी वाङ्मय निर्माण होऊ लागले. शहा मुंतोजी, हुसेन अंबरखान, आलम खान, शेख महंमद, शहामुनी या इस्लाम धर्मीय संतांनी मराठीत वाङ्:मयनिर्मिती करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली.

मध्ययुगीन मराठी वाङ्:मयात मुस्लिमांचे लिखाण हे मराठी साहित्याला फार मोठे असे योगदान आहे. संत परंपरेच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन त्यांनी ग्रंथरचना केली. इस्लाम धर्मीय संतांनी मराठीतून रचना करताना प्रथम संत नंतर मुस्लिम या स्थायी भावातून त्यांनी मराठी साहित्यनिर्मिती केल्याचे दिसते. मराठी भाषेच्या प्रेमापोटीच त्यांनी ग्रंथरचना केली.

४.३ मुंतोजी (मृत्युंजय) :

मुंतोजी हे बीदरच्या राजघराण्यातील गृहस्थ होते. एका भिकाऱ्याच्या उद्गारावरून त्यांना वैराग्य प्राप्त झाले. पुढे त्यांना सहजानंदाचा गुरुपदेश मिळाला आणि मग ते मुंतोजीचा मृत्युंजय झाले. ते पंढरीच्या विठ्ठलाचा उपासक बनले. सहजानंदानीच त्यांच्याकडून विवेकसिंधुचे अध्ययन करून घेतले आणि मृत्युंजय यांच्या अंगी जेव्हा पूर्ण वैराग्य आले, ते ब्रह्म जाणणारा ब्राह्मण झाले तेव्हा ब्राह्मणांनी त्यांचा फार छळ केला. त्यातून सहीसलामत सुटल्यानंतर तेथून निघून गेल्यावर आपल्या गुरूच्या आज्ञेवरून ते नारायणपूर येथे राहू लागले. तेथे त्यांनी अनेक चमत्कार केले. ते विठ्ठल भक्त होते. त्यांच्या नावावर अनेक ग्रंथ तसेच गुरुभक्तीपर व बालकृष्ण भक्तीपर अनेक पदे आणि अभंग आहेत.

- **मृत्युंजय यांची ग्रंथसंपदा -**

  १) सिद्धसंकेतप्रबंध

  २) अनुभवसार

  ३) अद्वैतप्रकाश

  ४) प्रकाशदीप

  ५) स्वरूप समाधान

  ६) अनुभवामृत

  ७) जिवोध्दरण

  ८) पंचीकरण

  ९) पदे आणि अभंग

- **सिद्धसंकेतप्रबंध**

'सिद्धसंकेतप्रबंध' हा सीताबोधपर ग्रंथ राम आणि जानकीच्या संवादरूपात आहे. त्यांनी पद्मपुराणाचा आधार घेतलेला आहे. हा मृत्युंजय यांचा सर्वात मोठा ग्रंथ आहे. ग्रंथाची रचना मराठी भाषेत केलेली आहे. या ग्रंथाची ओवीसंख्या सुमारे २००० इतकी आहे.

मृत्युंजयाचे सारेच ग्रंथ विवेचनपर आहेत. आशयाची स्पष्टता आणि दृढता, निसंदिग्ध भाषा ही त्यांच्या ग्रंथांची वैशिष्ट्ये आहेत. श्रोत्यांच्या मनोरंजनाचा किंवा रसवृत्तीचा विचार न करता एका उच्च पातळीवरून ते विवेचन करतात.

- **अनुभवसार**

हा मृत्युंजय यांचा छोटेखानी ग्रंथ आहे. या ग्रंथाची 'अमृतसार', 'ज्ञानामृत' अशीही नावे आहेत. या ग्रंथाचा विषय तत्वज्ञानपर आहे. आत्मा आणि आत्म्याच्या स्वरुपाविषयी सखोल माहिती या ग्रंथात दिलेली आहे.

- **पंचीकरण**

'विवेकसिंधु'च्या अध्ययनामुळे पंचीकरण विचाराचा मुल्तोजीवर बराच प्रभाव पडला, त्यातून त्यांचा 'पंचीकरण' हा ग्रंथ सिद्ध झाला. अनुभवामृत ग्रंथावरून त्यांचा ज्ञानेश्वरांशी असलेला ऋणानुबंध स्पष्ट होतो. हा त्यांचा महत्वपूर्ण ग्रंथ असून त्याला संस्कृत- फारसी कोशाचे स्वरूप आहे.

- **प्रकाशदीप**

'प्रकाशदीप' या ग्रंथावर 'विवेकसिंधु'ची छाप आहे. या ग्रंथाची एकूण पाच प्रकरणे आहेत. ग्रंथाचे विवेचन नेमके आणि स्पष्ट झालेले आहे.

उपनिषदांचे सार । वेदशास्त्रांचे गव्हर ।
सिद्धांताचे बीजाक्षर ।।

या ग्रंथाबद्दल मृत्युंजय म्हणतात की ज्याने ईश्वरभक्ती केली आहे त्यानेच यात प्रवेश करावा.

- **पदे आणि अभंग**

मृत्युंजय यांना गुरुविषयी आदरभाव होता. ते आपल्या गुरूवर निष्ठा बाळगणारे होते. याची साक्ष त्यांच्या पदातून येते.

सद्गुरूचे वाक्य म्हणजे उसवले ब्रह्म ।
कळलिया हे कर्म कैचे उरेल कर्म ।
सद्गुरूच्या चरणी महानंद सुखावे ।

४.४ हुसेन अंबरखान :

हुसेन अंबरखान हे दौलताबादला अधिकार पदावर असलेल्या याकुब अंबरखान यांचे पुत्र. चांद बोधले, जनार्दनस्वामी, अंबाजीपंत इत्यादी हिंदू साधूंचे दृढ संस्कार त्यांच्यावर झाले. ते परमार्थिक वातावरणात वाढले. भगवद्गीतेवर टीका लिहून ते प्रसिद्ध झाले.

- हुसेन अंबरखान यांची ग्रंथरचना - अंबरहुसेनी

- **अंबरहुसेनी**

'अंबरहुसेनी' हा ग्रंथ हुसेन अंबरखान यांनी इ.स. १६५३ मध्ये पूर्ण केला. ग्रंथाची ओवीसंख्या ८७१ इतकी आहे. या ग्रंथाचे स्वरूप गीताटीकेचे आहे. आपल्या या टीकेला ते 'गीताभावार्थदीपिका' म्हणतात. या गीताटीकेत संस्कृत श्लोकांचे नेमके भाषांतर करण्याकडे त्याचा कल दिसतो.

शंकराचार्य यांचे भाष्य आणि श्रीधर स्वामींचे व्याख्यान याच्या आधारे ही गीताटीका त्यांनी लिहिली. या ग्रंथावरून त्यांना संस्कृत येत असावे, एवढेच नव्हे तर वेदांताची परिभाषा त्यांनी उत्तम प्रकारे अवगत केली होती याची जाणीव होते. 'गीतगंगेत पावन झालेला यवन' असे त्याचे वर्णन डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी केले.

४.५ शेख महंमद :

शेख महंमद हे सोळाव्या शतकातील संत परंपरेतील अत्यंत नावाजलेले मुस्लिम धर्मीय संतकवी होत. ते एकनाथकालीन संतकवी होते. त्यांच्या नावावर पुष्कळ पदरचना आहे. दत्तसंप्रदायी चांदबोधले हे शेख महंमदांचे गुरू होते. चांदबोधले हे जनार्दन स्वामींचेही गुरू असल्यामुळे शेख महंमद आणि जनार्दन स्वामी हे दोघे गुरुबंधू होत. चांदबोधले हे संस्कारांनी हिंदू आणि गुरू परंपरेने सूफी असल्यामुळे त्यांची परमार्थ दृष्टी अधिक उदार आणि समन्वयशील होती. हाच परमार्थ दृष्टीतील समन्वय शेख महंमद यांच्यात दिसून येतो. समन्वयशीलतेचा हा वारसा पुढे शेख महंमद यांनी चालविला आणि म्हणूनच त्यांना ‘कबिराचा शेका' मानण्यात आले.

ते मराठी संतमंडळात 'कबिराचा अवतार' म्हणून ओळखले जातात. ‘ज्ञानाचा एका, नामाचा तुका आणि कबिराचा शेका' अशा स्वरूपाची म्हण मराठीत रूढ आहे. कबिराचा फार मोठा प्रभाव त्यांच्यावर होता. शेख महंमद यांची निर्गुण-निराकारावर भक्ती होती. त्यामुळे कबिराप्रमाणेच मूर्तिपूजा, नवस इ. धर्मकल्पनांवर त्यांनी हल्ला चढवला. ते चिकित्सक वृत्तीचे होते. त्यांनी लहानपणापासून सामाजिक, राजकीय परिस्थिती जवळून पाहिली होती. हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही जमातींच्या अंधश्रद्धांवर त्यांनी कठोर आघात केला म्हणून मुस्लिम त्याला 'काफर' म्हणत. हिंदू मूर्तिभंजक समजत. परंतु उदार वृत्तीच्या हिंदूंनी आणि अनेक संतपुरुषांनी त्यांना आपला स्नेही मानले होते. शेख महंमद यांच्या अवतीभवती अनेक संत मंडळी वावरत असत. संत मंडळात त्यांना मानाचे स्थान होते. संत ज्ञानेश्वर यांचाही मोठा प्रभाव त्यांच्यावर होता. त्यांच्यावर थोड्याफार प्रमाणात सूफी, वारकरी, दत्त, नाथ या चारही संप्रदायाचा संस्कार स्थलकाल परिस्थितीनुसार घडला असावा असे म्हटले जाते. त्यांना वारकरी आणि सूफी संप्रदायाचा वारसा घरातूनच लाभला होता. वारकरी संप्रदायातील समतावादी विचार, सर्वांना मिसळून घेणारी भक्ती शेख महंमद यांना अधिक जवळची वाटली. त्यांनी त्यांच्या अभंगांतून वारकरी संप्रदायातील विचार समाजापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. समाजाला बुरसट विचारातून बाहेर काढण्यासाठी अभंगरचना केली तसेच समानतेची शिकवण त्यांनी आपल्या ग्रंथांमधून दिली.

- **शेख महंमद यांची ग्रंथरचना -**

शेख महंमद यांनी हिंदी, उर्दू, फारसी या भाषांतही काव्यरचना केली. परंतु त्यांची मराठी रचनाच अधिक महत्वाची आहे. एकूण १० ग्रंथ त्यांच्या नावावर आहेत. त्यातील काही ग्रंथ अप्रकाशित आहेत. योगसंग्राम, पवनविजय, निष्कलंक प्रबोध, साठी संवत्सर, मदालसा, हिंदी कविता, ज्ञानगंगा इ. ग्रंथ तसेच भारुडे, रूपके, अभंग इ. सुमारे ३०० स्फुट कविता त्यांनी लिहिल्या. त्यांच्या मुख्य ग्रंथरचना पुढीलप्रमाणे आहेत -

१) योगसंग्राम

२) पवनविजय

३) निष्कलंक प्रबोध

४) स्फुटरचना

- **योगसंग्राम**

'योगसंग्राम' हा त्यांचा तत्वज्ञानावरील प्रमुख ग्रंथ आहे. तो इ.स. १६४५ मध्ये लिहिला गेला. २३१९ ओव्यांचा हा ग्रंथ असून एकूण १८ प्रसंग आहेत. या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरीची छाप दिसून येते. यात हठ योगातले पारिभाषिक शब्द आले आहेत. वैदिक तत्वज्ञानातील ब्रह्म, माया प्रकृती, मोक्ष, कर्म, ज्ञान, भक्ती या विषयांची त्यांना जाण असलेली दिसते. तसेच पुराणांशीही त्यांचा परिचय होता. कारण अनेक पौराणिक दृष्टांत ग्रंथात आले आहेत. अद्वैत योग आणि भक्ती यांवर भर आहे. योगमार्गाशी नामस्मरण आणि हरीकथा श्रवण यांची सांगड या ग्रंथात घातली आहे. त्यांच्यावर ज्ञानेश्वरांचा प्रभाव दिसतो. आपल्या गुरूचा गौरव त्यांनी केला आहे. सद्गुरूची सेवा आणि श्रेष्ठ ईश्वराची उपासना सांगताना क्षुद्र देवदेवता, धर्मक्षेत्रातली दांभिकता, अनाचार, आंधळी आणि ढोंगी भक्ती यांवर कठोर शब्दात हल्ला चढवला आहे.

डॉ. रा. चिं. ढेरे म्हणतात, “शेख महंमदावर ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव योगसंग्रामच्या रुपका पुरताच आहे असे नसून त्यांच्या ग्रंथातील विचारावर आणि अभिव्यक्तीवर ज्ञानेश्वरीचा व्यापक प्रभाव असल्याच्या खुणा जाणवतात.”

उदा. “आत्मचर्चा हे नित्य नवी। ज्ञानाची करूनि ठाणादिवी।

पांचा इंद्रियातेचोजकेनि जेवि। तोचि जेवणार।”

- **पवनविजय**

'पवनविजय' हा त्यांचा दुसरा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ ‘शिवस्वरोदय'या संस्कृत ग्रंथाचा अनुवाद आहे. त्याची ओवीसंख्या ४८२ इतकी असून या ग्रंथाचे तीन खंड आहेत. यात शिव आणि कार्तिक यांचा संवाद आहे. या ग्रंथाला मूळ संस्कृत ग्रंथ आणि

ज्ञानदेवरचित पवनविजय या प्रकरणांचा आधार आहे. ग्रंथात वैद्यक ज्योतिष शास्त्राविषयी माहिती आली आहे.

- **निष्कलंक प्रबोध**

'निष्कलंक प्रबोध' हा ग्रंथही त्यांच्या नावावर आहे. हा ग्रंथअभंगात्मक असून यात ३०० चरण आहेत. यात परमार्थ मार्गातील बाह्य अवडंबरावर टीका केलेली आहे. हिंदू- मुसलमानांच्या बाह्य आचारधर्मावरील अवडंबरावर टीका आहे. तसेच महानुभाव मठातले अनाचार, क्षुद्र देवतांच्या उपासना आणि त्याचे अमंगल स्वरूप, जन्मजात कनिष्ठ आणि श्रेष्ठ भेदभाव या विषयांवर परखड टीका त्यांनी केली आहे.

शेख महंमद यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर आणि वाणीवर भागवताचा विशेष प्रभाव दिसतो. इस्लाम धर्माची कोणतीही छाया त्यांच्या ग्रंथावर दिसत नाही. उलट वैदिक तत्त्वज्ञान आणि संतांचा भक्तिमार्ग यांची छाप दिसते. भाषासुद्धा रांगडी आहे, अनेकदा ग्रामीण शब्द येतात. त्यांची निरीक्षणशक्ती आणि प्रतिभेचे सामर्थ्य जाणवते. जन्माने मुस्लिम धर्मीय असूनही त्यांनी हिंदू देवदेवतांची भक्ती व त्या अनुषंगाने लेखन केले हे लक्षणीय आहे. त्यांच्या भाषेवर यवनी संस्कार तसेच भागवताचा प्रभाव दिसतो. वैदिक विषयांची त्यांना चांगली जाण होती. अद्वैत आणि भक्ती यावर त्यांनी भर दिला आहे. हिंदू – मुस्लिम हे भेद पार करून त्यांनी विशुद्ध परमार्थ सांगितला. त्यामुळेच ते 'कबिराचा अवतार' म्हणून ओळखले जातात. अन्य धर्मीय ग्रंथकारांमध्ये त्यांच्या नावाला म्हणूनच विशेष महत्त्व आहे.

४.६ शहामुनी :

शहामुनी यांचा इ.स. १७४८ ते १८०८ हा कालखंड मानला जातो. ते संतकवी होते. त्यांनी मराठीतून रचना केली. शहामुनींच्या घराण्यातच त्यांच्या पूर्वीच्या चार पिढ्यांपासून हिंदू संस्कृतीचे दृढ संस्कार झाले होते. हाच वारसा त्यांनी पुढे चालवला. शहामुनी हे जोडनाव आहे. त्यांचे स्वतःचे नाव आणि त्यांचे गुरू मुनींद्रस्वामी याचे मिश्रण करून 'शहामुनी' हे नाव धारण केले. ते जन्माने मुसलमान आणि संप्रदायाने महानुभावी आहेत.

शहामुनी यांची ग्रंथरचना-

१) सिद्धान्तबोध

२) अभंगरचना

- **सिद्धान्तबोध**

'सिद्धान्तबोध' हा शहामुनी यांचा ग्रंथ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हिंदू देव-देवता उपासना व द्वैत - अद्वैत तत्वज्ञान यासंबंधी एका मुस्लिमाने आत्मियतेने आणि अधिकारवाणीने काही सांगावे हेच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. 'सिद्धान्तबोध' हा ग्रंथ त्यांनी इ.स. १७९५ मध्ये लिहिला. या ग्रंथात महानुभावपंथी विचाराच्या खुणा दिसतात. १७ ते ३० या

अध्यायात माहिमभट्ट आणि चक्रधर यांचा संवाद आलाय आणि त्याआधारे महानुभावांचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. कृष्ण आणि दत्त ही महानुभावांची दैवते त्यांची उपास दैवते आहेत. पण त्यापुढच्या अध्यायात अद्वैत मताचे खंडन आहे. आपण शुद्राहून शूद्र अशा जातीत जन्माला आलो याबद्दलचा खेदही त्यांनी व्यक्त केला आहे. इस्लाम धर्म हा गोमांस भक्ष, मूर्तिभंजक आणि हिंसाचारी असल्याबद्दल त्यांनी टीका केली आहे. एका इस्लामधर्मीय संताने अशी टीकात्मक कबुली देणे हे एक आश्चर्य होते. ज्ञानदेवादी संत मंडळींना ते वंदन करतात. पंढरी आणि पांडुरंग यांचे महात्म्य ते भावपूर्ण शब्दात वर्णन करतात. या ग्रंथात त्यांनी गुरूविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. 'सिद्धान्तबोधा'च्या रचनेचे सारे श्रेय त्यांनी गुरूला दिले आहे.

या ग्रंथात हिंदू- मुसलमानांच्या परस्पर द्वेष भावनेबद्दल खेद व्यक्त केला आहे. त्यांनी समन्वयबुद्धीच्या कबिराला आदर्श मानले आहे. या ग्रंथात दशावतार कथा, भक्तांच्या कथा, भक्ती – वैराग्य, भक्तीचे स्वरूप, प्रकृती पुरुष ज्ञान यांसारखे कितीतरी विषय आलेले आहेत. शहामुनींची वाणी रसवंत, स्पष्ट आणि प्रासादिक आहे. वि. ल. भावे सिद्धान्तबोधाला 'अठरा धान्यांचे कडगोळे' असे संबोधतात.

आपली प्रगती तपासा:

प्रश्न: मुस्लिम धर्मियांनी मराठीत केलेल्या ग्रंथरचनांचे स्वरूप सांगून त्यामुळे मराठी साहित्यात काही विशेष भर पडली का ते साधार सांगा.

४.७ समारोप :

इस्लाम धर्मियांनी केलेल्या वाङ्‌मयनिर्मितीमुळे मराठी वाङ्‌मयाच्या कक्षा व्यापक झाल्या. इस्लाम धर्मीय कवींनी संत परंपरेच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन मराठी साहित्यनिर्मिती केली. त्यांनी मराठी साहित्यनिर्मिती करून मराठी भाषेला एक नवा आयाम प्राप्त करून दिला. मराठी भाषेच्या प्रेमापोटी मराठीत वाङ्‌मयनिर्मिती केली असे म्हणता येईल. एकंदरप्राचीन मराठी वाङ्‌मयात अन्य धर्मियांनी मोलाची भर घातली.

४.८ संदर्भग्रंथसूची :

- शं. गो. तुळपुळे – महाराष्ट्र सारस्वत प्रस्तावना, पॉप्युलर प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती.
- रा. चिं. ढेरे – मुसलमान मराठी संतकवी, ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे.
- रा. चिं. ढेरे – योगसंग्राम (शेख महंमदकृत)

- अ. का. जोशी – सकल संतगाथा, खंड पहिला, शेख महंमद, संत वाङ्‌मय प्रकाशन, पुणे.
- ह. श्री. शेणोलीकर – प्राचीन मराठी वाङ्‌मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.
- वि. ल. भावे – महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- गं. बा. सरदार – संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती, म. सा. प. पुणे.
- संपा. सं. गं. मालशे व इतर – मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे,
- संपा. सं. गं. मालशे - मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहास खंड दुसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- या. श्री. जोग व इतर - मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- अ. का. प्रियोळकर – मुसलमानांची जुनी कविता, म. सं. पत्रिका.

४.९ प्रश्नावली

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१) हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी मराठीत केलेल्या वाङ्‌मयनिर्मितीचा सविस्तर परिचय करून द्या.

२) मुस्लिम धर्मियांनी मराठीत केलेल्या ग्रंथरचनांचे स्वरूप सांगून त्यामुळे मराठी साहित्यात काही विशेष भर पडली का ते साधार सांगा.

३) शेख महंमद यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा सविस्तर आढावा घ्या.

ब) टीपा

१) शेख महंमद

२) अंबरहुसेनी

३) मुंतोजी (मृत्युंजय)

४) सिद्धान्तबोध

५) योगसंग्राम

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) कोणास भिकाऱ्याच्या उद्गारावरून वैराग्य प्राप्त झाले?

२) योगसंग्राम, पवनविजय या ग्रंथरचना कोणाच्या आहेत?

३) हुसेन अंबरखान यांनी कोणती ग्रंथरचना केली?

४) शेख महंमदांचे गुरु कोण होते?

५) जन्माने मुसलमान आणि संप्रदायाने महानुभावी असे संतकवी कोण होते ?

❄❄❄❄❄❄❄

५

बखर गद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये

घटक रचना

५.० उद्देश

५.१ प्रस्तावना

५.२ बखर वाङ्:मयाची व्याख्या – स्वरूप व वैशिष्ट्ये

५.३ बखरीची व्युत्पत्ती / 'बखर' शब्दांची व्युत्पत्ती

५.४ बखर लेखनामागची प्रेरणा

५.५ बखरीचे ऐतिहासिक व वाङ्:मयीन मूल्य

५.६ बखारींची विश्वसनीयता

५.७ सारांश

५.० उद्देश

१. बखर वाङ्:मयाचा परिचय होईल.

२. बखर लेखनाची प्रेरणा समजून घेता येईल.

३. बखरींचे ऐतिहासिक आणि वाङ्:मयीन मूल्य समजून घेता येईल.

४. बखरींचे स्वरूप आणि आशय लक्षात येईल.

५. बखारींचे साहित्य व इतिहासातील योगदान समजेल.

६. बखरींचे कलानुसारी, लेखन प्रकारानुसारी, कुल प्रत्ययात्मक, सांप्रदायिक इ. प्रकार समजून घेता येतील.

५.१ प्रस्तावना

सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठा राज्याच्या उदयानंतर मराठी भाषेला राज भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. ऐतिहासिक घडामोडी, राज्यकर्त्यांचे कतृत्व, शूरवीरांचे गुणगान, लढायांचे वर्णन, थोर पुरुषांची चरित्रे या विषयीचे लेखन करण्याच्या हेतूने बखर हा साहित्य प्रकार उदयास आला. जास्तीत जास्त बखरी १७६० ते १८५० या कालावधीत लिहिल्या गेल्या. मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्:मय प्रकार म्हणून बखरीचा उल्लेख येतो. स्वराज्याचा पाया घातला गेल्यानंतरच्या सु. अडीचशे वर्षाच्या काळात मराठ्यांच्या इतिहासातील निरनिराळ्या व्यक्तींवर व प्रसंगांवर दोन अडीचशे बखरी लिहिल्या गेल्या. त्यांत टिपणे, याद्या रोजनिशी, संत चरित्रे आदींचा ही समावेश होतो. बखर लेखनाची परंपरा ही मूलतः ऐतिहासिक स्वरूपाची आहे. इतिहासापेक्षा वाङ्:मयीन दृष्ट्या बखरी महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. बखर वाङ्:मयात विषयांचे वैविध्य आढळते. बखर वाङ्:मयाला इतिहास म्हणून महत्त्व आहे तसेच साहित्यिक मूल्य ही आहे. काही ठिकाणी चरित्र नायकाच्या

उदात्तीकरणामुळे कल्पना रम्यता आढळते. असे असले तरी बखरीचे ऐतिहासिक मूल्य नाकारता येत नाही.

५.२ बखरीची व्युत्पत्ती / 'बखर' शब्दांची व्युत्पत्ती

'बखर' या शब्दाचा कोशातला अर्थ हकीकत, बातमी, इतिहास, कथानक, चरित्र असा आहे. 'खबर' या अरबी शब्दाचा अर्थ माहिती किंवा वार्ता असा आहे. बक= बकणे म्हणजे बोलणे या धातुपासून बखर शब्दाची निर्मिती झाली असावी असे एक मत आहे. या शब्दाचा वर्ण विपर्यायानने 'बखर' हा शब्द मराठीत रूढ झाला असावा असे अभ्यासकां चे मत आहे. मुसलमानी राजवटीतील 'तवारीखा' मधून दैनंदिन नोंदी लिहील्या जात काही अभ्यासकांच्या मते या तवारीखातील पध्दतीचा अबलंब करून आपले वंश चरित्र सांगण्यासाठी बखारींचा उदय झाला असावा.

'बखरी म्हणजे वंश चरित्र' असे श्री. वा. सी. बेंद्रे म्हणतात. सत्य आणि कल्पना यांचा सुंदर मिलाफ बखारीं मध्ये दिसून येतो.

"बखरी ज्या काळात लिहिल्या गेल्या त्या काळात मराठी भाषेवर फारशी भाषेचे असलेले वर्चस्व लक्षात घेता वरील व्युत्पत्ती बरोबर असावी असे वाटते. वि. का. राजवाडे यांच्या मते 'बख = बकणे, बोलणें' या शब्दापासून बखर शब्द मराठीत आला असावा. राजवाड्यांना 'खबर' पासून 'बखर' ही व्युत्पत्ती मान्य नाही. राजवाडे म्हणतात 'बखर' हा शब्द भष्, भख्, बख्, या धातू पासून निघाला आहे. तसा 'बखर' हा शब्द "बख्या" अपभ्रष्ट धातू पासून निघाला आहे. पूर्वी भाट लोक मोठमोठ्या वीर पुरुषांच्या 'बखरी' तोंडाने बोलत असत. त्यावरुन 'बखर' हा शब्द प्रथमतः तोंडी इतिहासाला लावू लागले आणि नंतर लेखी इतिहासालाही तो शब्द लावण्यात आला. (राजवाडे ले. सं. भा. ३) याप्रमाणे 'बखर' या शब्दाची व्युत्पत्ती 'खबर' (फारशी) आणि भख् (संस्कृत) अशा दोनही शब्दापासून सांगता येते. या दोनही शब्दाचे मूळ एकच असण्याची शक्यता आहे." **(कृष्णाजी अनंत सभासद – कृत श्री शिवप्रभु - चरित्र; प्रस्तावना पृ. क्र. ४ व ५)**

श्री. र. कुलकर्णीयांनी 'बखर' या शब्दाच्या व्युत्पत्ती संदर्भात पूर्वी लेखनात 'क्षेम, कुशल' असे लिहीत असत त्याचा फारसी शब्द 'बिलखैर' किंवा 'बखैर' होय. यावरून बखैर-बखेर-बखर हे भाषशास्त्रीय दृष्ट्या योग्य आहे असे त्यांना वाटते. (कुलकर्णी श्री. र., प्राचीन मराठी गद्य : प्रेरणा आणि परंपरा, पृ. ९९) या विवेचनातून बखर शब्दांची व्युत्पत्ती कशी झाली असावी यांचा अंदाज येतो.

"BAKHAR (Marathi) is chonicle or record of historical events. It is a genre available in medieval Marathi Literature. The word is either a metathesis of anArebic word 'Khabar' or a Persian word, both meaning 'the news, information or narration of past events.' Bakhar literature in Marathi is, thus, mainly a prose narration of the historical events of the past. It is the earliest work of its kind so far as historical and temporal writings in Marathi are concerned. Bakhars were an expression of the political and wordly aspirations of the Marathi speaking people between the १६th and १९th centuries." -(Encyclopedia of Indian Literature: A-Devo, Pg. ३२९-A)

५.३ बखर वाङ्:मयाची व्याख्या – स्वरूप व वैशिष्ट्ये

विविध व्याख्याद्वारे बखर म्हणजे काय हे समजण्यास मदत होते.

- "बखर ग्रंथ' म्हणजे मराठेशाहीच्या तेजस्वी पराक्रमाचे नंदादीप होत." असे र. वि. हेरवाडकर यांनी म्हटले आहे.
- मोल्सवर्थ शब्दकोशात, 'Any history, narration or chronicle in Prakrit Prose' असा बखरीचा अर्थ दिला आहे.
- मेजर कँडी यांनीही, 'A written narative or history in Prakrit Prose.' असे म्हटले आहे.
- डॉ. बापूजी संकपाळ म्हणतात, "बखर म्हणजे आख्यायिका आणि त्यातून सत्यार्थाचा शोध घेत जाणारी इतिहास कथा यांचा अन्योन्य संबंध शिवचरित्रपर बखरीमधून व्यक्त होतो." (बखर वाङ्:मय: उदग्म आणि विकास पृष्ठ २८)

याचाच अर्थ प्रत्येक व्याख्याकारांनी बखरीचे इतिहास संशोधनातील महत्त्व मान्य केले आहे. पाश्चात्य व भारतीय इतिहास संशोधकांत मतभेद असले तरीही बखर गद्य हे इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे व वाङ्:मयीन दृष्टय ही त्यांचे महत्त्व आहेच.

मराठी बखरींची वैशिष्ट्ये

- बखरी मोडी लिपीत लिहिलेल्या आहेत.
- राजा किंवा सरदारांच्या सांगण्यावरुन लिहील्या जात असत.
- बखरीचा विषय राजकीय असला तरी कालानुक्रम, इतिहास लिहीला जात नसे.
- बखरीमध्ये सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे उल्लेख कमी आढळतात. राजकीय घडामोडी प्रामुख्याने चित्रीत केलेल्या दिसतात.
- दंतकथा व परंपरागत दाखले देऊन बखर वाचनीय करण्याचा प्रयत्न केला जात असे.
- बखरीचे निवेदन पौराणिक पध्दतीचे असे.
- बखरींची रचना सुरूवात पुराण पद्धतीची असून शेवट पकलश्रुती देऊन केलेल्या असतो.

मराठी बखरींचे अंतरंग

- मराठी बखरींची भाषापद्धती प्रौढ पण रसाळ असते.
- बखरींत फारसी शब्दांचे आधिक्य असते. पारिभाषिक शब्द बव्हांशी फारसी भाषेतीलच असतात.
- मराठी बखरींत आवाजाच्या दृष्टीने वाक्यरचना शिथिल असते.
- दीर्घ वाक्यरचनेपेक्षा लघुवाक्याकडे बखरकाराचा कल जास्त असतो.

- तृतीयांत कर्त्यांत वाक्य सुरू करून कर्तरी प्रयोगात संपवल्याची उदाहरणे चिटणीस बखरीत आहेत.
- कारकुनी किंवा जमाखर्चाची पद्धत लेखनात आहे. उदय. पाणिपत बखर, सप्तप्रकरणात्मक चरित्र
- **उत्कृष्ट निवेदन पद्धती -** बखरींत श्रोत्यांचे मन हरपण्यासाठी हरीदासी पद्धतीचा वापर केलेला असतो. अनुरूप भाषा, काव्यात्म कल्पना, अलंकार, सुभाषिते, म्हणी इ. चा वापर योग्य पद्धतीने केलेल्या आढळतो.
- **अत्युक्ति** - वर्ण्यविषयासंदर्भात आत्यंतिक जिव्हाळा असल्यामुळे बखरींत अत्युक्ति झाली आहे. बऱ्याच वेळा बखरकारांच्या हातून अतिशयोक्तिपूर्ण लेखन झालेले आहे.
- **संगतवार इतिहास रचना-** बखरींचा आणखीन एक विशेष म्हणजे संगतवार इतिहास रचना. घटनानुक्रम, कालानुक्रम यामुळे इतिहासलेखनाला एक पद्धती आलेली असते, हा बखरींचा विशेष आहे.
- **पक्षनिष्ठपणा–** बखरीचे लेखन हे कोणाच्या तरी आज्ञावरून झालेले असते. या कारणांमुळे त्या व्यक्तीच्या बाजूने लिहिणे बखर कारास अपरिहार्य ठरते. गुणसंकीर्तन करणे ही बखर काराची भूमिका सल्यामुळे त्यांचे लेखन एकांगी होते.
- **आटोपशीरपणा** - हा वाडगमयीन गुण शिवछत्रपतींचे चरित्र, श्रीमंत भाऊसाहेबांची कैफियत, भाऊसाहेबांची बखर यामध्ये प्रकर्षाने दिसून येतो. र. वि. हेरवाडकर लिहीतात त्याप्रमाणे, “वेचक शब्द, मार्मिक व भावपूर्ण वाक्ये, अनुरूप सुभाषिते, अलंकार, यथार्थ रसपरिपोष इ. गुणविशेषांमुळे बखरीत सौन्दर्य निर्माण झाले आहे.” (मराठी बखर)
- **कथनपर किंवा आख्यानात्मक स्वरुप –**र. वि. हेरवाडकर यांनी मराठी बखर या आपल्या पुस्तकात बखरीनबाबत अभ्यासपूर्ण लेखन केले आहे. त्यातील संदर्भयानुसार , “वर्णने किंवा तत्त्वज्ञान यांचा उपयोग आख्यान किंवा मुख्य कथासूत्र अधिक रमणीय करण्याकडे होत असल्यामुळे बखरी केवळ वर्णनपर (Descrioptive) किंवा चिंतनपर (Reflective) न होता आख्यानात्मक का होतात हे यावरून कळून येईल.” (मराठी बखर)
- इतिहास हे बखरींचे निर्णयात्मक गमक (Determining Factor) आहे. असेही हेरवाडकर म्हणतात.

बखरीत काही दोष आढळतात. बहुतेक बखरी ह्या उत्तरकालीन असल्यामुळे बखरकाराला ऐकीव माहितीवर अथवा पत्रे, रोजनिशी यांवर अवलंबून रहावे लागले. हीच त्यांची संदर्भयची साधने होती. यामुळे काही वेळा काळविपर्यास, व्यक्तीविपर्यास, प्रसंगविपर्यास यासारख्या त्रुटी बखर लेखनात आढळतात.

५.४ बखर लेखना मागची प्रेरणा

शिवकालात मराठ्यांच्या पराक्रमाचे गुणगान गाणारे पोवाडे निर्माण झाले. बखर हा साहित्य प्रकार शिवपूर्वकालीन असला तरी शिवकालात प्रामुख्याने मराठ्यांच्या पराक्रमाचे वर्णन

करणाऱ्या बखरी लिहील्या गेल्या. पूर्वजांच्या कर्तृत्वाचे पुढील पिढीस ज्ञान व्हावे या हेतूने राजाने आज्ञा करून बखरी लिहून घेतल्याचे जाणवते. इतिहास सर्व ज्ञात होण्यासाठी बखरी लिहिल्या जात असे. बखरीचे लेखन हे स्वप्रेरीत नसून परप्रेरीत लेखन आहे. सर्वसामान्यपणे कोणातरी राजकीय पुरूषाच्या आज्ञेवरून बखरींचे लेखन झालेले दिसते. मुसलमानी तवारिखांचा हा परिणाम जाणवतो. "साहेबी मेहरबानी करू न सेवकास......आज्ञा केली" अशी सभासदाच्या बखरीची सुरूवात किंवा भाऊसाहेबांच्या बखरीतील "पत्री आज्ञा आली कीं हिंदु पद (श्रीराजा) शाहू छत्रपती यांचा प्रधान मुख्य आदि करून सवा लक्ष फौजेनिशीं ही भाऊ गर्दी होऊन प्यादे मात कैशी जाली हे सविस्तर वर्तमान लिहावयास आज्ञा केली". हा प्रारंभीचा मजकूर, तसेच पाणिपतच्या बखरीचा कर्ता रघुनाथ यादव गोपिकाबाईंच्या आज्ञेवरून ती बखर लिहिल्याचे नमूद करतो या माहितीवरून बहुतेक बखरींचे लेखन कोणा राज्यकर्त्यांच्या आज्ञेने झालेले आहे हे लक्षात येते. ग. ब. ग्रामोपाध्ये म्हणतात, 'ज्या वीर युगाची सुरूवात स्वराज्य स्थापनेने झाली त्या वीर युगाचा एक अपरिहार्य परिणाम म्हणजे बखरींची निर्मिती होय.'

याप्रकारे बखरकार हे राज्याच्या दरबारी असणारे लेखणीक किंवा भाट असत त्यांनी कोणाच्या तरी आज्ञेमुळे बखरी लिहील्या आहेत. त्यामागचा उद्देश असा की इतिहासातील घटनांची नोंद रहावी व मराठ्यांच्या शौर्याचे गुणगान होऊन ते पुढील पिढ्यांना समजावे, त्यांच्या पर्यंत पोहोचावे यांकरीता बखारींची निर्मिती झाली. त्यामुळे इतिहासातील लढाया अथवा प्रसंगया पेक्षा तपशीलवार वर्णन व्यक्तींची नावे, दिनांक यांची नोंद आढळते, काही ठिकाणी तपशील अतिविस्तृत स्वरूपात येतात. महिकावतीची बखर याचे उत्तम उदाहरण म्हणता येईल.

बखर लेखन हे कठिण जबाबदारीचे काम म्हणून तत्कालीन लेखकांनी त्याला योग्यतोन्याय दिलेला आहे.

५.५ बखरीचे ऐतिहासिक व वाङ्:मयीन मूल्य

बखरींचे साहित्य गुण व भाषा यादृष्टीने फार महत्त्व आहे. बखरीत रसपूर्ण प्रसंग व वकृत्वशैली आढळते. म्हणी, वाक्प्रचार व सुभाषितांचा वापर, संवाद कौशल्य, रेखीव प्रवास वर्णने, अद्भुतता, रंजकता, चित्ररम्यता, रेखीव स्वभाव चित्रणे ही वैशिष्ट्ये आढळतात. वीर, करूण रसांची उत्कटता, प्रसाद ओजया गुणंचा प्रत्यय व आवेश पूर्ण, प्रौढ व रसाळ फारसी-उर्दू मिश्रीत भाषाही बखरीची वैशिष्ट्ये आहेत.

राजकीय घटनांबरोबरच सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण बखारींमधून येते. माहितीपर बखरीत उत्कंठा वाढविण्यासाठी उपमा अलंकार यांचा वापरकरून हकीकत अधिक रसपूर्ण व्हावी याकडे लेखकांचा कल असतो. धर्म विषयक बखरीत धर्मियांना धर्म विषयक माहिति करून देण्यासाठी धार्मिक जीवनाबाबत लेखन केलेले आढळते.

बखरकारची भूमिका

बखरकार विषयाशी तादात्म्य पावलेला असतो. त्यामुळे रसाळ शैलीचा वापर केलेला आढळतो. लोककथा, पुराणकथा यांचा वापर या लेखनात आढळतो. प्रसाद, ओजस, माधुरी

हे गुण बखरीत एकवटलेले असतात. “स्वकीय संबंधी अभिमानाची भावना ही बहुतेक बखरकारांची भूमिका होय. किंबहुना ती त्यांची महत्त्वाकांक्षा असते.” (मराठी बखर) बखरकारांचा बहुश्रुतपणा व त्यांची रसिकता यांचा सुंदर संगम बखरीत पहावयास मिळतो.

बखरकरांना शास्त्राचे, धर्मा चे ज्ञान होते हे यावरून स्पष्ट होते. शास्त्रांचा परिचय, संस्कृतीची ओळख, व्यासंग, कल्पनाशक्तीची देणगी, भाषेवर हुकूमत, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती व मानवी स्वभावा चे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. जीवन व्यवहाराचे ज्ञान त्यांच्या लेखनातून सतत जाणवते. गं. ब. ग्रामोपाध्ये यांच्यानुसार, "बखरकार हा काही जाणीवपूर्वक कला निर्मिती करणारा कलावंत (Conscious artist) नव्हे; परंतु बखरींच्या एकंदर घाटावरून व त्यावर चढलेल्या कल्पनेच्या व भावनात्मकतेच्या रंगावरून बखरकार हा एक (Unconscious artist) आहे असे अनुमान केले तर वावगे होणार नाही." - (गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठी बखर गद्य, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे, प्र. आ. १९५२, प्रस्तावना, पृष्ठ ६) त्यांच्यामते बखरकाराने निर्जी व घटना, इतिहास वजा प्रसंग, मृत व्यक्ति इत्यादीकांचे गोळा केलेले तपशील व त्यानुसार निर्माण केलेली काल्पनिक सृष्टी यातून ऐतिहासिक वस्तुस्थिती चालती बोलती करतो. कलावंताच्या या साऱ्या प्रक्रियेत ऐतिहासिक वास्तव आणि काल्पनिक सृष्टी यांचे हे बेमालुम मिश्रण झालेले असते त्यामुळेच इतिहासावर आधारित एक स्वतंत्र कलाकृती निर्माण होते. बखरकार बहुश्रुतता, कथनकाराचे कौशल्य आणि आदरयुक्त प्रेम इत्यादीमुळे बखरकार वर्णीत विषयात रंगून गेलेला असतो. उद्बोधन करणे हे या साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य मानता येईल. बखरीतून चरित्र व प्रसंगाद्वारे समाज माणसांचे उद्बोधन केलेले दिसते.

बखर निर्मिती मागील प्रेरणा, प्रयोजने व त्यांचे स्वरूप पाहता हे लक्षात येते की या लेखनातून स्वकीयांच्या कार्यकतृत्वाचा आदर व श्रद्धा दिसते. वाचकांच्या मनावर वीर, रौद्र, अद्भुतरसांचा परिणाम करण्याच्या हेतूने हे लेखन झाले आहे असे दिसते. घटनांची कलात्मकतेने नोंद घेऊन साहित्य निर्मिती केलेली आहे. धर्म प्रवर्तन व समाजप्रबोधन याबरोबरच कलानंद देणे हे प्रयोजन बखरकारांना मान्य होते. त्यातूनच त्यांनी समाजाच्या व संस्कृतीच्या सर्वांगाना स्पर्श करण्याचा हेतू संधी केला आहे.

बखरींची दुहेरी भूमिका

१. ऐतिहासिक महत्त्व

बखरी इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने प्रमाण मानल्या नाहीत तरी इतिहास लेखनातील बखरींचे महत्त्व कमी करता येत नाही. ऐतिहासिक साधन म्हणून त्यांना महत्त्व आहेच. राजकीय, सामाजिक, ऐतिहासिक पुरावे बखरीत आढळतात.“बखरींना संपूर्ण ऐतिहासिक मूल्य नसले तरी इतिहासाचे ते एक साधन आहे. शिवाय इतिहासलेखनाच्या भूमिकेनेच बखरींचे लेखन झाल्याचे दिसते. इतिहासलेखनास आवश्यक असणारे कल्पकता व प्रामाणिकपणा हे गुण बखर वाडमयांत प्रभावीपणे आढळतात. बखर – लेखनात ऐतिहासिक शास्त्रीय दृष्टी नसली, तरी त्या लेखनासाठी उपलब्ध साधनांचा अधिकाधिक उपयोग केला आहे. त्या काळांत ऐतिहासिक साधने फारशी उपलब्ध नसल्यामुळे, कित्येक बखरी स्मृतीवर हवाला ठेवून लिहील्या आहेत. हा काळाचा दोष असेल; पण तो बखरकरांचा नव्हे. इतिहासाच्या लेखनाला लागणार महत्त्वाचा गुण म्हणजे निवेदनकौशल्य. तो बखरकारांच्या अंगी आहे यांत मुळीच संदेह

नाही. सारांश, इतिहासदृष्टीने बखरीचे महत्त्व सिद्ध होते. म्हणूनच इतिहासात त्यांचा अंतर्भाव केला पाहिजे." (र. वि. हेरवडकर,मराठी बखर, पृ.४१) इतिहास आणि वाडमय या दोहोंचा बखरींत सूक्ष्म कलात्मक संगम झालेला आहे. हेच मराठी बखरींचे वैशिष्ट्य आहे.

२. वाड्मयीन स्वरुप

बखारी ला जसे ऐतिहासिक दस्तावेज म्हणून महत्त्व आहे तसेच त्यांचे वाडमयीन दृष्ट्या ही महत्त्व आहे. मराठी वाडमयांचा अभ्यास करणार अभ्यासक मराठी बखरींचा अभ्यास केल्याशिवाय आपले संशोधन पूर्ण करू शकत नाही. तत्कालीन समाजिक, राजकीय व्यवस्था समजण्यासाठी तसेच मराठा साम्राज्याचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी महत्त्वाचा संदर्भ म्हणून बखारी कडे पाहीले जाते, तसेच मराठी भाषेच्या इतिहासात भाषेत अनेक बदल होत समृद्धता येत गेली यांचा अभ्यास करताना मध्ययुगीन संत, पंत, तंत साहित्यात अत्यंत महत्त्वाचा भाग या साहित्यप्रकाराने व्यापलेला आहे. या बखारींचे वाडमयीन स्वरुप तपासताना अनेक वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात.

१. वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य

बखरकार हे प्रामुख्याने मराठा शाहीतील पदाधिकारी होते अथवा राज्यकारभारच्या सर्व घडामोडींचे साक्षी होते. त्यांनी अनुभवलेला अभूतपूर्व काळ वर्णन करताना वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य किंवा जिव्हाळा लेखनातून व्यक्त होतो. र. वि. हेरवाडकर यांनी 'मराठी बखर' मधे याबाबत म्हटले आहे, "वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य व निवेदनाचा प्रामाणिकपणा या गुणांमुळे बखरीत रसोत्कटता हा वाडमयीन गुण निर्माण जायला आंहे. शौर्यवर्णन हा बखरींचा एकमेव विषय नाही. वीररसांप्रमाणे करुण, अद्भुत, भयानक, बिभत्स, रौद्र इ. रसांची उत्कटता बखरीत आढळते."(र. वि. हेरवडकर,मराठी बखर, पृ.३७)उदा. भाऊसाहेबांच्या बखरीतील दत्ताजी शिंदे, गोविंदपंत बुंदेले, बळवंतराव महेंदळे व विश्वासराव यांचे मृत्यूच्या वर्णनातील कारुण्य अथवा श्रीमंत नरायणराव पेशवे यांच्या बखरीतील नारायणराव पेशव्यांवरील प्रसंग. या प्रसंगवर्णनातून बखरकार वाचकास त्या वातावरणात घेऊन जातो. तसेच प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याचा आनंद देतो; याचे प्रमुख कारण लेखक स्वत: या विषयाशी तादात्म्य पावलेला आसतो. प्रत्यक्ष प्रसंग अनुभवलेला अथवा आपल्या कल्पनाशक्तीने त्या प्रसंगाचे साक्षीदार असल्याची त्यांची भूमिका असते. या गुणांमुळेच बखर वाचताना वाचक त्यात एकरूप होते. व ऐतिहासिक क्षणाचे मन:चक्षुने अनुभव घेतो.

२. निवेदनकौशल्य

बखर कार उत्तम निवेदनकार असतो. निवेदन कौशल्याच्या सहाय्यने घटना, प्रसंग, व्यक्तिचित्रणे अत्यंत प्रभावीपणे शब्दबद्ध करत असतो. "एखाद्या उत्कृष्ट ललीतकथेप्रमाणे सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत वाचकांच्या मनात उत्कंठा व विस्मय निर्माण करून त्याच्या चित्रवृत्ती तल्लीन करण्याचे सामर्थ्य बखरींत

आहे." बखरींत श्रोत्यांचे मन हरपण्यासाठी हरीदासी पद्धतीचा वापर केलेला असतो. अनुरूप भाषा, काव्यात्म कल्पना, अलंकार, सुभाषिते, म्हणी इ. चा वापर योग्य पद्धतीने केलेल्या आढळतो.

३. उत्कृष्ट भाषाशैली

"बखरींतील सुंदर भाषाशैलीमुळे लेखकांच्या भाषाप्रभूत्वाची कल्पना येतेच व त्याचबरोबर त्यांच्या अंतरंगातील विचार विकारांची स्पष्ट जाणीव होते. बखरलेखकांच्या सौंदर्यादऋष्टी, सहृदता या कलात्मक गुणांची ओळख त्यांच्या भाषाशैलीमुळेच होते. बखरकरांची भाषाशैली ही कोणाच्याही अनुकरणाने तयार झालेली नसून ती त्यांच्या अंतरंगातून निर्माण झालेली आहे. म्हणूनच ती स्वतंत्र आहे. मराठी बखरींची भाषाशैली ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शंका नाही." (र. वि. हेरवडकर,मराठी बखर, पृ.३९)प्रसाद, ओज व माधुर्य हे गुण बखरीत आढळतात. "बखरींचे विषय व त्यांची मांडणी ही वाडमयदृष्ट्या आकर्षक आहेत. बखरींतील प्रसंग तत्कालीन स्वरूपाचे असले तरी त्यात सत्त्व, रज, तम आशा त्रिगुणात्मक मानवी भावनांचे वर्णन दिसते." (र. वि. हेरवडकर,मराठी बखर, पृ.४०)

"एकंदरीत बखारीतील भाषाही साधी गद्य, नीरस, नुसतीच निर्जीव वर्णंन करणारी ललितेत रसाहित्याची भाषा नाही; तर जिवंत, रसरशीत वाङ्गमय मूर्तीचे दर्शन देणारी ललितवाङ्गमयांची भाषा आहे. मूर्तीच्या दर्शनाने जो आनंद होतो, तो केवळ इतिहास ज्ञानाचा, नवीन माहिती मिळविल्याचा किंवा सामान्य कुतूहलपूर्तीचा आनंद नव्हे; बौद्धिक नव्हेच नव्हे. तर ज्याला वाङ्गमयानंद म्हणतात, तशाच प्रकारचा हा आनंद आहे. बखरींचा वाङ्गमय म्हणून एक स्वतंत्र वाङ्गमय प्रकार मानावा असे वाटते ते यासाठीच." - (गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठी बखर गद्य, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे, प्र.आ. १९५२, प्रस्तावना, पृष्ठ ९)

४. शैली

विचारसौंदर्य, भावनासौंदर्य, रसात्मकता, व्यक्तित्व, वक्तृत्व, सुबोधता, परंपरासाहचर्य, जीवणानुभूतिविशयक आवेश, संयम, उदात्तता, वैचारिक क्रम, पारिभाषिक शब्द, व्याकरण दृष्ट्या रचना या गुणांमुळे बखरी ची शैली उत्तम आहे . बखरकरांची बहुश्रुतता हे बखरीतील बौद्धिक अंग होय. शैली गुणांच्या दृष्टीने बखरी समृद्ध आहेत. असे 'मराठी बखर' कार हेरवाडकर यांनी बखरींचे वाडमयीन गुण विषद करतांना शैली बाबत सविस्तरपणे मुद्दे मांडले आहेत.

५.६ बखरींची विश्वसनीयता

बखरी शिवपूर्वकालीन, शिवकालीन, व शिवकालोत्तर आशा कालखंडात विभागता येतात. त्यातील काही भाग अतिरंजित असल्याने, अथवा बखरलेखनाची आज्ञा देणाऱ्या व्यक्तीच्या उदात्तीकरणाच्या हेतूने काल्पनिक झालेला असल्याने अनेक पाश्चात्य अभ्यासक बखरीना ऐतिहासिक साधन मानण्यास तयार नाहीत. परंतु तसे करणे योग्य ठरत नाही, मराठ्यांचा इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन म्हणून बखरींकडे पाहिले जाते. बखर हे एक साधन आहे, ज्यातून मराठेशाहीचा इतिहास समजायला अभ्यासकांना मदत होते.

भारतीय अभ्यासकांनी बखरींना ऐतिहासिक साधनांचा दर्जा दिलेला आहे. बखर वगळता मराठी सत्तेचा इतिहास सांगणारी इतर कोणतीही साधने उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे बखरींना नाकारणे म्हणजे मराठेशाहीचा इतिहास नाकारणे असे होईल.

बखरींच्या विश्वसनीयते बद्दल वि. का. राजवाडे म्हणतात, "एक अस्सल चिटोरे सर्व बखरीच्या बहूमताला हाणून पाडण्यास पुरेसे आहे." (वि.का. राजवाडे, राजवाडे लेख संग्रह, भाग१, पुणे१९२८, पृ.२)

राजवाडेयांच्या मते मराठी बखरी मध्ये साधारणपणे तीन प्रकारचे दोष आढळतात. १) स्थळ विपर्यास २) काळविपर्यास ३) व्यक्तीविपर्यास. बखरी कोणाच्या सांगण्यावरून लिहिल्या गेल्या असल्या तरी त्यात इतिहासाचे संदर्भ आढळतात. वाचकांसाठी रंजक करण्याच्या दृष्टीने जरी त्यात लालित्यपूर्ण भाषा वापरली असली तरीही त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व कमी होत नाही. यावरून काही अतिरंजित प्रसंग वजा करता बखरी या ऐतिहासिक दस्तावज ठरतात.

बखर हा शास्त्रशुद्ध इतिहास नसला तरी इतिहासाचे व एक साधन आहे हे मान्य करावेच लागते.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न – बखरीचे स्वरूप आणि वैशिष्टये स्पष्ट करा.

५.७ सारांश

मराठी साहित्यात बखर हा साहित्य प्रकार अत्यंत महत्त्वाचा मानला गेला आहे. त्याला साहित्यिक मूल्य आहे तसेच ऐतिहासिक महत्वही आहे. मराठेशाहीच्या उद्याचा व पराक्रमाचा इतिहास बखरी आपल्याला सांगतात.

बखरीच्या विश्वसनीयतेबद्दल मतांतरे आहेत. परंतु मराठेशाहीच्या इतिहासाची साधने म्हणून बखारींना महत्त्व आहे, तसेच साहित्य म्हणूनही आहे.

❄❄❄❄❄❄❄

६

बखर कालखंड व प्रकार

घटक रचना

६.१. बखर
६.१.१ शिवपूर्वकालीन बखर
६.१.१.१ महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर
६.१.१.२ राक्षसतागडीची लढाई
६.२ शिवकालीन बखर
६.२.१ शिवछत्रपतींचे चरित्र – कृष्णाजी अनंत सभासद
६.२.२ चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर
६.२.३ श्रीछत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमलवाकेनिस
६.२.४ श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र
६.३ पेशवेकालीन बखर
६.३.१ नाना फडणवीसांचे आत्मचरित्र
६.३.२ श्री रामदासस्वामींचे चारित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर
६.३.३ पेशव्यांची बखर – कृष्णाजी विनायक सोहोनी
६.३.४ पानिपतची बखर – रघुनाथ यादव
६.३.५ भाऊसाहेबांची बखर – कृष्णाजी शामराव
६.४ समारोप
६.५ संदर्भग्रंथ
६.६ प्रश्नसंच

६.१. बखर

बखरींची निर्मिती शिवपूर्व काळापासूनच झालेली आढळून येते. शिवाजी महाराजांच्या काळात या लेखनप्रकाराला उर्जितावस्था आली असे या काळातील बखरींची संख्या पाहता आपण म्हणू शकतो. पेशवेकाळातही बखर लेखन सुरू राहिले. कालखंडानुसार बखरी तीन भागात विभागल्या जाऊ शकतात त्या पुढीलप्रमाणे :

- शिवपूर्वकालीन बखर (महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर, रक्षसतागडीची लढाई)
- शिवकालीन बखर (शिवछत्रपतीं चे चरित्र – कृष्णाजी अनंत सभासद, चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर, श्री छत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस, श्री शिवछत्रपतीं चे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र)

- पेशवेकालीन बखर (नाना फडणवीसांचे आत्मचरित्र, श्री रामदास स्वामींचे चारित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर, पेशव्यांची बखर – कृष्णाजी विनायक सोहोनी, पानिपताची बखर – रघुनाथ यादव, भाऊसाहेबांची बखर – कृष्णाजी शामराव, खर्डयाच्या स्वारीची बखर)

लेखन प्रकारानुसार बखरींची वर्गवारी पुढील प्रमाणे करता येते.

१) चरित्रात्मक बखर – चरित्र नायकाच्या चरित्राचे वर्णंन या बखरीत असते. (शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, ब्रम्होद्रस्वामी यांच्या बखरी)

२) वंशानुचरित्रात्मक- एखाद्या घराण्याची हकीकत सांगितलेली असते. (पेशव्यांची बखर, नागपूरकर भोसल्यांची बखर),

३) प्रसंग-वर्णनात्मक – एखाद्या महत्त्वाच्या प्रसंगाचे वर्णंन असते. (पाणिपतची बखर, खर्ड्याच्या स्वारीची बखर),

४) पंथीय (श्री समर्थाची बखर),

५) आत्मचरित्र पर (नाना फडनीस, गंगाधरशास्त्री पटवर्धन, बापू कान्हो यांची आत्मवृत्ते),

६) कैफियती–विशिष्ट पक्षाची बाजू मांडणारी असते. (होळकरांची शैली, होळकरांची कैफियत),

७) इनाम कमिशनसाठी लिहिलेल्या बखरी (काही कराणे),

८) पौराणिक - (कृष्ण जन्म कथा बखर),

९) राजनीती पर- (आज्ञापत्र) वगैरे

१०) स्थळ वर्णनात्मक बखर

६.१.१ शिवपूर्वकालीन बखर

शिवपूर्वकालीन बखारींमध्ये प्रामुख्याने मुसलमानी आक्रमणे व त्याची राजवट असतांनाचे सारे संदर्भ आढळतात. म्लेंच्छ असा उल्लेख सर्वत्र आढळतो. मालोजीराजे, शहाजीराजे यांचे संदर्भ येतात. या बखरींचा संदर्भ घेऊन अभ्यासक ठामपणे बखरींच्या प्रेरणा ह्या केवळ मराठा इतिहासंसाठी आहेत अथवा राज्यकर्त्यांचे गुणगान गाणे हा त्यामागचा हेतू आहे हा आरोप फेटाळून लावू शकतात.

६.१.१.१ महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर

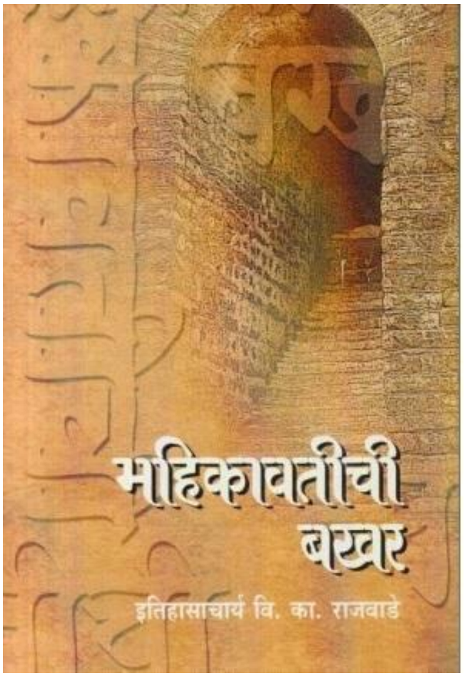

महिकावती म्हणजे पालघर येथील केळवे - माहीम मधील मोहीम. उत्तर कोकणचा इतिहास सांगणारी ही बखर साधारणपणे १४व्या शतकात लिहिली गेली असून ह्या बखरी मधला इतिहास काळ शके १०६० म्हणजे इ.स. ११३८ पर्यंत मागे जातो. आत्तापर्यंत सापडलेल्या सर्व बखरींमध्ये ही अत्यंत जुनी अशी बखर आहे." आज मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध असलेली जुन्यांतली जुनी बखर म्हणजे 'महिकावतीची बखर' होय. ही प्रकरणे निरनिराळ्या लेखकांनी निरनिराळ्या काळी लिहीली आहेत. (इ. स. १४४८-१४७८)." - (गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठी बखर गद्य, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे, प्र. आ. १९५२, प्रस्तावना, पृष्ठ ३)

महिकावतीची ऊर्फ माहीमची बखरीतील काही पद्य प्रकरणे वगळल्यास सर्व बखर लेखन गद्यात झालेले आहे. मात्र हे गद्य लेखन ही सजवून केलेले असते. शूरवीरांचे गुणगाण करणे व माहितगाराकडून पुढीलांना मार्गदर्शन करणे, हाही एक हेतू आहे. बखरीतील केशवाचार्य लिखाणाचे कारण सांगतात. "सर्व कोंकणप्रांत म्लेच्छानी आक्रमण करून, येथून तेथून चोहीकडे सर्वत्र म्लेच्छवर्णाखाली पृथ्वी बुडून गेली. वर्णावर्णवोळख नाहीशी झाली स्वकुळाची वास्तपुस्त कोणाच्या गावी ही राहिली नाही. क्षत्रियांनी राज्याभिमान सांडिला, शस्त्रे सोडिली व केवळ कृषिधर्म स्वीकारुन कित्येक निव्वळ कुणबी बनले, कित्येकांनी कारकून वृत्ती आदरिली, कांहिक सेवावृत्ति अंगीकारून निभ्रांत शुद्र ठरले, शाणी कित्येक नष्ट होऊन नामशेष ही राहिले नाहीत. बहुत आचारहीन झाले. गोत्र, प्रवर, कुळस्वामी, कुळ गुरुह्यांची बहुतेकांस आठवणहि राहिली नाही. अशी ह्या तीनशें वर्षात भ्रष्टता माजली व महाराष्ट्र धर्म अज्जी बुडाला. अश्या संकटसमयी श्री देवी कुळस्वामिणी, मालाडचा देसला जो नायकोराव त्याच्या स्वप्नात येऊन, सांगती झाली की, नायकोरावा, उठ, महाराष्ट्रधर्म रक्षिण्याकरीता अठरापगड जातीचा मेळावाकर आणि केळव्या पासून मुंबईपर्यंतच्या सर्व गावचे, सर्व जातींचे व सर्व गोत्रांचे खलक जमवून, त्यांस केशवाचार्याच्या मुखे महाराष्ट्र धर्म सांगीव"

महिकावतीच्या ऊर्फ माहीमच्या बखरीतील एकूण सहा प्रकरणांपैकी भगवान्दत्ता ने लिहिलेली पद्य प्रकरणे (पहिले व चौथे) इ. स. सु. १५७८ ते १५९४ मधील असावीत, तर केशवाचार्या ने लिहिलेला गद्य भाग (प्रकरणे २ व ३) १४४८ मधील आहे असे दिसते. ह्या बखरीचे पाचवे प्रकरण १५३८ मध्ये लिहिले गेले असावे (त्याच्या लेखकाचे नाव अज्ञात आहे), तर सहाव्याचे लेखन १४७८ मध्ये झालेले दिसते.

ह्या बखरीचे एकूण ६ प्रकरणे असून त्यात विविध प्रकारची माहिती दिली आहे.

१. **पूर्व परंपरा –** वर्ण उत्पत्ती - वर्णावर्ण - व्याख्या : हे प्रकरण शके १५०० (इ. स. १५७८) च्या आसपास भगवान दत्त नामक व्यक्तीने लिहिले.

२. **राज वंशावळी :** हे प्रकरण शके १३७० (इ.स. १४४८) च्या फाल्गुन महिन्यात केशवाचार्य या व्यक्तीने लिहिले.

३. **निवाडे व हकीकती :** हे प्रकरण शके १३७० (इ. स. १४४८) नंतर केशवाचार्य या व्यक्तीने लगेचच लिहिले आहे.

   दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रकरणाचा काळ हा पहिल्या प्रकरणाच्या आधीचा आहे. शिवाय शके आणि इसवीसन यातील ७८ वर्षांचा फरक येथे लक्षात घ्यावा लागेल.

४. **श्री चिंतामणी कौस्तुभ पुराण :** हे प्रकरण शके १५०० (इ. स. १५७८) च्या आसपास भगवान दत्त नामक व्यक्तीने लिहिले.

५. **पाठाराज्ञाती वंशावळी :** हे प्रकरण शके १४६० (इ. स. १५३८) मध्ये लिहिले गेले. कर्ता मात्र अनामक आहे.

६. **वंशावळी :** हे प्रकरण शके १४०० (इ. स. १४७८) मध्ये लिहिले गेले आहे असे ह्या प्रकरणाचा अनामक कर्ता सांगतो.

६.१.१.२ राक्षसतागडीची लढाई

या बखरीत विजयनगरच्या विध्वंसाची माहिती मूळ कानडी बखरीच्या आधारे दिली आहे. व्यक्ती आणि घटनांचे तपशीलवार वर्णन यात लेखकाने केले आहे.

दक्षिण भारतात तालिकोटवा राक्षस–तागडी येथे झालेली ऐतिहासिक महत्त्वाची निर्णायक लढाई. विजयानगराच्या रामराजाचा मुसलमानी राज्यात होणारा वाढता हस्तक्षेप थांबविण्याकरिता, त्याच प्रमाणे वर्धिष्णू होणाऱ्या हिंदूसत्तेस पायबंद घालण्याकरिता आदिलशाह, निजामशाह, कुतुबशाह व बरिदशाह यांनी युती करून त्याच्यावर स्वारी केली. या युतीत अकबर ही सामील झाल्याची दंतकथात्मक माहिती प्रा. एच्. के. शेरवानी यांनी नंदियाळ कैफियतच्या आधारे दिली आहे. रामराज्याच्या मराठी कन्नड बखरीनेही त्यास पुष्टी मिळते परंतुया माहितीची साधने अगदी उत्तरकालीन असल्यामुळे विश्वसनीय असण्याची शक्यता कमी. रामराजाचा भोंगळपणा व शत्रूच्या सामर्थ्यास कमी लेखण्याची प्रवृत्ती यांमुळेतीत त्याचा पराभव होऊन तो मारला गेला व विजया नगरचे हिंदू साम्राज्य पुढील शंभर वर्षांत प्रायःलय पावले. (मराठी विश्वकोश, प्रथमा वृत्ती)

कृष्णेच्या काठी असलेल्या रकसगीव तंगडगी या दोन खेडया नजिक विजयनगरचा राजा रामरावो यांचा तळ होता. त्यावरून 'राक्षेसतागडी' ही नाव बखरकारांनी दिले.

६.२ शिवकालीन बखर

६.२.१ शिवछत्रपतींचे चरित्र – कृष्णाजी अनंत सभासद

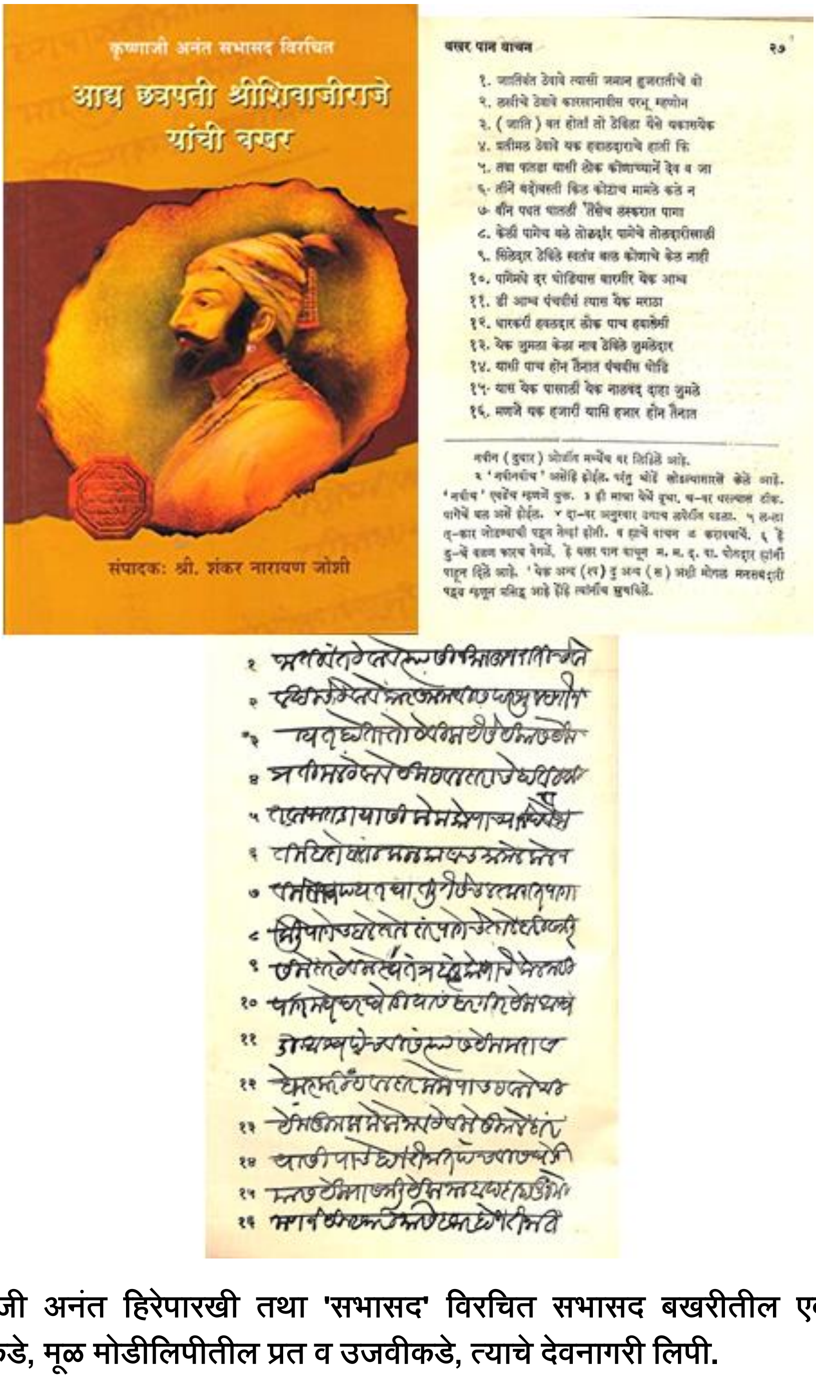

कृष्णाजी अनंत हिरेपारखी तथा 'सभासद' विरचित सभासद बखरीतील एकपान. डावीकडे, मूळ मोडीलिपीतील प्रत व उजवीकडे, त्याचे देवनागरी लिपी.

कृष्णाजी अनंत सभासदयांनी लिहिलेली शिवछत्रपतींचे चरित्र (सभासदाची बखर) ऐतिहासिक प्रामाण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानली जाते. सभासद हा केवळ पुरातन माहीतगार नव्हता त्र खंड लेखणी बहाद्दर, जाणकार निरीक्षक, शिवचरित्राचे व कार्याचे मर्म जाणणारा

आणि मराठी माणसाने शिवचरित्र कसे लिहावे, यांचा आदश घालून देणारा पहिलावहिला इतिहासकार होता. म्हणूनच राजरामाने सभासदास "तुमहीन पुरातन, राज्यांतील माहीत (गर) लोक आहां, तरी इस्तकबिलपासून (सुरूवातीपासून) चरित्र लिहून देणे." अशी आज्ञा केली.

सभासद बखर ही मराठीतील पहिली चारित्रात्मक बखर होय. शिवचरित्र हा बखरीचा विषय आहे. श्रीमंत राजाराममहाराज यांच्या आज्ञेनुसार इ. स. १६९७ च्या सुमारास लिहिलेल्या या बखरीत शिवचरित्रातील ७१ प्रसंगांचे वर्णन आहे. शिवचरित्राचे विश्वसनीय साधन म्हणून या बखरीला महत्त्व आहे. शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराचे, व्यक्तिमत्त्वाचे, राजनीतीचे वर्णन करत राजनीतीची ओळख करून देण्याचे महत्त्वाचे काम या बखरीत कृष्णाजी अनंत सभासदयांनी केले आहे. ही बखर संक्षिप्त स्वरूपात असली तरीही शिवकालीन बखर असल्याने तिला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. डॉ. र. वि. हेरवाडकर यांनी या बखरीचा वाङ्:मयीन दृष्टीकोनातून सविस्तर अभ्यास करून पुस्तकरूपाने प्रकाशित केला आहे. समीक्षणात्मक टीपा अभ्यासकांना उपयुक्त ठरणारी आहे. सभासद बखर हे शिवछत्रपतींचे चरित्र आहे. स्वराज्यस्थापनेसाठी त्यांनी केलेल्या स्वाऱ्या, गनिमी कावा, स्वराज्यविषयक धोरणयांचे चित्रण या बखरी मध्ये आहे.

''साहेबी मेहरबानी करून सेवकास......आज्ञा केली'' अशी सभासदाच्या बखरीची सुरूवात आहे. सभासदाने शिवाजींच्या घराण्याची सविस्तर माहिती दिली आहे. बाबाजी (इ. स. १५३०) – मालोजी (इ. स. १५५२) – शहाजी (इ. स. १५९४) – शिवाजी (इ. स. १६२७) अशी वंशावळ सभासदाच्या बखरीत लिहीली आहे. शहाजीराजे कर्नाटक बंगळूर येथे असल्याने त्यांनी त्यांची प्रथम पत्नी जिजाबाई व शिवाजीयांना पुण्याची जहागिरी सांभाळण्यास पाठविले. स्थानिक लोकांना देशप्रेमाची शिकवण देऊन राष्ट्रकार्यास प्रोत्साहित केले. जहागिरीतील किल्ले जे आदिलशहाकडे होते ते ताब्यात घेतले. सैन्य वाढविले व बारा मावळावर अंमल सुरू केला. शिवरायांनी मावळ प्रदेशातील तोरणा जिंकून स्वत:ची राजधानी स्थापन केली. राजगड बांधला. पाठोपाठ जावळी काबीज करून प्रतापगड बांधला. शिवथरखोरे व श्रृंगारपूरचे राज्य जिंकले. सभासदाच्या बखरीत हे सारे प्रसंग सविस्तरपणे येतात.

अफझलखानाची भेट, अफझलखानाचा वध हे प्रसंग अत्यंत विस्तृतपणे चितारले आहेत. "खान ही उभा राहून पुढे सामोरं येऊन राजियासी भेटला. राजियाने भेटी देतं खानाने राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखाली धरिली. आणि हातींची जामदड होती, तिचे मेण टाकून कुशीत राजियाचे चालविली. तों अंगांत जरीची कुडती होती त्यावरी खरखरली. अंगास लागली नाही. हें देखोन राजियांनी डावे हाताचें वाघनख होतें तो हात पोटात चालविला. खानाने अंगात झगाच घातला होता. वाघनखांचा मारा करताच खानाची चरबी बाहेर आली. दूसरा हात उजवे हाताचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करूंन मुंडी आसडून चौथरियाखाले उडी घालोण निघोण गेले." (सभासद बखर, सं. भीमराव कुलकर्णी, अनमोल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९७७)

शिवाजीमहाराजांनी अफझलखानाच्या वधानंतर तळ कोकणातील सर्व किल्ले ताब्यात घेतले. जवळपास पन्नास-साठ किल्ले व घाटावरील प्रदेशही जिंकून घेतला. आदिलशाही पाठोपाठ मुघलांच्या परांडा, हवेली, कल्याण, कुलबर्गे, आवसे, उदगीर, गंगातीर, औरंगाबादया प्रदेशात आक्रमण करून ते विजयी झाले. किल्ले काबीज केल्यावर प्रशासन

व्यवस्था सुरू केली. समान दर्जाचे तीन अधिकारी नेमले. हवालदार, सबनीस, कारखानीस यांच्या सहीने कारभार होईल अशी व्यवस्था केली. किल्यांसाठी नियमावली बनविली. युध्दातील पराक्रमा इतकेच महत्त्व प्रशासनातील कार्याला ही दिले.

शाहिस्तेखानाची स्वारी, मिर्झाराजे तह, आग्रा भेट व सुटका याप्रसंगांचे वर्णन सभासदाने केलेले आहे. यानंतरच्या भागात संभाजीराजे स्वराज्यात परत आले ती घटना, राज्याभिषेक सोहळा, दिग्विजय मोहीम अशा घटनांचे वर्णन येते. या बखरीत साक्षात पध्दतीची व प्रतिबिंबात्मक पध्दतीची आशा दोन प्रकारची व्यक्ती वर्णने आढळतात. शिवाजीच्या संपूर्ण आयुष्याचा पट उलगडत जातो. धैर्य, चातुर्य, शौर्य या गुणांचे यथोचित वर्णन या बखरीत सभासदाने केले आहे. जाणता राजा, थोर प्रशासक, आदर्श पिता या पैलूंचे दर्शन घडते.

का. ना. साने यांनी सभासद बखर १८८१ मध्ये 'काव्येतिहाससंग्रह' या त्यांच्या मासिकात प्रसिद्ध केली. ही सभासद बखरीची पहिली आवृत्ती होय.

६.२.२ चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर

ही बखर सभासद बखरीवर आधारित आहे. हिचा कर्ता रघुनाथ यादव चित्रगुप्त (चित्रे) हा आहे. बखरीच्या मजकूरात अधूनमधून त्याने आपल्या कविता घातल्या आहेत. हा बखरकार बाळाजी आवजी चिटणीस यांच्याच घराण्यातील होता. सभासद बखरीतन आढळणारी आडनावे या बखरीत सापडतात. ही बकर १७६५च्या सुमारास लिहीली गेली असावी असे अनुमान आहे.

६.२.३ श्रीछत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस

दत्ताजीत्रिमलवाकेनवीस याने इ. स. १८८६ ते इ. स. १७०६ याकाळात श्री शिवछत्रपतींची ९१ कलमी बखर लिहिली असावी. फारसी तवारीखा वाचून बखर लिहिली अशी प्रेरणा लेखकाने नोंदविली आहे. या बखरीला तो आख्यान म्हणतो. यात ९० प्रकरणे आहेत. 'पुण्यश्लोकराजाची कथा' लेखकाने स्वप्रेरणेने लिहिली आहे. अफझलखानाचा वध प्रसंग, आग्र्याहून सुटका, इत्यादी प्रसंग त्रोटक आहेत. राज्यभिषेकाचे ही वर्णन मोजक्याच शब्दात येते. जुनी सभासद पूर्व बखर म्हणून हिला निश्चितच मोल आहे.

या बखरीत मालोजीराजे भोसले ते शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूपर्यंतचा इतिहास लिहीलेला आहे. या बखरीची नवीन आवृत्ती (सन२०१८) वि. स. वाकसकर यांनी संपादित केली आहे व व्हीनस प्रकाशनने प्रसिद्ध केली आहे.

श्री शिवछत्रपतींची ९१ कलमी बखर आणि भोसले घराण्याची चरितावली दत्ताजी त्रिमलवाकेनवीस याने इ. स. १७०१ ते इ. स. १७०६ या काळात ही बखर लिहिली. फार्सीत वारिखा वाचून बखर लिहिली अशी प्रेरणा लेखकाने नोंदविली आहे. या बखरीला तो आख्यान म्हणतो. यात ९० प्रकरणे आहेत. 'पुण्यश्लोकराजाची कथा' लेखकाने स्वप्रेरणेने लिहिली आहे. अफझलखान वध प्रसंग, आग्र्याहून सुटका, इत्यादी प्रसंग त्रोटक आहेत. राज्यभिषेकाचे ही वर्णन मोजक्याच शब्दात येते. जुनी सभासदपूर्व बखर म्हणून हिला निश्चितच मोल आहे. या बखरीची नवीन आवृत्ती (सन २०१८) वि. स. वाकसकर यांनी संपादित केली आहे व व्हीनस प्रकाशन ने प्रसिद्ध केली आहे. - (विकीपीडिया)

६.२.४ श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र

श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र मल्हाररामराव चिटणीस यांनी शाहू छत्रपतींच्या आज्ञेनुसारी इ. स. १८११ मध्ये लिहीले आहे. या बखरीत सात प्रकरणे आहेत. म्हणून 'सप्तप्रकरणात्मक चरित्र' म्हणून ओळखली जाते. ही बखर सभासद बखर व ९१ कलमी बखर या दोनहीच्या आधारावर लिहीलेली आहे. परंतू दोन्ही मध्ये नोंदविलेल्या काही गोष्टी चिटणीस बखरी मध्ये आलेल्या आहेत. विविध कागदपत्रांचाही आधार सदर लेखनासाठी घेण्यात आला होता. शिवकाळानंतर जवळपास १०० वर्षानंतर लिहीली गेली असल्याने ही बखर फारशी विश्वसनीय मानली जात नाही. ही बखर आख्यायिका, ऐकीव माहिती, संताच्या दपटरखान्यातील माहिती याआधारे मल्हारराम रावाने लिहीली आहे.

सप्तप्रकरणात्मक बखर ही शिवाजीच्या चरित्रावर आधारित मल्हाररामराव चिटणीस विरचित सप्तप्रकरणात्मक बखर उत्तरकालीन आहे. या बखरीत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लोभस आदर्श राजा, महापुरुष म्हणून वर्णन केलेले आहे. शिवरायांचे संगीत-नाट्य, कला कुशल व्यक्तिमत्त्वाचा; पराक्रमी, तेजस्वी राजा म्हणूनही परिचय होतो. बखरकाराने सुभाषितांचा ही वापर केला आहे. मानवी स्वभावाचे विविध नमुने त्यांनी सादर केले आहेत. तत्कालीन लोक स्थितीचे ही दर्शन या बखरीत आहे.

जुन्या बखरीत भाऊसाहेबांची बखर भाषेच्या दृष्टीने अगदी अप्रतिम आहे. भाषा डौलदार आणि रसभरीत वर्णने व चटकदार भाषेनी युक्त आहे. ही चरित्र अभ्यासकां मध्ये आदरणीय आहे.

अरबी साल, फसली साल, हिजरी साल यांचे शकात किंवा इसवीसनात कसे रूपांतर करायचे या विषयीची माहिती दिली आहे ती संशोधकास उपयुक्त आहे.

६.३ पेशवेकालीन बखर

६.३.१ नाना फडणवीसांचे आत्मचरित्र

बाळाजी जनार्दन उर्फ नाना फडणवीस यांचे ही स्वलिखित आत्मवृत्त आहे. यात स. १६८३ आषाढ वद्य (ता. २०.०७.१७६१) या दिवशी पहिल्या माधावरावास पेशवाईची वस्त्रे मिळाली तो पर्यंतची हकीकत आहे. कॅप्टन मॅकडॉनल्ड यांनी नाना फडणवीसांचे चरित्र इंग्रजीत लिहिले. त्याचे मराठी भाषांतरही त्यांनी स्वत:च करून ते प्रसिद्ध केले. विष्णू परशुराम शास्त्री पंडित यांनी हे संक्षिप्त चरित्र तयार केले आणि १८५९ मध्ये ‘दक्षिणा प्राइज कमिटी’ नेते मुंबईमध्ये टॉमस ग्रेहाम यांच्या छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केले. ‘नाना फडणवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर’ या नावाने प्रसिद्ध झालेले हे ८४ पानांचे पुस्तक तत्कालीन राजकारणाचा आणि समाज स्थितीचा परिचय करून देणारे आहे.

ज्या ग्रंथाच्या आधाराने विष्णुशास्त्री यांनी नाना फडणवीसांची बखर लिहिली, तो इंग्रजी ग्रंथ Chronicle of Nana Paranwis या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद मॅकडॉनल्ड यांच्याच नावावर प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर सात वर्षांनी विष्णुशास्त्री यांनी केलेले त्याचे संक्षेपीकरण प्रसिद्ध झाले.

'नाना फडणवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर' असे या पुस्तकाचे नाव असले तरी पुस्तकाच्या रचनेचे स्वरूप एखाद्या व्यक्तीच्या चरित्रा पेक्षा तत्कालीन इतिहास सांगणारे जास्त आहे. 'नानांनी एकंदर पाच असामींच्या (पेशव्यांच्या) कारकीर्दी पाहिल्या. त्या पैकी चार असामींच्या कारकीर्दीत त्यांनी आपल्या हुद्द्याचे काम बजावले. ते काम बजावत असता दिवसानुदिवस त्यांचा लौकिक व प्रतिष्ठा पुष्कळ वाढून मोठी भरभराट झाली. अखेरच्या कारकीर्दीच्या सुमारास म्हणजे धाकटे माधवरावबवारल्या नंतर त्यावर मोठमोठे प्रसंगही येऊन गुजरले. त्यांचे निवारण त्यांनी कसकसे केले वगैरे गोष्टींचे निरूपण या ग्रंथात केले आहे. त्यावरून वाचणारा सत्यांचे शाहणपण, चातुर्य, बेतबात, दूरदर्शित्व इत्यादी गुण दिसून येतात.

पेशवाईच्या शेवटच्या पर्वात इंग्रजांची मुत्सद्देगिरी आणि मराठ्यांचा आपापसात बेबनाव यामुळे दुर्दैवाची परंपरा कशी सुरू झाली, याचा तत्कालीन घडामोडींच्या आधारे शास्त्रीबुवांनी निर्देशकेला आहे. शिंद्यांच्या पदरी असलेले एक सरदार सर्जेराव घाडगे हे पुढे त्यांच्या दिवाणाचे काम करू लागले व पेशवे कुटुंबातील बेबनावा नंतर नाना शिंद्यांच्या छावणीत आले असताना त्यांना कैद करण्यात आले. या शिवाय पेशव्यांच्या अनेक अधिकाऱ्यांना सर्जेरावांनी कैद केले व पुण्यात लुटालूट केली. नानांना कैदेत ठेवल्यामुळे आणि त्यांचा अधिकार संपल्यामुळे बाजीराव पेशव्यांनाही आनंद झाला. पुढे नानांनी कैदेतून काही द्रव्य कबूल करून आपली सुटका करून घेतली व सुटका झाल्यावर त्या पैशाचा भरणा केला. इ. स. १८०० च्या मार्च महिन्याच्या १२ तारखेला नाना फडणवीस निधन पावले.

त्यांच्या योग्यतेमुळे अनेक मराठी संस्थानांतून वेगवेगळा सरंजाम देण्यात आला होता. या सगळ्याची बेरीज २,२३,००० रुपयांची होती. नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावांनी तो सर्व जप्त केला.

६.३.२ श्री रामदासस्वामींचे चारित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर

रामदास वचनामृत प्रकरणात दिल्याप्रमाणे रामदासांनी शिवाजी महाराज यांना शके १५७१ या साली अनुग्रह दिला असा उल्लेख हनुमंत स्वामींची बखर यांच्या बरहुकूम आहे असे मत राजवाडे यांनी व्यक्त केले आहे.

हनुमंत स्वामी हे समर्थांच्या ज्येष्ठ बंधूच्या नातवा चे नातू. या बखरीची मूळ आवृत्तीस. १७१५ मध्ये लिहीली गेली व नंतर स्वामींच्या आदण्ये वरून रंगोलक्ष्मण व मल्हाररामराव चिटणीस यांनी वाढवून दुसरी आवृत्ती इ. स. १७४० मध्ये तयार केली. इ. स. १८७० मध्ये प्रसिद्ध झाली व नंतर इ. स. १८८८ मध्ये शुद्ध करून दुसरी आवृत्ती छापली गेली. त्यामुळे तिच्यातील भाषेला बरेच अर्वाचीन स्वरूप आलेले दिसते.

हनुमंत स्वामी शिवराय व रामदास स्वामींच्या प्रत्यक्ष सानिध्यात राहिलेले असल्यामुळे या बखरीला महत्त्व आहे. ही चरित्रात्मक बखर आहे.

चरित्रात्मक बखरीची वैशिष्ट्ये:

१) चरित्रनायक हा अशा बखरीत केंद्रस्थानी असतो.

२) घडलेल्या घटना, प्रसंग, व्यक्ती, त्यासंबंधीचा तपशील हा पूर्णपणे अशा बखरीतील चरित्र नायकाशी निगडित असतो.

३) या बखरीतील अन्य पात्र, प्रसंग, घटना यावर चरित्रनायकाचा प्रभाव पडलेला असतो.

४) या बखरीत चरित्रनायकाची भूमिका सर्व श्रेष्ठ, महत्त्वाची व परिणाम करणारी असते.

५) बखरकार अशा बखरीतील चरित्रनायकाशी पूर्णपणे तादाम्य पावलेला असतो. काही वेळा बखरकार अतिरिक्त पूज्य भावनेने अथवा अति आदरापोटी चरित्रनायकाला वंदनीय बनवितो अथवा त्याला देवतास्वरूप प्राप्त करून देतो.

६) अशा बखरीचा अंतिम परिणाम हा बखरीच्या चरित्रनायकाच्या उदात्तीकरणात अथवा त्यास देवत्व देण्यात झालेला असतो.

७) परिणामी बखरीतील चरित्रनायकाचे सर्वंकश विश्लेषण, चिकित्सा त्याच्यातील उणिवा, कमकुवतपणाअथवा त्याच्या जीवनचरित्रातील कच्चे दवे याकडे बखरकाराचे कळत-नक दुर्लक्ष (त्याच्याकडून) झालेले असते.

८) वर्ण विषयाशी म्हणजे त्या बखरीत चरित्रनायकाशी बखरकार तादात्म्य पावताना चरित्र नायकाबाबतचा जिव्हाळा आपुलकी, पूज्यभाव यास प्राधान्य देत असतो, त्यामुळे साहजिकच तटस्थते भूमिकेकडे कानाडोळा होतो.

९) सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक भाव भावनांचा परिणाम बखरकारावर कमी-अधिक प्रमाणात झाल्यामुळे नायकार 'बिनतोड' वर्णन चरित्र, बखरीत होऊ शकत नाही.

१०) बऱ्याचदा गुण संकीर्त ही बखरकाराची भूमिका असते. म्हणून चरित्रात्मक बखरीचे लेखन एकांगी अथवा अन्यकशाच्यातरी ओझ्याखाली अथवा आज्ञेने होत असते, असे डॉ. हेरवाडकर नोंदवतात.

११) अतिरिक्त भावनविवशता हा दोष या प्रकारच्या बखरीत आढळतो. एखाद-दुसरा अपवाद वगळता चरित्रात्मक बखरीत हा दोष पानोपानी, अथवा अनेक प्रसंग घटनांमध्ये आढळतो.

१२) बखरकाराच्या व्यक्तित्वाचा प्रभावही अशा प्रकारच्या बखर लेखनावर पडलेला असतो.

बखरकाराची मानसिकता, त्याची मानसिक, बौध्दिक जडण-घडण सभोवतालचे वातावरण, त्याचे निरीक्षण, त्यावरील चिंतन वर्णविषयाचा शोध, चिकित्सा व वेध घेण्याची क्षमता, याचा कळत नकळत कमी अधिक प्रमाणात परिणाम बखर लेखनावर होतच असतो. त्यामुळे एकाच चरित्र नायकावर एकापेक्षा अनेक, भिन्न लेखकांनी बखर लेखन केले असेल, तर तो एकच विषय असूनही त्याबाबत गुणात्मक, मूल्यात्मक व वर्णनात्मक फरक जाणवतो. उदा. शिवाजी महाराजांवर लिहिल्या गेलेल्या अनेक बखरीबाबत असे घडले आहे.

संप्रदायातील गुरुपरंपरेचा त्यात इतिहास असतो. सर्वसामान्यांसाठी अथवा संप्रदायातील लोकांसाठी ह्या बखरी लिहिलेल्या असतात. उदा. हनुमंत स्वामीकृत श्री समर्थांची बखर, जयरामस्वामी वडगावकर यांच्या चरित्राची बखर, दामाजीची बखर, गोपीचंदाची बखर, इत्यादी.

बखर वाड्:मयचा उद्गम आणि विकास या प्रबंधरूप ग्रंथात डॉ. बापूजी संकपाळ यांनी पृ. १६९ वर डॉ. हेरवाडकरांसारखेच मत नोंदविले आहे. गद्यात्मक पुराण, अद्भुतता, अत्युक्ती, देवकोटीतले नायक इत्यादी पौराणिक कथांची वैशिष्ट्ये, श्रध्दामय अंतःकरण हा या बखरींचा गाभा असतो. एका विशिष्ट संप्रदायातील थोर पुरूषांची हकीकत या प्रकारच्या बखरीत असते.

बखरीची रचना अथवा स्वरूप : ही बखर एकूण ३२० पृष्ठांची आहे. (आकार १/८), तिच्यात पृष्ठ ३०४ पर्यंत श्री स्वामी समर्थांच्या २६४ लीला दिलेल्या आहेत, नंतर ३ पृष्ठांत सारांश दिला आहे. स्वतंत्र १० पृष्ठांत श्री स्वामी समर्थांच्या महानिर्वाणाचा प्रसंग दिला आहे.

बखरीचा घटना कालखंड : मंगळवेढ्यापासून म्हणजे शके १७६० (इ.स. १८३८) ते शक१८०० (इ.स. १८७८) म्हणजे ४० वर्षांचा हा घटना कालखंड आहे. या अगोदरच्या प्रकरणात श्री स्वामी समर्थांच्या भ्रमणाबाबत सविस्तर वर्णन आलेले आहे. मंगळवेढे, पंढरपूर, मोहळ, सोलापूर त्यानंतर अक्कलकोट; परंतु त्यांचे वास्तव्य २२ वर्षे अक्कलकोटात होते या कालावधीत त्यांच्या दर्शनासाठी, दुःख, पीडा, विविध प्रकारच्या यातना दूर करून घेण्यासाठी, मनोकामना पूर्ण व्हाव्यात म्हणून तर काही त्यांचे देवत्व, अवतारित्व जोखण्यासाठी, उद्योग-धंदा व्यवसाय वाढीसाठी, विविध औषधोपचार विचारण्यासाठी, त्याकाळी दररोज शेकडो लोक येत असल्याच्या नोंदी त्यांच्याविषयीच्या साहित्यात आढळतात. (उदा. भागवतांचे चरित्र)

यात अठरा पगड जातीचे, राव-रंक, राजे-महाराजे, संस्थानिक, सरदार, जहागिरदार, वतनदार, बाराबलुतेदार, सुतार, न्हावी, साधू, बैरागी, गोसावी, संत, महात्मे, अधिकारी पुरुष, योगी, हटयोगी, विद्वान, पंडित, इंग्रजी, पारशी, पंजाबी, इस्रायली आदी विविध जाती धर्म-पंथाचे लोक येत असत. यात श्री स्वामींमुळे प्रभावित व वलयांकित झालेलेही अनेक होते. त्या संबंधात घटना व कालखंड याचा सविस्तर पट कै. केळकरांनी बखरीत उलगडून दाखवला आहे.

शके १८६० (इ.स. १८३८) ते शके १८०० (इ.स. १८७८) या कालखंडात म्हणजे सुमारे १३२ वर्षांपूर्वी असलेली सामाजिक, राजकीय, धार्मिक स्थिती, रूढी, परंपरा, वाहतुकीच्या व इतर दळण-वळणाच्या साधनांचा अभाव, सर्वच बाबतीतील प्रतिकूलता आदींचा विचार करता, त्या कालखंडातील घटनांचे व समाजदर्शनाचे प्रतिबिंब ह्या बखरीत पडलेले जाणवते. उदा. १) एका ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटदुखीच्या परिहाराची लीला (लीला क्र. ८६. पृ.८८,८९) २) वृध्द मराठा जातीच्या बाईस पुत्रलाभ (ली.क्र.८८पृ.८९,९०) ३) पांडू सोनाराबाबतची श्री स्वामींची लीला (ली.क्र. ९८, पृ.१०४,१०५) ४) मैदर्गी येथील मुसलमान जमादारास अवलिया बनवून समाजकार्यास लावले (ली.क्र.९९, पृ.१०६,१०७) ५) भगवंत आप्पा सुतार ली. क्र. १०१ पृ.क्र.१०९,११०) ६) सोलापूरच्या शिंप्याच्या संदर्भातील लीला (ली.क्र.१०२.पृ. ११०,१११) ७) रेल्वेतील युरोपियन अधिकारी, (ली.क्र. १२०, पृ. १३०) ८) इस्रायल धर्माचा डॉक्टर (ली.क्र.१२१ पृ.१३१) ९) शेणवी जातीच्या केरोबा यांच्याबाबतची लीला (ली. क्र. १७७, पृ.२०८,२०९) १०) कोळी समाजातील लक्ष्मण कोळ्याच्या (आनंद भारती) जहाज उचलण्याच्या संदर्भातील लीला (ली.क्र.१८६, पृ.२१७,२१८) ११) तरूण मारवाडी (ली.क्र.१८७, पृ.२१८,२१९) १२) एका शुद्राचे गळितकुष्ठ निवारण (ली.क्र.१९३, पृ. २२४,२२५) १३) वृध्द तेल्याच्या स्त्रीचा शोध

(ली.क्र.२०१, पृ.२३७,२३८), इ. उदाहरणादाखल वर दिलेल्या बखरीतील बहुतेक लीलांमधून कै.केळकरांनी त्या कालखंडातील श्री स्वामींचा भेदातीत, सर्व समावेशक, कालातीत असलेल्या आचार-विचार, धर्म व तत्त्वज्ञानाचे वर्णन, या बखरीत केले आहे.

वरील घटना 'जसे जसे घडले, प्रत्यक्ष पाहिले, खात्रीपूर्वक ऐकले, तसे मांडले' या बखरसूत्राने लिहिलेल्या आहेत.

बखरीची वैशिष्ट्ये : बखरीत संवाद, वर्णन, शैली, प्रसंग अथवा घटना उभे करण्याचे कै.केळकरांजवळ सामर्थ्य आहे. पात्रांच्या संवादातून चरित्र नायकाचे व्यक्तिमत्त्व उलगडत जाते, उदा. बखरीतील लीला क्र. २३५ 'हत्तीचा मद जिरवला' यातील संवाद पहा - 'महाराज, आमचा हत्ती मस्त होऊन फारच बेफाम झाला आहे. लोकांना मोठी भीती वाटू लागली आहे, तर गोळी घालून ठार मारावा की काय?' अक्कलकोटचा राजा, त्यावर समर्थ म्हणाले 'अरे, त्याला मारू नकोस,' असे म्हणून श्री स्वामी हत्तीकडे निघाले तेव्हा लोक विनवू लागले य महाराज, या रस्त्याने जाऊ नका. हत्ती मोठमोठे दगड सोंडेने सारखा फेकीत आहे; परंतु त्यांचे न ऐकता श्री स्वामी कटीवर हात ठेवून पंढरपूरच्या पांडुरंगासारखे त्या खवळलेल्या उन्मत्त हत्तीच्या पुढे उभे राहून त्यास म्हणाले 'मूर्खा, माजलास काय? यापूर्वीचे स्मरण विसरलास वाटते? चढेल तो पडेल, बाष्कळपणाचा अभिमान सोडून दे!' स्वामींच्या तोंडची ह वचने ऐकताच तो उन्मत्त हत्ती शांत होऊन श्री स्वामींजवळ आला. पुढच्या दोन्ही पायाचे गुडघे टेकवून गंडस्थळ श्री स्वामी चरणावर ठेवले, त्याच्या डोळ्यातून घळाघळा अश्रू वाहात होते. या घटनेवरून बखरकाराच्या प्रसंग उभा करण्याच्या क्षमतेचा प्रत्यय येतो. अशीच संवाद शैली लीला क्र. २०४ दोन वाघांना मुक्ती. क्र.२८, वर 'राजवाड्यातील उंदरांची गोष्ट' (३) लीला क्र.५४'चिमणीची गोष्ट' येथे दिसते.

याच बखरीत श्री स्वामींनी त्यांच्याकडे आलेल्या अनेकांना 'प्राण्यांवर दया करा, मुक्या प्राण्यास अन्न-पाणी म्हणजे चारा वैरण द्या, कुत्र्यास भाकरीचे तुकडे घाला,' असे सांगितले. त्यांचे सेवेकरी अथवा अन्य कुणी आपापसात भांडू लागले तर त्यांच्या हातावर ते 'मुंगी' ठेवत 'मुंगीसारखे वागा' म्हणून बजावत. या बखरीत श्री स्वामींचे प्रेम, कधी संवादातून तर कधी कृतीच्या वर्णनातून कै. केळकर वर्णन करतात.

श्री स्वामींची 'भागिरथी' नावाची लाडकी गाय होती. ती सतत त्यांच्या सान्निध्यात राहात असे. पुढे तिला झालेल्या कालवडीचे नाव त्यांनी 'गोदावरी' ठेवले. त्यांच्या लाडक्या भागिरथी गाईची समाधी अक्कलकोटात त्यांच्या समाधीलगतच बांधण्यात आली. त्यांच्या महानिर्वाण समयाचे त्यांचे गाई- वासरांवरचे प्रेम बखरीत पृष्ठ क्र. ३१३ वर सविस्तर दिले आहे. ते असे "एक वाजण्याच्या सुमारास गाई-वासरे, त्यांच्या अंगावरून हात फिरविला व (ते) आपल्या पलंगावर येऊन बसले." या व अशा प्रसंगांना बखरकाराने शब्दबध्द करून बखरनायकाचे वास्तववादी वर्णन केले आहे. त्यातील सहजता, वाचनीयता, प्राण्याबद्दल प्रेम, जिव्हाळा, चरित्रनायकाचे बाह्य आणि अंतर मूळ तत्त्व, वर्णनातील समतोलपणा, चरित्रनायकाचे वाचकांना भावणारे श्रेष्ठत्व व देवत्व आदी समर्थपणे वर्णन केले आहे.

दुसरा प्रसंग आहेलीला क्र. २४९ पृ.२८७. 'मल्लू गवळ्यास शिक्षा' यात मल्लू गवळी दुधाची दुप्पट किंमत घेऊनही दुधात पाणी घालतो; त्यामुळे दूध नासते, सेवेकरी श्री स्वामींस हे वृत्त सांगतात, तेव्हा मल्लू गवळ्याच्या गोठ्यातील १५-२० म्हशी स्तनास हात लावू देईनात,

स्तनातून रक्ताच्या येणाऱ्या धारा बघून 'मल्लू' भयभीत होतो. पुष्कळ औषधोपचार करूनही गुण येत नाही तेव्हा तो श्री स्वामींकडे जाऊन केलेल्या अपराधाची कबुली देतो व श्री स्वामींची क्षमा मागतो, 'आजपासून अशी लबाडी कधीच करणार नाही अशी कबुली देतो, तेव्हा क्षमाशील वृत्तीचे श्री स्वामी 'जा होईल बरे' म्हणून सांगतात. म्हशी पूर्ववत होतात. यात घटनांचे, प्रसंगाचे, व्यक्तीचे शब्दचित्र बखरकाराने प्रभावीपणे रेखाटले आहे.'

बखरीतून समाजजीवनाचे दर्शन घडावे या हेतूने श्री स्वामी अक्कलकोटात कार्यरत असताना इ.स. १८५७ ते १८७८ च्या दरम्यान असलेल्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक स्थितीचे प्रतिबिंब त्यांनी केलेल्या अनेक लीलांमधून पहावयास मिळते. श्री स्वामी समर्थ व त्यांच्याशी संबंधित पात्र, प्रसंग, घटना आदींचे 'अंतरमूलतत्त्व' उलगडून दाखवावे या हेतूने (ली.क्र. २०४) या लीलेत श्री स्वामी हिमालयावर काही तपस्व्यांसह एका गुहेत वेदांतावर चर्चा करीत असताना, दोन बाघ गुहेच्या प्रवेशद्वाराजवळ बसून ती चर्चा ऐकत होते तेव्हा श्री स्वामी त्या दोन व्याघ्रास म्हणाले 'का हो पंडित! अंधारात का बसलात? आमची सेवा करून मुक्त व्हाल,' असा आशीर्वाद देऊन त्या दोन वाघांस जाण्यास आज्ञा दिली.

अशाच स्वरूपाची एक लीला क्र. १६६, पृ. १९१ ते १९५ 'बावडेकर पुराणिक' या शीर्षकाखाली आढळते. उदा. दारिद्र्याने गांजलेले बावडेकर पुराणिक 'जन्मोजन्मीचे सार्थक झाले, असे म्हणून घळघळा रडू लागले. श्री स्वामींचे पाय कधीच सोडायचे नाहीत,' असा निश्चय करून ते श्री स्वामींचा निरोप घेऊन बिऱ्हाडी आले.

बखररचनेचा वेगळेपणा : रूढ बखरीच्या बहिरंगापेक्षा प्रस्तुत बखर वेगळी आहे. उदा. 'साहेबांनी मेहरबानी करून आज्ञा केली. त्यावरून वर्तमान ऐसे जे' (पृ.१०) अशी साधारणतः सुरुवात असते. दुसरे म्हणजे बखरीचा शेवट विशिष्ट पध्दतीचा असतो, ती बखरीची फलश्रुती असते. उदा. जे लक्ष्मीवंत असतील ते विशेष भाग्यवंत होतील, यशस्वी असतील ते दिग्विजयी होतील. येणेप्रमाणे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील.' प्रस्तुत बखररचना वेगळी आहे.

या बखरीच्या लेखनावर इ.स. १८३८ ते इ.स. १८७८ मधील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक आदींचा परिणाम झालेला दिसतो. इंग्रजी राजवटीचा अंमल तेव्हा महाराष्ट्रावर होता. अक्कलकोट संस्थानही इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली होते. सामाजिक विषमता, बारा बलुतेदारी आणि अठरापगड जाती, अस्तित्वात होत्या. ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व, सोवळे-ओवळे याचा बडिवार होता. 'संस्कृत' ही ज्ञान भाषा होती. उच्चवर्णीय सोडून अन्य वर्ग (वर्ण) शिक्षणापासून वंचित होता.

अशा विपरित परिस्थितीत या बखरीचे नायक श्री स्वामी समर्थ विविध प्रकारच्या लीला करीत होते. त्यांच्या या लीलामधून बखरकाराने स्थळ, काळ, व्यक्ती, घटना, प्रसंग आदीच्या सहाय्याने 'श्री स्वामींचे' दैवी स्वरूप वाचकांसमोर शब्दबध्द केले आहे. ते करीत असताना बखरीचा जो आकृतिबंध वर निर्देशित केला आहे तो बहुतांशी कै. केळकरांकडून कमी-अधिक पाळला गेला आहे. या बखरीतील नायक श्री स्वामी समर्थ, त्या अनुषंगाने आलेली पात्रे, घडलेल्या घटना, प्रसंग आदी त्यांनी 'जसे पाहिले, खात्री करून त्यांनी जसे ऐकले, त्यांना जसे भावले तसे त्यांनी लिहिले,' हे या बखरीचे लिखाणसूत्र दिसते.

या संपूर्ण बखरीत श्री स्वामी समर्थ हे एकमेव नायक आहेत. सर्व लीला (२६४) त्यातील घटना, प्रसंग, व्यक्ती श्री स्वामींशी प्रत्यक्ष संबंधित आहेत. त्यातूनच श्री स्वामींचे 'व्यक्तिमत्त्व' उकलत जाते. श्री स्वामी हे अवतारी, दैवी, तारणहार, सुख समाधान देणारे, इच्छित कामना पूर्ण करणारे कल्पतरू आहेत, नाठाळ, पापी, ढोंगी, लबाड, खोटा आचार धर्म पाळणारे, अधमन वागणारे, षड्रिपुत लिप्त असणारे, अशा सर्वांना ठिकाणावर आणणारे ते आहेत. श्री स्वामी समर्थांच्या भव्य व्यक्तित्वाचा पट डोळ्यासमोर शब्दबध्द करण्यात बखरकार कै. केळकर यशस्वी ठरले आहेत. हेच या बखरीचे यश आहे.

शिवरायांचे बंधु व्यंकोजीराजे भोसले यांनी तंजावरच्या नायकराजांचा पराभव केला आणि दक्षिणेला मराठा साम्राज्य स्थापन केले. व्यंकोजी महाराजांनी समर्थशिष्य भीमस्वामी यांना तंजावर मध्ये समर्थांचा मठ स्थापन करण्यासाठी जागा दिली. त्या ठिकाणी समर्थांचा मठ निर्माण झाला. (म. र. जोशी, दासबोध प्रस्तावना, नागपूर)

६.३.३ पेशव्यांची बखर – कृष्णाजी विनायक सोहोनी

या बखरीचा लेखक कृष्णाजी सोहोनी आहे. इ. स. १७१३ ते १८१८ या काळातील घडामोडींचा तपशीलवार उल्लेख याबखरीत आढळतो. ही बखर पेशव्यांच्या पराक्रमाची गाथा आहे. मराठ्यांच्या इतिहासातील विविध प्रसंगा चे वर्णंन त्यामध्ये आहे.

६.३.४ पानिपतची बखर – रघुनाथ यादव

गोपिकाबाईंच्या आज्ञेवरून रघुनाथ यादव चित्रगुप्त यांनी ही बखर लिहीली. पानिपताच्या युद्धानंतर २ वर्षांतच इ. स. १६८४ - इ. स. १७६२) या काळातही बखर लिहीली गेली. यात पानिपतच्या युध्दाचे सूक्ष्म व वीररस पूर्ण वर्णन केले आहे.

पानिपतच्या युद्धाचे वर्णन करणारी दुसरी बखर म्हणजे पानिपतीची बखर. लेखक रघुनाथ यादव. श्रीमंत महाराज मातु:श्री गोपिकाबाई यांच्या आज्ञेवरुन बखरीचे लेखन झाले. लेखन काळ इ. स. १७७० च्या आसपास या बखरीचा नायक कल्पांतीचा आदित्य-सदाशिवरावभाऊ शिंदे – होळकरांच्या भांडणाला स्पष्ट उत्तर देणारा हा नायक, विश्वासरावाला गोळी लागताच गहिवरून येणारा भाऊ येथे दिसतो. भाऊसाहेबांची विविध रूपे लेखक चितारतो. युद्ध वर्णनात त्यांचा हातखंडा आहे. वर्णन प्रसंगी तो रामायण महाभारताच्या उपमा वापरतो. निवेदन शैली, भाषा हुबेहूब वर्णन यात लेखक वाकबगार आहे. पानिपत ही मराठ्यांच्या इतिहासातील एक शोककथा आहे, आणि या शोककथेचा शोकात्म प्रत्यय बखरीत मिळतो हेच तिचे यश आहे. असे या बखरीबद्दल म्हटले जाते. (विकीपीडिया)

पनिपतच्या युद्धाचे वर्णन करणारी दुसरी बखर म्हणजे पानिपतीची बखर. लेखक रघुनाथ यादव. श्रीमंत महाराज मातु:श्री गोपिकाबाई यांच्या आज्ञेवरुन बखरीचे लेखन झाले. या बखरीचा नायक कल्पांतीचा आदित्य – सदाशिवरावरभाऊ शिंदे – होळकरांच्या भांडणाला स्पष्ट उत्तर देणारा हा नायक, विश्वासरावाला गोळी लागताच गहिवरून येणारा भाऊ येथे दिसतो. भाऊसाहेबांची विविध रूपे लेखक चितारतो. युद्ध वर्णनात त्यांचा हातखंडा आहे. वर्णन प्रसंगी तो रामायण महाभारताच्या उपमा वापरतो. निवेदनशैली, भाषा हुबेहूब वर्णन यात

लेखक वाकबगार आहे. पानिपतही मराठ्यांच्या इतिहासातील एक शोककथा आहे, आणि या शोककथेचा शोकात्म प्रत्यय बखरीत मिळतो हेच तिचे यश आहे. असे या बखरीबद्दल म्हटले जाते. पानीपताचा हा प्रसंग १४ जानेवारी १७६१ मध्ये घडला.

६.३.५ भाऊसाहेबांची बखर – कृष्णाजी शामराव

भाऊसाहेबांची बखर ही मराठी वाङ्:मयेतिहासातील अत्यंत लालित्य पूर्ण, श्रेष्ठ वाङ्:मयगुणांनी युक्त असणारी नावाजलेली बखर आहे. बखरीच्या कर्त्याबद्दल मत भिन्नता आढळते. कृष्णाजी शामराव व चिंतोकृष्ण वळे अशी लेखनकर्त्यांची दोन नावे आढळतात. परंतू कृष्णाजी श्यामराव हेच याचे लेखक असावेत असे वाटते. बखरीचा रचना काळ इ. स. १७६२-६३ असावा. ‘भाऊसाहेबांची बखर’ असे याचे व्यक्ति वाचक नाव असले, तरीही बखर व्यक्ति केंद्रित नाही. इ. स. १७५३ साली रघुनाथरावांनी जाटाच्या कुंभेरीवर स्वारी केली. तेथ पासून इ. स. १७६१ साली पनिपतच्या पराभवाने शोक होऊन नानासाहेब पेशवे यांचे निधन झाले व माधराव पेशवेपदी आरूढ झाले, इथ पर्यंतचा इतिहास व उत्तरी भारतातील मराठ्यांच्या राजकीय घडामोडींचे सूक्ष्म व वास्तव वर्णन यात येते.

इतिहास व वाङ्मय तसेच भाषा सौदर्य व विचार सौन्दर्य याचा मिलाफ या बखरीत दिसून येतो. व्यक्तीवर्णने, प्रसंगवर्णने, वस्तूवर्णने यांनी बखरीला समृद्ध केले आहे.

‘भाऊसाहेबांची बखर’ या विषयावर, मु. श्री. कानडे, र. वि. हेरवाडकर, श.ना. जोशी यांची पुस्तके आहेत.

भाऊसाहेबांची बखर ही मराठी भाषेतील एक प्रसिद्ध बखर आहे. मराठी वाङ्:मयेतिहासातील अत्यंत लालित्य पूर्ण, श्रेष्ठ वाङ्:मयगुणांनी युक्त असणारी नावाजलेली बखर म्हणजे भाऊसाहेबांची बखर होय. या बखरीच्या कर्त्या बद्दल मत भिन्नता आढळते. कृष्णाजी शामराव व चिंतोकृष्ण वळे अशी नावे अभ्यासक मानतात; परंतु कृष्णाजी श्यामराव हेच याचे लेखक असावेत असे वाटते. बखरीचा रचना काळ इ. स. १७६२-६३ असावा. ”भाऊसाहेबांचीबखर’ असे याचे व्यक्ति वाचक नामाभिमान असले, तरीही बखर व्यक्ति केंद्रित नाही. इ. स. १७५३ साली रघुनाथरावांनी जाटाच्या कुंभेरीवर स्वारी केली. तेथ पासून इ. स. १७६१ साली पानिपतच्या दारुण पराभवाने नानासाहेब पेशव्यांचे निधन झाले व माधवराव पेशवेपदी आरूढ झाले, इथ पर्यंतचा इतिहास व उत्तरीभारतातील मराठ्यांच्या राजकीय घडामोडींचे सूक्ष्म व साद्यंतवर्णन यात येते. त्यातील काही वाक्ये – जैसे भडभुंजेला ह्या भाजतात की विद्युल्लतापात व्हावा तसा एक धडका जहाला. ”भाऊसाहेबांची बखर’ या विषयावर, याच नावाची मराठीत अनेक पुस्तके आहेत,

बखरीतील मजकूर तत्कालीन समाजातील काही चालीरीतीवर प्रकाश टाकतो. सतीची पद्धत, पाठीवर जखम झालेल्या सैनिकांची समाजात होणारी हेटाळणी यांचा उल्लेख बखरकाराने केला आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१. प्रश्न : बखर म्हणजे काय? बखरींची स्वरूप व वैशिष्ट्ये सांगा.

____

____

____

____

६.४ समारोप

बखर हा स्वतंत्र आणि संपन्न वाङ्मय प्रकार आहे. बखरकार भूतकाळातील व्यक्तींना आणि घटनांना जीवंत करून मराठयांच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणाऱ्या काही महत्त्वाच्या बखरी आहेत. याबखरी इतिहास संशोधनात अत्यंत महत्त्वाचे काम करतात. इतिहाससंशोधनाचीइतरहीसाधनेअसलीतरीहीबखरीमध्येअनेकघटनांचाउलगडाहोतजातो. महिकावतीच्या बखरीपासून पेशवेकाळात अनेक बखरी लिहिल्या गेल्या आहेत. बखर वांङ्मायतून अनेक थोर पुरुषांची व्यक्तिचित्रे आकाराला आली आहेत. बखरीतून आपल्याला मराठ्यांचा इतिहास जाणता येतो. शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, शाहू महाराज, भाऊसाहेब, मल्हारराव होळकर, यशवंत होळकर, पहिले बाजीराव पेशवे, जिजाबाई,ताराबाई, येसूबाई, सोयराबाई अशा अनेकविध व्यक्तिचित्रणे बखरीत आलेले आहे. या बखरीमध्ये आपणास काव्यात्मकता, कलात्मक आविस्कार, भावसौदर्य, रचना वैशिष्टे, प्रसंग वर्णन, विचारसौदर्य, संस्कृतप्रचुरता या सारख्या अनेकविध विशेषांनी बखर समृद्ध आहे. मराठी बखरीची भाषा ही गद्य- पद्य मिश्रित आहे. बखरीतून मोठ्या प्रमाणात तत्कालीन मराठी सत्तेचे आणि साम्राज्याचे आपणास दर्शन घडते.

बखर केवळ साहित्य म्हणूनच अभ्यासता येत नाहीतर त्यातून मराठ्यांचा इतिहास कळत जातो. बखरची भाषा अत्यंत आकर्षक असल्याने त्या अधिक वाचनीय झाल्या आहेत. इतिहासवाचकांच्या डोळ्यांसमोर उभाकरण्याची ताकद या साहित्य प्रकारात निश्चितच आहे.

६.५ संदर्भग्रंथ

i. गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठीबखरगद्य, व्हीनसबुकस्टॉल, पुणे, प्र.आ. १९५२

ii. वि. का. राजवाडे, राजवाडेलेखसंग्रहभाग१ - ऐतिहासिकप्रस्तावना, कितरशाळाप्रेस, पुणे

iii. संपा. मु. श्री. कानडे, भाऊसाहेबांचीबखर

iv. कुलकर्णीअ. रा., देशपांडेप्र. न. ,मराठ्यांचाइतिहासभागपहिला

v. कुलकर्णीअ. रा., खरेग. ह. (संपा), मराठ्यांचाइतिहासखंड१

vi. र. वि. हेरवाडकर, मराठी बखर, अनमोल प्रकाशन, पुणे

vii. https://rmvs.marathi.gov.in/books

viii. https://vishwakosh.marathi.gov.in/२७९२७/

६.६ प्रश्नसंच

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न लिहा.

१. बखर शब्दांची व्युत्पत्ती सांगून लेखना मागची प्रेरणा स्पष्ट करा.

२. बखरीचे ऐतिहासिक व वाड्:मयीन मूल्य स्पष्ट करा.

३. 'इतिहास संशोधनाचे साधन म्हणून बखरीचा कसा उपयोग होऊ शकतो.' स्पष्ट करा.

४. शिवपूर्वकालीन बखरींवर प्रकाश टाका.

५. शिवकालीन बखरींवर प्रकाश टाका.

६. पेशवेकालीन बखरींची माहिती द्या.

७. महिकावतीची बखर अत्यंत महत्त्वाची का मानली जाते?

८. भाऊसाहेबांची बखर प्रसिध्द का आहे, याचे सविस्तर स्पष्टी करण द्या.

ब) टीपा लिहा

१) 'श्रीछत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस '

२) भाऊसाहेबांची बखर

३) पेशवेकालीन बखरी

४) 'सभासदांची बखर'

५) राक्षस तागडीची लढाई

❄❄❄❄❄❄❄

Turnitin Originality Report

Processed on: 22-Nov-2022 13:44 IST
ID: 1961112381
Word Count: 35488
Submitted: 1

History of Medieval Marathi Literature By Tyba Sem 6 Idol, University Of Mumbai

1% match (student papers from 17-Aug-2022)
Class: Marathi
Assignment: TYBA
Paper ID: 1883485964

Similarity Index	Similarity by Source	
1%	Internet Sources:	0%
	Publications:	0%
	Student Papers:	1%

< 1% match (student papers from 09-Sep-2022)
Submitted to University of Mumbai on 2022-09-09

< 1% match (student papers from 02-Aug-2022)
Submitted to University of Mumbai on 2022-08-02

श हिर वी डा:्मय घटक रचन ा १.१ उदद्शे १.२ पर्सत् वान ा १.३ विषय पर्वशे १४. प वो डा ाक वाय्पर्क रा १.४.१. प वो डा का वाय्पर्क रा विशषे १.५ ल वाण की वाय्पर्क रा १.५.१. विषय विवचेन १.५.२ ल वाण ची े सम जा शा ओीसलले े न ता े १.५.३ ल वाण ची े व शिै?य े १.५.४ ल वाणय् चा े पर्क रा १.६ क हा ीपर्मखु श हा री – र मा ज शो –ीर मा जगनन् था त सा े १.७ ह नो जा बी ळा ा १.८ परशर मा १.९ श हा री पर्भ कार १.१० अनतं फंद ी १.११ पर्भ कार १.१२ सम रा पो १.१३ सदंभरग्रथं १.१४ पर्? वाल ी १ १.१ उदद्शे • श हिर ीक वाय् चा मी हित ी मिळले • मह रा षाट्र ता ली पर्मखु श हिर चां ीम हित मीिळले • ल वाण वी प वो डा ाय शा हिर की वाय्पर्क रा चा ीम हित ही ईल • श हिर की वाय् चा े पर्क रा समजत ली • श हिर ीव डा:्मय तानू चितर्ण झ लाले सम जा ज वीन समजले १.२ पर्सत् वान ा श हिर ी क वाय् ह े मर ठा ी ब णाय् चा े क वाय् आह े ह े बह?जन सम जा चा े आवडत े क वाय् आह े ततक् ला नी स मा जिाक आ णि र जाक?य ज वीन चा े पर् ति बिबं आह े ह ी क वित ा ल कोज वीन तानू निमरा ण् झ ला ीइ.स १८१८ स ला पीशेव ईाच अासत् झ ला ामह रा षाट्र ता ली म णास चां ासव्भ वा, तय् चां े विच रा, तय् चां े गणुद षो, विव हा, पत -ीपतन् मीिलन, पर्णय च?े ,ा मदर् गडय् चा ा शगंृ रा, निर पो, विरह, पर्मे, स हास, व रीगत ,ी पर कार्म, उपदशे, दवेसत्तु ,ी भ ?ि ई वय्? झ लो आह.े अठर वाय् ाशतक ता उगम प वालले ीक वित ामह्तज े श हा री ीक वाय् ह यो.'श हा री' ह ाशबद् क वि य अाथरा च्य् 'ाश इार' य माळू अरब शीबद् वा?न आल आाह े य शा हिर की वितचे पी वो डा आा णि ल वाण ीअश ीद नो अगं े आहते य ाव डा्गम्य माळ्ुचे १९वय् ाशतक ता ली क वाय् अ धिकच समद्दध् झ ला े मह रा षाट्र चाय् ासपंणूर् ससंक्ृत ची े दशरन् य सा हितय् तानू घडत.े १.३ विषय पर्वशे प वो डा ास दार करण रा े ग याक मर ठाम ळोय् पादध्त ची पाहेर वा क?न डफचय् सा था वीर प वो डा ा स दार करत ता. ल वाण ी स दार करत ना ा मर ठाम ळोय् ा वशे ता ली ? ी कल का रा ल वाण ी स दार करत.ेश हिर ी व डा:्मय चा ी मळू परपंर ा ल कोस हितय् तानू आलले ी असल ,ी तर ही ी अ भिज ता स हितय् चा े ससंक् रा सव् की राल े आहते. प वो डा ाव ल वाण ी मिळनू श हिर ीव डा:्मय पर्क रा अ सित्तव् ता आल ाआह.े प वो डा वा ल वाण ी रचन ा करण राय् ला ा 'श हा री' मह्तत ता. प वो डा ा ह ा क वाय्पर्क रा शिवक ला ता तर ल वाण ी ह ा क वाय्पर्क रा पशेव ईात उदय सा आल .ा सगं ती नतृय् आ णि अ भिनय य अागं नां ी विक सित झ ला .ा श हिर वी डा:्मय मह्तज े प वो डा े आ णि ल वाणय् ाह े ल कोव डा:्मय आह.े जतर् ा किंव उातस्व चाय् ा वळे ी श हा री चां ी प लो ग वा गा वा ता उभ ी र हात ता. तिथ े ह ी कल ा स दार केल ी ज ता.े ह ा सहज आकलन ह णो रा ा क

वाय्पर्क रा आह.े पर् राभं ी ह ी रचन ा ल को चांय् ा शर्म प?रह रा सा ठा ी झ ला ी व तय् नातंर मन रोजंन सा ठा झी ला .ी हळहूळू प?र सिथ्त ी बदल ू ल गाल .ी सम जा चाय् आा विषक् रा ता बदल ह ऊो ल गाल.े श हिर ी करण रा े श हा री ह े सवर् ज ता -ीजम ता चीं े ह तो.े ह े क वाय् सम जा प?रवतरन् चा े आ णि ल कोज गातृ ची े स धान ह तो.े श हा री ह े बह?त क?न बह?जन सम जा ता ली ह तो.े त े सम जा चा े उपदशेक, कव ,ी नट, ग याक सवर् क हा ीह तो.े त े ल को चां े मन रोजंन कर ती असत. तय् चां शार् तो सावर् स मा नाय् शतेकर आी णि क माकर वीगर् ह तो .ा तय् चांय् वा ङग्मय्य नी ज णा वीतेनू ल कोग ती आ णि ल कोकल ा य नां ी घड विलय् ा ह तोय् .ा अवत ी भ वोत चीय् ा प?रसर ताल े ? ना तय् चांय् पा शा ीह तो.े म खिौक परपंरने े मिळ लाले े ह े ? ना त े ज पो सात ह तो.े श हिर नां अीपलय् ा पदध्त नी े ल को चां े मन रोजंन केल.े आपलय् ा प?रसर ता ली ब लो भी षा ा आ णि निसगर् य चांय् शा ी तय् चां े न ता े ज डोल.ेश हा री चां े क यारक्रम ग वाचय् ा चवह् टाय् वार, झ डा चांय् ा स वाल ती, जतर्चेय् ा ठिक णाचय् ा म कोळय् ा ज गाते, क हा ी वळे ा बलैग डा वीर रगंमचं तय रा क?न ह तो असत. श हिर चांय् ा क यारक्रम ला ा कश चा ही ीवगरव् रा ी नस े तवेह् ा सम जा ता ली सवर् पर्क राच े र सिक तय् ा क यारक्रम ला ा गद? करत असत. श हा री आपलय् ा शर् तोय् चां ी व ङग्मय्य नी ज ना ल? ता घऊेन रचन ा स दार करत असत. सवरस् मा नाय् म णास ला ाज े हव े त े दणेय् चा ा पर्यतन् श हिर नां ीकेल ा आह.े पर् सिदध् श हिर नां अीपलय् ा नि मिरत् ी स ठा ी सतं क वित ,ा प डंित क वित ,ा ल कोव ङामय य तानू सदंभर् उभ े केल े आ णि आपले स हितय् ल कोसमहू काड े स दार केल.े १.४ प वो डा का वाय्पर्क रा प वो डा ाग याक किंव ास दार करण रा े मर ठाम ळोय् ापदध्त ची ापहेर वा क?न डफचय् ास था वीर प वो डा ास दार करत ता. एख दा ापर्सगं, घटन ,ा लह ना- सह ना पर्सगं, श योर् प वो डाय् ता म डांण े अप ?ित असत.े तय् चा ी ल बां ी ब घितल ी ज ता न हा .ी फ? घटन ा शर् तोय् चांय् ा ?दय पाय?त प होचव वा ली गात.े य माधय् े पर् माखुय् ना े व री रस असत .ो प वोडय् चा शाबद्श: अथर् उचच् रा ता ली सवं दा (ससंक्ृत पर् +वद > पवद> पवड>पव डा ा>प वो डा)ा अस ाह तो .ो व री चांय् ापर कार्म चा,े ब दिुध्म?चे े तसचे एख दाय् चा े स माथग्र् गणु, क शौलय् ई. क वाय् ताम्क वणरन् पर्शसत् ी किंव ा सत्तु सीमुन े मह्लज े प वो डा अ ास ापव डा ाय ाशबद् चा अ ाथर् आह.ेप वो डाय् चा उाचच् रा ? ना?ेर ी मधय् े "पवद"अस ाकेलले आाढळत .ो प वो डाय् ता बह?तक?न ऐ तिह सिाक घटन ासम रो ठऊेन रचन ाकेल जी ता े आ णि मन रोजंक पदध्त नी े स गांित ल जी ता.े प वो डा ामह्लज े सत् तिु करण,े प वो डा ामह्लज े पर कार्म चा े वणरन् करण.े ह े कथक वाय् आह े य चा ी च ला ध वात ीआ णि वगे ना े असत.े तय् माधय् े न टाय्पणूरत् ाअसत.े श हा री य ता ली व ता वारण शा ी एक?प झ लाले ा असत .ो तय् माळ्रे तय् ता रस नि मिरत् ी ह तो.े तय् ता ल कोग ती चांय् ा भ वाभ वान ा चि तिर्त झ लालेय् ा असत ता. प वो डाय् ता ली वणरन् े सतय् असत लीच अस े न हा .ी क हा ी वळे ा अव सात्व सत् तिु दखे ली असत.ेतय् ता क हा वीळे ादतं कथ चां हा ीउलल्खे केल ाज ता .ो तय् चां ी रचन ा व रीव?ृ ली ा आव हान करण रा ी असत.े प वो डा ा दर्कुशर् वाय् असत .ो प वो डा ा स गांत ना ा अ भिनय कर वा ाल गात ,ो ह ताव रा े कर वा े ल गात ता. प वोडय ला डाफ आ णि तणुतणु े य चां सी था अस वा ील गात.े ह गादय् पदय् ताम्क असत .ो ह े व री चांय् ापर कार्म चा े वणरन् असत.े तय् ता जयग णा गदय् पदय् सव्?प ता असत.े निवदेन सव्?प द घीर् रचन ा असत.े पर्तय्के प वो डाय् चाय् ा स?ुव ता सी, मधय् े आ णि शवेट ीसप? कीरण सा ठा ीगदय् भ गा ट का वा ाल गात .ो य ता अनके प तार् े असत ता. पण तय् ता ली मखुय् श हा री आ णि तय् चा ास था दी रा असत .ो त े द घोहे पी वो डाय् ता ली वय्??च ,ी पर्सगं चा ीबत वाण ीकरत ता. च कौ ता वणरन् केललेय् ामखुय् प तार् चा ीबत वाण ीश हा री करत ोआ णि ग णौ प तार् चा ीबत वाण ीस था दी रा करत .ो सतूर्ध रा चा े क मा मखुय् श हा री करत .ो श हा री ह े सवर् करत असत ना ा मखुय् कथ नाक पकडनू ठवेत .ो प वो डाय् चा े मखुय् उदद् ?ी ल कोज गातृ आीह.े छतर्पत ी शिव जा ीमह रा जा चां पा वो डा ,ा सव् ता?ंयव री स वारकर चां ाप वो डा ,ा झ शा चीय् ार णा ची ा प वो डा ,ा आ दि प वो डा े ल कोज गातृ ी आ णि जयग नाह ी करत ता. पठठ् े ब पारू वा चां ा मबं्ुईवर ली ल वाण वीज ा प वो डा ,ा र माज शो चीं ा दषुक् ळा वार ली प वो डा ा ह े वणरन् करण रा े आहते. अ? नाद सा चां ा शिवक ळा ता ली प वो डा ाह े इ तिह सा चा े वणरन् करण रा े आहते. १.४.१ प वो डा का वाय्पर्क रा विशषे: १) श हा री प वो डाय् ता ली वणग्र-् विषय शा ीत दा ताम्य् झ लाले ाअसत .ो २) प वो डा ाक वाय्पर्क रा सव्यसंफ्ूतर ् नसनू परपर?ेरत असत .ो ३) प वो डा ा क णो चाय् ा तर ी स गांणय् नासु रा आ णि आ थिरक् ल भा सा ठा ी त ो लि हिलले ा असत .ो ४) प वो डा भा वा तोक्ट असत .ो ५) प वो डा ा?क-शर् वाय् असत .ो प वो डा ास गांत ना ाह वाभ वा कर वा े ल गात ता. ६) प वो डा ाव रीव?ृ ली आावह् ना करण रा ाअसत .ो ७) प वो डाय् ता ली वणरन् े सतय् असत लीच अस े न हा .ी तय् माधय् े अ भिम ना, अव सात्व सत्तु ,ी अ तिशय ?ो?, निदं अ ासत.े ८) प वो डाय् चा ीरचन गादय्-पदय् मि शिर्त असत.े प वो डाय् ता प?रण मा स धाणय् सा ठा अीधनू- मधनू गदय् चा वा पार केल ाज ता .ो तय् माळ्रचे इ तिह सा चायर् वि.क .ा र जाव डा े प वो डाय् सा 'चपंकू वाय्' महटल े आह.े ९) प वो डा ाग णा रा ाएकट अ ासल ातर तीय् ला ास था दी रा घय् वा े ल गात ता. १०) प वो डाय् चा ीरचन ाग धोंळ सा राख ीअसत.े गणशे, श राद अ ाश ादवेत नां नामन असत.े १.५ ल वाण ही का वाय्पर्क रा १.५.१

विषय विवचेन ल वाण ीमह्णज े भ ता चा ीर पो े ल वात ना माह्ण वाय चा े ग ती. ''ल"ू मह्णज
े क पाण े पिक चां ीक पाण ी करत ना माह्ण वाय चा े ग ती. "लवण" मह्णज े सदंुर य वा?
न ल वाण ओीसहे मीह्णत याते.े ल वाण ी ह ाएक नतृय्पर्क रा आह े आ णि त े च ला नी े ग
ईाले ज ता.े ल वाण मीधय् े स मा नाय् म णास चा े सखु-दःुख आ णि शर्गंृ रा य चां े वणरन्
यते.े प वो डाय् चाय् ाम ना ना े ल वाण ीआक रा ना े लह ना असत.े तिचय् ता निवदेनप?े
ाभ वान ाअ विषक् रा ला ाज सात् पर् धा नाय् असत.े त ी य ा सव्?प चा ी असत.े ल
वाण ी अ धिक त ला ठकेय् वार, सगं ती चाय् ा व नतृय् चाय् ा अगं ना े ग ता याते.े ल वाण
दीर्कु शर् वाय् असत.े त नीतृय्, न टाय्, सगं ती आ दि अगं ना सी दार केल ी ज ता.े तय् माळेु
त ीअ धिक आकषरक् असत.े तय् ता ल वाण ती दिसण रा ीमर ठाम ळोय् ावळण चा ी ख
सा मह रा षाट्र यीन वशे प?रध ना केलले ी न यिाक ा असत.े ल वाण मीधय् े शर्गंृ रा, क टौ
बुंिक ज वीन, भ ?ि, अधय् ताम्, स मा जिाक, वरै गाय्, उपदशे आ दि विषय वांर ल वाण ी लि
हिल ीज ता.े ल वाण ली ाक णोत हा ी विषय वजय्र न हा .ी ल वाण ीत ला ठकेय् ता मह्णत
ा यणेय् सा राख ीरचन ा असत.े ल वाण ी ह ी सगं ती ??य् ा आकषरक् असत.े क हा ी
वळे ा त ी बटबट ती भडक सथ्लू सव्?प ता असत.े १.५.२ ल वाण ची े सम जा शा ओीसलले े
न ता े – ल वाण ीह ारचन पार्क रा वि विध अगं ना ी विक सा प वालले ाआह.े तय् चा े
सम जा शा ीन ता े आह.े म णास चाय् ा आयषुय् ता ली त ?ाणय्क ळा मह्णज े बहर चा ा
क ला शर्गंृ ?ारक वणरन् तर आहचे. ल वाण ीव डाःमय ता शर्गंृ ?ारक ल वाणय् बांर बोर,
दवेत ावणरन्पर, सतं म हा ताम्य्, ?तेर् वणरन्पर, पर् सा गंिक निप तिुर्केच तीकर् रा, पर? रीत,
प?ुष, सवत मीतस्र, पहलेव ना, पत अी दि विषय वांर ल वाणय् ा आहते. कृषण् आ णि ग पिोक
ा य चांय् ा शर्गंृ रा वार ल वाणय् ा आहते. ल वाण ती दवेदवेत माधल ाशर्गंृ रा द खा विल
ाज ता ,ो तस ाल कौिक विषय वार ली शर्गंृ रा द खा विल ाज ता .ो न ती ची े चितर्ण ल
वाण ती केल े ज ता.े क टौ बुंिक आ णि स मा जिाक ज वीन ता परपंरने े च लात आललेय् ना
ती कीलप्र ा टिकवनू धरण,े कजर् क ढाणय् चाय् वा?ृ ली ास मा जिाक विर धो दशर व्िल ा
आह.े ल वाण ती ली ? ीनतृय् तानू प?ुष ला ाआक षिरत् करण रा ी? ीआह.े ततक् ला नी
? यी चां े नटण,े मरुडण,े द गिान े आद चीं ीकलप्र ाल वाण वी?न करत ायते.े वि विधतचे
े वणरन् ल वाण ती आल े आह.े तय् ाक ळा ता ली वि विध खळे चां े दशरन् ल वाण ती
घडत.े '' विट ीद डांू आ णि चडेंू –लग रोय् ,ा लपडं वा ,ी क वाड ीI स खारप डाय ,ा भ
वोर,े चकर् ग ठोय् चाय् ापरवड ीI ह?ततु,ू हम मा ,ा ह?बंर घ लानू मलेु वडत ीब बोड Iी"
श हिार नां ली वाण ती शर्गंृ रा रस ला पार् धा नाय् दिल.े सवर् ?िय चांय् वादेनचे े सव्?प व
तय् वादेनले ा अ तिशय ?ो?च े सव्?प पर् ?ा झ ला े आह.े ?िय ा आ णि क हा ी प?ुष
य चांय् ा दखे ली दःुख माळेु ल वाण ती वि विध रस पर्गट झ लो आह.े आपलय् काडे अनके
वषरा च् पीरपंर आाह.े तय् पारपंरने े क हा ीसमजतु तीर क हा सीकंेत आलले े आहते. १
एख दाय् साथ्ळ ला ा किंव वासत्लू ा विट ळा झ ला ,ा तर वसत् ु ग मोतूर् ना े शिपंनू प वितर्
क?न घणे.े २. ३. ४. ५. ६. ड ळोय् चा ीप पाण लीवण.े ड वा ीब हा ीफुरफुरण.े शभु चिनह्
म नाण.े घरचय् आाडय् वार बसनू क वाळ ओारडल ातर शभु चिनह् म नाले ज ई. ब लाक ह
णोय् सा ठा मी ता ानवस करत.े य ासवर् सकंेत नां ाल वाण ची ाशर् तो ासमरस ह तो .ो
मन चा े रजंन कर वा े ह ची भ मूिक ामहतव् चा ी आह.े ल वाण ची रीचन ाकरत ना ता
ील को नां जा सात् ती-ज सात् कश ीआवडले ह े प हिल े ज ता.े ल कोरजंन करत -ाकरत
ला को शि?ण ह पार्यतन् केलले ा दिसत .ो १.५.३ ल वाण ची े व शिै?य े १) ल कोरजंन ह ा
ल वाण ची ा उददृशे असत .ो तर ही ी क हा ी ल वाण तीनू आधय् तिाम्कत ा दिसत.े २) ३)
ल वाण ची ीरचन साव्रै नसनू अ तिशय ब धांसेदू अश ओीसत.े ल वाण ची ा विषय ध मिारक् आ
णि प रौ णिाक असल ातर ही बीवहृशं ील वाणय् तानू उतक्ट, कध -ीकध ीउ? ना शर्गंृ रा
असत .ो ४) ल वाण ची रीचन ात लाबदध्, खटकेब जा असत,े य सा ठा ीअनपुर् सा व यमक
अलकं रा चा ा व पार केल ाज ता .ो ५) ६) ल वाण ती ८ किंव ६I म तार् चां े आवतरन्
असत.े विव हा, पत -ीपतन् ी मिलन, पर्णय च?े ,ा शर्गंृ रा, पत -ीपतन् ी विरह, वय् भिाच रा
ी पर्मे, ज ?ारण ची े पर्मे अस े वि विध विषय आढळत ता. ७) ल वाण ली ातणु-तणुय् चा वी
ढ लोक?च गीरज असत.े ८) ल वाण मीह्णत नां ,ा त ला व सरू स भां ळा वा ाल गात .ो १.५.४
ल वाणय् चां े पर्क रा – १) आधय् तिाम्क ल वाण ी – स हितय् ता ली क वाय् य तानू आधय्
तिाम्क ल वाण ची ा उगम झ ला ा आह.े ? ना भ ?ि वि? चा ा पस रा ा ह े स रा े उभ े
करणय् सा ठा ी य ा पर्क राचय् ा ल वाणय् चां ीरचन ाझ ला .ी २) भदे की ल वाण –ी वि
विध पर्? ?ोर,े ग?ु शिषय् सवं दा, र मा याण मह भा रात य वार पर्? द नो प? माध ली पर्
तिप? ला ा पर्? विच राण े ह ी चढ चा ी ल वाण ी आ णि दसुरय् ा प? ना े ल वाण तीनू
उ?र दय् याच े य ला ा'उत रा चा ली वाण 'ी अस े मह्णत ता. कलग तीरू ाह ासदुध् ा सव
ला जव बाच ा पर्क रा आह.े ल वाण ती ली एक ा गट ला ा 'कलग पी?' मह्णत ता आ णि
दसुरय् ागट ला ा'तरू ाप?' मह्णत ता. ३) शर्गंृ ?ारक ल वाणय् ा– स दौंयरव्त ची ास जा -
शर्गंृ रा, पर्यसे चीय् ाभ वान ाइ. कित तीर ी विषय यते ता. ऐ तिह सिाक सव् रा वीर गलेलेय्
ा किंव ामशु फिार सी ठा ीपरदशे ता गलेलेय् ा आ णि विरह ता असण राय् ा? पी?ुष चांय्
ाभ वा-भ वान चां े चितर्ण यते.े ४) वि विध विषय वार आध ?ारत ल वाणय् ा – उपदशेपर,
वरै गाय्पर, प रौ णिाक, दवेत ा वणरन्पर, ग?ु म हा ताम्य्, सतं म हा ताम्य्, वय्??वणरन्, विन
दोपर अस े सथ् ना मिळ लो आह.े छके पानह्?त ,ी उपम चा ाव पार ल वाण ती केल
ाआह.े "लह ना चिर ीकुंकव चा ीकप ळा ी ल ला जश ी पिकल ी मिरच 'ी' य ाउपम

तानू असस्ल मर ठा पीण ज णावत .ो श हिार चां ी भ षा ा ओबडध बोड असल ी तर ही ी भ षाते ओजसपण ा आह.े कल ताम्कत हा आीह.े ल वाणय् ता ली भ षा हा ी दिलखचेक आह.े न रा नव तीरण ,ी छब दी रा सरूत फ काड नी रा गलुज रा, इशक् चा ी चटक अश ा शबद् चां ा चटकद रा उलल्खे आह.े तय् सा ठा ी मर ठा ी आ णि ग वार ना शबद् चां ाव पार आह.े नमेकय् आा णि म जोकय् शाबद् तानू रखे टालले े आह.े एकूण वणरन्,े उपम ,ा वशेभषू ,ा अलकं रा, मह्ण ी व व काय्पर्च रा आहते. त े जय् ा भ षाते र सिक नां ा व ल कोसमहू ला ा समजत ली तय् चा भ षाते आहते. तय् चा ची भ षा ा ह ी ल कोज वीन शा ी पणुरप्ण े समरस ह ऊोन क वाय् लि हिल े गले े आह.े तय् ता असस्ल मर ठाम ळोपण ाआह.े १.६ क हा पीर्मखु श हा री – र मा ज शो –ीर मा जगनन् था त सा े न ना सा हाबे पशेव े य नां ीर माज शो ीय चांय् ाघर णाय् ला ाज मिन ची ीइन माद रा ीसनद दिल ीह तो .ी तय् चां े घर णा े व दिैक परपंरचे े ह तो.े तय् चां े घर णा े वदेसपंनन् ह तो.े तय् नां शी हा री ली को तां व वारन े ह े तय् चांय् ाघरचय् नां ा?चत नवहत्.े तय् चांय् ाघर णाय् काड े प रौ हितय् करणय् चा े अ धिक रा ह तो.े र माज शो ी ह े फ रा ब दिुध्म ना ह तो.े लह नापण ची आई व डिल चां ा मतृय् ू झ ला ा ह तो .ा तय् चांय् ा घर साम रो क डों बी चा ाफड ह तो .ा तय् फाड ता तय् नां ीरचन ा लि हिलय् ातय् चां े पनुह् ातय् ाफड ता स दार ह ऊो ल गालय् .ा विदव्? ा तय् चांय् ा कडे ह तो ,ी पण श हा री चांय् ा सगंत ती त े ज सात् रमल.े तय् चां ीव?ृ की हा शी ीरगंले ह तो .ी ल वाण रीचनते तय् चां े मन रमत ह तो.े ससंक्ृत परपंर ाआ णि ससंक्ृत क वाय् य चा छी पा ह तो .ी उद ा– ''सदंुर ामन माधय् े भरल जीर ना हा ठीरल .ी'' य ाल वाण ती ? सी दौंयरा च् े तपश लीव रा वणरन् आले आह.े ह ?ा सी दौंयरा च् आा विषक् रा आह.े ''भल ाजनम् ह तालु ाल भाल 'ा' "छके पानह्?त "ी य अालकं राच अा तिशय च गांल उापय गो केल आाह.े क हा ली वाणय् माधय् े तय् नां ी र खो ठ को सव ला केले आहते. पढ्ु े तय् चांय् राचन का डों बी शा हा री ल वाणय् फाड ता स दार क? ल गाल.े तय् नां ा ससंक्ृत क वाय् अवगत ह तो.े तय् नां ी ससंक्ृत रचन ा केलय् माळ्ुे श हा री ी व डा:्मय ला पार् ति? ला भाल .ी तय् चांय् काृषण्ल ली ाय ा विषय वारह ली वाणय् आाहते. ? मीन चा े भ वा टिपलले े आहते. तय् चांय् ा मधय् े बह?शर्तुपण ा दिसत .ोपदल लितय्, समपरक् शबद् य जोन ा आकषरक् वणरन्शलै ी दिसत.े ससुगंत अश सीव्भ वा चितर्े यते ता. तय् नां ाछदंश ?ा अवगत ह तो.े ल वाणय् चां ी ज ी जडणघडण आह.े तय् ता स माथय्र् ज णावत.े रचन ा ओबडध बोड आह.े न दास दौंयर् आह.े तय् ता ओजसगणु पणूरप्ण े आह.े तय् चां ीभ षा सासंक्ृतपर्चरु आ णि सफ ईाद रा ह तो ी. त े भ षा पार्भ ू ह तो.े आजह तीय् चांय् ला वाणय् ाअजर मार आहते. १.७हनोजा बीळा ा ह नो जा ची े आडन वा शिल राख णा े तय् चां े आज बो ा न मा कांित श हा री ह तो.े तय् चां ा वय्वस या गवळय् चा ा ह तो .ा तय् चां े स था दी रा ब ळा ा न वा चा े श हा री ह तो.े ह नो जा नीं ी लि हिललेय् ा ल वाणय् वार मधरु सव्र चां सा जा चढ वित तय् नां तीम शा चा फाड च ला विल हा तो .ा तय् नां दासुरय् ा ब जा री वा चा ा आध रा ह तो .ा ब जा री वा चांय् ा स गांणय् वा?न ह नो जा नी े र गाद रा चीय् ा ल वाणय् ा रचणय् सा स?ुव ता केल .ी तय् चां ी भ षा ा ससंक्ृतपर्चरु ह तो .ी ह नो जा ी बह?शर्तु ह तो,े तय् ना ा सगं ती चा े ? ना व कलप्कत ा ह तो .ी तय् नां ाब जा री वाच ाआशर्य ह तो .ा तय् चां ी ब जा री वार भ ?ि ह तो .ी तय् नां ी तय् चाय् वार प वो डो रचल.े ह नो जा नीं ी पर्थम निर निर ळाय् ा र गादर चींय् ा च ला वीर ल वाणय् ा रचनू तम शा ला हा ी बठैक?च े ग णाय् चां े ?प आणनू दिल.े तय् तानू स मा नाय् ? -ी प?ुष चांय् ा भ वान ा उतक्टतने े रचलय् .ा ? -ीप?ुष शर्गंृ रा रचल ा निप तिुर्क ? ी च े द:ुख, विरह, पतन् चीय् भा वान ारखे टालय् .ा "तझुय् ापर् तिीच े दखु मल दा ऊा नक ोर े बघनू ज ईा पर् णा घईे ज गा ठीऊे नक रो"े य तानू पर् ती ची े स माथय्र् व प?रण मा दिसनू यते .ो "जग ीस गांत ता पर् ती पतगं चा खीर ी झड घ लानू पर् णा दते ोद पीक चा े व रा "ी य माधय् े पर्मे चा ीउतक्ट ज णा वी ह तो.े ''घनशय् मा सदंुर शार् धीर अा?ण दोय झ ला 'ा' य ा ल वाण तीनू पह टाचेय् ा पर्सगं चा ी वणरन् े आहते, कृषण् ला ा उठवण राय् ा यश दोचे े छतर् ड ळोय् साम रो दिसत.े यश दोचेय् ा व तास्लय् चाय् ा अतं क:रण चा े चितर्ण आह.े ह ी ल वाण ी अमर आह.े पर्स दा ह ाक वाग्णु तय् माधय् े आढळत .ो क वाय् ता शर्गंृ रा बार बोर न ती बी धोह ीआढळत .ो विर हिण चीय् मान ताल े विरह चा े द:ुख हळवु रापण े ह नो जा नी े ल वाण तीनू वय्? केल.े अपतय्ह नी ? चीय् ाभ वान ावय्? केलय् ाआहते.ह नो जा नीं बीठैक?चय् ला वाणय् चां सी?ुव ता केल .ी ह नो जा चींय् ा ल वाणय् मांधय् े आध निुक विच रा आहते. पर्मे भ वान ा आहते तय् चां ी भ षा शालै ी ड लौद रा आह.े न दामय शबद् आहते. क मोल भ वान ा सहज?रतय् ा आललेय् ा आहते. वणरन् े आहते, सदंुर पर्स दापणूर ् भ षा ाय माळ्ुे ल वाणय् ाअ धिक ल को पिर्य झ लाय् .ा १.८ श हा री परशर मा परशर मा ह े मळुच े सिनत्र यथे ली ह तो.े तय् चां ा शिपंय् चा वाय्वस या ह तो .ा र मा याण व मह भा रात य चां ामखुय् वय् सागं ह तो .ा त े विटठ्लभ? ह तो.े "एकुणरे ली उाण े ब लोत "ी य ला वाण ती क ळा गी रो ची े भ डांण आधय् तिम्क प ताळ वी?न रगं विले आह.े सवत -ीसवत ची े भ डांण आह.े लषक्र ता ली एक ापळपटुय भाकेड प?ुष चाय् जा वीन ता ली पर्सगं मह्णज े त ो ब याक सोम रो कश ा फुश राकय् ा म रात ो य चा े वणरन् आह.े त े ब याक लो ा खर े व टात े आ णि त ीह ीतय् चा े क तौकु करत.े परशर मा चा ीव णा ीपर् सा दिाक ह तो .ी भ षा ाओघवत ी ह तो .ी तय् चांय् ा ल वाण ची े व शिै?्य े मह्णज े तय् चांय् ा ल वाण ती सभु षित े ह तो .ी तय् चां ी व णा ी पर् सा

दिाक ह तो .ी?षेअलकं रा नां आीशर्य करण राय् भा ?ाड, विरहण ,ी ग ळौण यी चांय् शा सी माय् द खा वित ता. उद -ा तळह ता चा े चदंर् झ कालले ाउजडे तय् चा ाबह?ज गा ा उपह सा क?न र सिक पर्?ेक नां ा हस वित ता य चां ी रचन ा भ ?ाड, विरह णाय् ,ा ग ळौण ी अश ा सतं चांय् राचन शां सी माय् द खा वित ता. परशर मा ना े दशे सिथ्त वीर प वो डा े लि हिल े आहते. तय् तांनू इगंर्ज री जावट ती ली मर ठा सीम जा चा े चितर् उमटल े आह.े उपर धोपणूर् शलै ती मर ठा ी समहू चा े वणरन् केल े आह.े तय् चां े अवल कोन अ तिशय स?ूम आह.े पशेव ई अखरे झ लाले दीरु वासथ् ,ा ल को चांय् ाच ला री ती ,ी समजतु ीय चां े पर्भ वा पीण े चितर्ण केले आह.े १.९ श हा री पर्भ कार श हा री पर्भ कार य चां े मळू न वा पर्भ कार जन दारन् द ता रा. दसुरय् ा ब जा री वाचय् ा क रा किद?त तय् चां ी क?त? व ढाल .ी पर्भ कार ल वाण ी करत आ णि गगं ू हबैत ,ी मह दाबं ा सतु रा य ा फड ता पर्भ कार चाय् ा कवन नां ी त ो क ळा ग जावल ा ह तो .ा तय् चांय् ा कवन ता उ? ना शगं ृ रा आढळत .ो तय् नां ी ब जा री वा वार विल सावणरन्पर पसत् सी-छ? सी ल वाणय् ा रचलय् .ा पर्भ कार चां े एकंदर तरे -ाच दौ ाप वो डो आहते. ससुगंत इ तिह सा, सदंुर शलै ीआह.े न जाकु पर्स दापणूर् शलै ीआह.े पर्भ कार चां ली वाण ी विन दो ?? ची ाच गांल पार्तय्य आणनू दते.े "म हिीन ी जश ी सरुसभमेदध् "ी य ा ल वाण ती ? ी चय् ा अखडं स दौंयरा च् े व ?ब बा चा े वणरन् केल े आह.े "नक जा ऊा दरूदशे "ी य ला वाण ती पत ली मा हिमेवेर ज ऊा नक अास े मह्णण रा नी यिाक ा यते.े पत ी स डोनू गलेय् वार विर हिण ी पत ची े वणरन् केले आह.े तय् चां ी न यिाक ा जब बाद रा ची ी ज णा वी असण रा ीआह.े निप तिुर्केच े द:ुखतय् तानू रखे टाले आह.े पर्भ कार चांय् ास मा जिाक ल वाणय् तानू शर्गंृ रा रखे टाल आाह.े शर्गंृ रा चाय् ा वि विध छट ारगं विलय् ा आहते. तय् चांय् ाल वाणय् तानू सगं ती ? ना चा ीकलप्र ायते.े वगेवगेळय् ासण चां े उलल्खे आल े आहते. सम जा ता ली व दा- विव दा, ?िय चां े अलकं रा, ज वीनम ना, न यिाकेच ा शर्गंृ रा य ा ल वाणय् तानू यते.े स?ूम अवल कोन, भ वान चां उातक्ट आ विषक् रा, पर् सा दिाक भ षा या माळ्ुे तय् चां े क वाय् ल को पिर्य झ ला े वि? सान यी ससुगंत इ तिह सा आ णि सदंुर शलै ी य ा ?? नी े तय् चांय् ा ल वाणय् ा सकस आहते. १.१० अनतं फद ी अनतंफंद ी ह े मळ्ुच े र हाण रा े सगंमनरेच े ह तो.े त े पशेवय् चांय् ा दरब राच े कव ी ह तो.े भव ना ी बवु चांय् ाआश वीरा द् माळ्ुे तय् नां ाक वितव् चा ीपर्ेण ा मिळ ला .ी 'फंद ीअनतं कवन चां ास गार' अस े मह्टंल े ज ता.े तय् चांय् का वित ता स मा जिाक ज णा वी अ धिक आह.े अनतं फद ीय चांय् ाल वाणय् ता 'च दांरवळ' ह ील वाण ीअ धिक पसतं पडल .ी तय् ता शर् ीकृषण् ना े र धाचे े ?प घतेल े अस े वणरन् आह.े तय् चांय् ला वाणय् ता फटकेच ाज सात् भरण ाआह.े तय् तानू उपदशे कर वाय चा ाआह े त ोपरखड शबद् ता केल ा आह.े तय् चांय् ा लिख णा ता सप्? पण ा आह.े शर्गंृ ?ारक ल वाणय् चां ी वणरन् यते ता. पण तय् ता असल पीण ान हा .ी क हा कीवन े उपदशेपर आहते. वय्ह रा ? ना चा उापदशे दणे रा ी आहते. फटक ारचनचे ासरुखे नमनु े आहते. "सन्?े सा ठा पीदरम डो कर, परतं ु ज मा नी र हा? नक ो स सार माध ऐीस आपल ाउग चा भटकत फि? नक .ो" अस े वय् वाह ?ारक उपदशे असलय् माळ्ुे ससं रा ी म णास साम रो एक आदशर् र हिल ा आह.े सडते डो विच रा म डांल े आहते. मह्नू त े आजचय् ाक ळा शा ीससुगंत आह.े य ाफटकय् माधनू स मा नाय् म णास ला ा स वाध नापण ,ा द?तचे ा आ णि सरु ?िततचे ा म गार् स गांितल ा आह.े ह ा फटक ास मानय् सा ठा अीच रास हंितचे ाएक भ गा आह.े दसुरय् बा जा री वाच ीक राक?दर् तय् नां ीवणरन् केल अीह.े 'म धाव निधन' ह े तय् चां े क वाय् आह.े "जम ना ा आल ा उफर टा "ा य ा ल वाण ती क टौ बुंिक आ णि स मा जिाक ज वीन ता आललेय् ा अन चा रा चा े वणरन् केले आह.े तय् नां 'ा' कितरन्क रा" मह्नू ल को पिर्यत ा मिळ ला ी आह.े विषय चांय् बा बात ती वि विधत आाह.े तय् चांय् का वितते अनपरु् सा ह अालकं रा पर् माखुय् ना े दिसत .ो क हा ील वाणय् ता शर्गंृ रा रस चा हा ी पर्तय्य यते .ो तय् चां े शबद् सप्? आहते, तय् तानू ब धो आ णि न ती मी? सामजत.े आपल पीर्गत तीप सा :ा पर्? : श हा री वी डा:्मय ता ली भ षा सा दौंयर ् वय्? कर .ा

१.११ सम रा पो मर ठा सी हितय् ता श हा री की वित ा हि वगेळय् ावळण चा ीक वित ाआह.े मर ठा ीक वाय् चा ीपह टा अस े ह ी सबं धोल े ज ता.े ह ा मखुय्त: मर ठा ी क वाय् चा ा पर् राभंक ळा आह े अस े ह ी मत आह.े पर कार्म आ णि मर ठा ी मन य चा ा प?रचय झ ला ा आह.े श हा री ी क वित ा ह ी वगेळपेण जपण रा ी आह.े ह ीक वित ावगेळय् ातरह्े े उठनू दिसण रा ीक वित ाआह.े ह ीक वित ासतं क वित ाआ णि प डंित क वित ा य पा?े ा वगेळ ी ह तो .ी सव्र जाय् चा ी महु?तरम्धे र वोल ी गले ी आ णि य ा क वितले ा च गांल े दिवस आल.े शिवक ला ता स?ुव ता झ ला अी णि पशेव ईत ह े क वाय् न वा ?ाप ला आाल.े मर ठाय् चां ा पर कार्म श हिर नां ी आपलय् ा लखेण तीनू वय्? केल .ा सपंणूर् सम जाज वीन स हितय् ता आल.े ल को चां े द:ुख दनैय् आल.े मह्नू स मा नाय् जण नां ता े क वाय् आपलसे े व टात.े स मा नाय् ग वाकर ी तय् चां े आच रा, विच

रा, र हाण मी ना आ णि ज वीनकमर् य ताच तय् ला ा रस व टाल .ा दरब रा ताल े र जाक राण किंव ा शतेम ळाय ता ली सव्ततंर् मर ठा ी म णासू किंव ा मर ठा ा क वितते आल ा आह.े प वो डाय् चा ा रस व री आ णि ल वाण ची ा रस शर्गंृ रा आह.े प वो डा ा ह ा पर कार्म चा े ग ती आह.े क हा ी वळे ामर ठाय् चां ा ससुगंत इ तिह सा प वो डाय् तानू उलगडत न हा .ी एक गां पीण ा व प?प ता पीण ा ज णावत .ो प वो डा ा ततक् ला नी मह रा षाट्र चाय् ा मर ठाशे हा चीय् ा र जाक?य ज वी ना चा सी ?ा दणे रा आाह.े मर ठा े श हा ती ली स मा जिाक व र जाक?य ज वीन चा े यथ थार् चितर्ण आह.े प वो डो मह्णज े मर ठाय् चां ाक वाय्मय इ तिह सा र जाक राण चा ा?? तपश ली कवन चा ा विषय ह ऊो शकत न हा .ी इ तिह सा चा सी धान े मह्णनू फ? प वो डाय् चा े महतव् आह.े ल वाण ी व डा:ृमय ता ततक् ला नी रगंलेपण ा सखुवसत् ू ब फि किर ी म ठोय् पार्म णा वार आढळत.े विल सा वी?ृ मी ठोय् पार्म णा वार आढळत.े शर्गंृ रा ह े व री रस चाचे एक अगं आह.े तय् का ळा ता ली शकुन-अपशकुन च ला री ती -ीप शो खा य चां े वणरन् आह.े तय् ता त?ण-त?ण चीं ा शर्गंृ रा आह.े ल वाणय् वात ची ीबह राद रा वणरन् े आहते. वसतं ऋत ु स?ु झ ला ातर ही ीपत ीयते न हा ीह े द:ुख आह.े कद चित आपलय् ा घर वार पिगंळ ा बसलले ा बघनू तय् नां ा शभु शकुन व टात .ो अ धिक लह ना-लह ना स?ूम छट ा क वितते रगं विलय् ा आहते. सवत -ीसवत ची े भ डांण ह ा ल वाणय् चां ा एक आवडत ा विषय दिसत .ो तय् ा श लिान आ णि स तिाव्क आह.े क हा ी ठिक णा ी उपदशेपर ल वाणय् ाआढळत ता. पढंरपरूच ा विठठ्ल, तळुज पारूच ीभव ना आीई, शकंर, विषण् ु य चांय् वारह ी क हा रीचन आाहते. त थीर?्तेर् चां वीणरन् े क वितते आहते. स धाय् सारळ भ षाते आहते. भ ?िरस अभ वा नाचे आढळत .ो निर निर ळा ीवय् ?िमतव् े आ णि ततक् ला नी व ता वारण चा ाछ पा पडलले ा दिसत .ो श हिार नां ी भपू ळाय ा रचलय् ा तय् ा कृषण्ज वीन वार आध ?ारत आहते. कृषण् चा े मन होर दखेण े वय् ?िमतव् रखे टाल.े तय् ता कृषण् चाय् खा डोय् ,ा तकर् रा, र साकर्?ड ?ा ला वाणय् तानू स का रा केल े आह.े थ डोय शाबद् माधय् े वय् ?िरखे राखे टाण े ह ताय् चांय् भा षाचे माहतव् चा ा विषय आह.े तय् चां ा प शो खा भ षा मार ठाम ळो आाह.े तय् माळेु तय् ता ह े क वाय् आपल े स मा नाय्जण चां े आह े ह भी वान ा आह.े त े क वाय् आपलसे े व टात े ह े क वाय् पशेव ईात विर मा प वाल.े ह े मर ठा ी क वितचे े सव्ततंर् सफ्ुरण आह.े मर ठा मीन पर् ति बिबं ती झ ला े आह.े श हिार की वितचे सीफ्ूत?सथ् ना े आजबू जाचूय् ा ज वीन ता आहते. कृषण् आ णि ग पिोक या मार ठा ीवळण चाय् वा टात ता. श हिार नां ी रचनतेनू उपदशे केल .ा कलग ी तरू ा ? ा पर्क रा ता अधय् ताम् आल.े सव ला-जव बा आल.े य तानू ततक् ला नी सम जा ला ाउपदशे केल .ा श हिार नां ी'व री आ णि शर्गंृ रा' ह े द नो रस महतव् चा े म नाल.े तर ही ीतय् तानू अदभ्तु क?न ह साय् य ाद नो रस चां ी नि मिरत् झी ला .ीशर्गंृ रा ह ारस अ तिशय मन वोधेक आह.े श हिार चां ीभ षा ाह ीअनभुव वार आध ?ारत आह.े तय् वार मर ठा ीवभैव आह.े त ीसव्ततंर् आह.े वणरन्क शौलय् व पारले आह.े अनपुर् सा अलकं रा चा चा व पार केल ाआह.े तय् ता न दा निमरा ण् झ ला आाह.े गलुज रा न रा, छब दी रा सरूत स जार ,ी ईशक चा चीटक तय् चाबर बोर ससंक्ृत भ षाचे ा व पार करत ना ाभ मिू? सकुत पट विघ टित क हा ीससंक्ृत शबद् आलले े दिसत ता. पण तय् नां ी आपल की वाय् ता प?र चित शबद् चां ाज सात् ती-ज सात् व पार केल .ा पर्स दा ताम्क रचन का वाय् ता आढळत.े क वित ान दामधरू व लयबदध् आह.े भ षा शालै ती सफ ईाद रापण ाआह.े ह े मर ठा ची असस्ल ज मोद रा क वाय् आह.े श हा री की वितवेर फ रास भी षाचे पार्भ वा आह.े श हिार कीवण ता फ रास ीशबद् स पाडत ता. जबरदसत् ,ी आईबले ,ी ददर् द नोह् ीभ षा चां चा प?रण मा आह.े तय् तां ? -ीप?ुष य चांय् ापर्मे चा े वणरन् आह.े व सात् विक न यिाक ना ापर्मे चा ी दिवय्त ाप ताळ ीआह.े तय् माळेु सख लो पर् चित ीयते.े व पारलले ीव?ृ ही ीसव्ततंर् आहते. तय् नां ीनव नी व?ृ े आ णि छदं निमरा ण् केल.े गयेत ाह ातय् ाव?ृ चा ाआतम् ाआह.े डफ आ णि तणुतणु े ह ीस था ली ाह तो ची. तय् ता एक वि शि? लय आह.े च ला ती खपू वि विधत ाआह.े रगं चां ी आस?? ह ा श हिार ी पर् तिभचे ा ख सा विशषे दिसत .ो न यिाक ना ा एक चा रगं चा ा स जा चढवनू मह्णज े हिरव ा किंव ा क णोत हा ी अनय् रगं प?रध ना क?न द खा विले आहते. क वितते एकरगं शीर्गंृ रा ह शा हिार ता दिसत .ो ल वाणय् चां सी?ुव ता ह ीम ठो ीठसकेब जा आ णि मन चा पीकड घणे रा ीअसत.े ततक् ला नी सम जा ?? वीर प वो डा े लि हिल े आहते. पशेव ईाच े शर् मीतं वणरन् आह.े त बीडुलय् चाहे ी वणरन् आह.े इगंर्ज ी र जावट आलय् नातंरच ी दयन यी अवसथ् ा रखे टाल ी आह.े छके पान्ह्?त ी च ा उपय गो क?न पर् सा गंिक विन दो आहते. र धा -ासख चीय् ा सवं दा ता कृषण् आ णि तय् चा ा सख ा य चांय् ासवं दा ता दव्य था? शबद्य जोन का?न चमतक्ृत ीस धाल आीह.े श हिार नां तीय् का ळा ला अ ानसु?न क वित ा लि हिल .ी तय् नां मी गाण तीस पारुवठ या ता?व नासु रा क वाय्लखेन केल.े श हिार नां ी आपल े क वाय् लि हित ना ा ल कीौक विषय ता ज सात् रस घतेल .ा तय् ता आशयकत? आ णि र जाय्कत? य चां े सत्वन ह तो.े ल वाण ी विषय व सकंेत य नां ीव विधेय्पणूर् बनल .ी श हिार ी व डा:ृमय चा ी स?ुव ता शिवश हा चीय् ा क ळा ता झ ला .ी मर ठाशे हा चीय् ा क लाखडं ता श हिार वी डा:्मय ला बाह रा आल आाह.े पशेव ईाबर बोर श हिार ी व डा:्मय चा ा शवेट झ ला .ा श हिार ी क वाय् चा ा पर कार्म सपंल ,ा तर पर कार्म चा े क तौकु सपंल.े तवेह् ाश हिार कीवण ता ली प ?ौषह ीन हा सी े झ ला.े ल को कांर ती ,ा ल को चां े लि हिलले े व डा:्मय ह े ल को सा ठा अीश ली कोव डा:्मय चा वीय् खाय् आाह.े श हा री

ह े विदव् ना किंव ा प ढिक प डंित नवहत.े त े स मा नाय् ल को मांधनू आलले े ह तो.े स मा नाय् ल को नां का या हव े आह े तय् चां े ज वीन तय् नां आीपलय् कावण तानू समथरण्ण े रखे टाल.े स मा नाय् ज वीन वार स मा नाय् ल को सां ठा ी कवण े निमरा ण् झ ला .ी श हिर ी क वितचे े खर े स दौयर् रचनते असनू त े स मा नाय् ल को चांय् मान ला ाभरुळ घ लाण रा े आह.े १.१२ सदंभरग्रथं १. म. न. अदवतं –पजैंण २. पर् .ा भगव ना स वातं – मर ठा ती ली श हा री की वित ा ३. ओव ती े ल वाण ी– कुलकण? शर् धीर रगंन था ४. मर ठा ली वाण ी– म. व .ा ध डों ५. मधय्यगु नी मर ठा ी व डा:्मय – गदय् आ णि पदय् – दरू शि?ण केंदर् शिव जा ी विदय् पा ठी क लोह् पारू १.१३ पर्? वाल ी अ) दिघ??र पीर्? लिह .ा १. श हा री ीक वितचेय् ापर्रेण ासप्? कर .ा २. श हा री अनतं फ दां ीय चांय् ला वाणय् चां े व शि?्य स गां .ा ३. र माज शो ीय चांय् ला वाणय् चां े स दौयर् वय्? कर .ा ४. श हा री ीक वितते ली स दौयर् विषय वार तमुच े मत वय्? कर .ा ५. श हा री चांय् ा क वितते ल किौक ज वीन चा े वणरन् केल े आह े – विध ना चा ा पर माशर् घय् .ा ६. श हा री ीव ङा्गम्य चा े सव्?प सप्? कर .ा ७. प वो डा हा े कथ ाक वाय् आह े सप्? कर .ा ८. ल वाण ही सी मा नाय् ज वीन तानू ल कोरजंन सा ठा ीजनम् ला आाल ीसप्? कर .ा ९. श हा री ीक वित हा ीमर ठा ीवगेळय् ावळण चा की वित ाआह े –ऊह पा हो कर .ा १०. श हा री की वित जा वीन ता ज े क हा सीमजल े तय् ला अ ानसु?न लि हिलले की वित ा आह े –स धा रा लिह .ा ११. श हा री ीव डा:्मय ता ली भ षा ास दौयर् वय्? कर .ा १२. श हा री पर्भ कार चांय् का वितचे े सव्?प सप्? कर .ा १३. फटक हा ापर्क रा अनतं फद यी नां ीआणल ा–स धा रा लिह .ा १४. सगनभ ऊा य चां ीक वित ामर ठा ीर जाय् आ णि ससंक्ृत ीय चांय् शा ीएक?प ह तो ी --पर माशर् घय् .ा १५. ह नो जा बी ळा या चांय् ला वाण ती वि विधत ाआह े –सप्? कर .ा १६. र माज शो ीय चांय् ला वाण ती विडवतचे े वभैव दिसत े –सप्? कर .ा १७. श हा री ीव ङाम्य ह े आजचय् का ळा शा ीससुगंत आह े –स धा रा लिह ा ब) ट पी ा लिह .ा १) श हा री पर्भ कार २) श हा री सगनभ ऊा ३) र माज शो ी ४) ह नो जा बी ळा ा ५) अनतं फंद ी ??????? मह नाभु वा व व राकर यी खारे जी इतर पथं यी चां े व डा:्मय अ) न था, द? य पाथं ता ली व डा:्मय चा े सव्?प ब) समथर,् लिगं यात य पाथं ता ली व डा:्मय चा े सव्?प घटक रचन ा २.१ उददृशे २.२ पर्सत् वान ा २.३ विषयपर्वशे २.३.१ मह नाभु वा पथं २.३.२ व राकर ीसपंर्द या २.३.३. न थापथं २.३.४ द? पथं २.३.५ समथरस्पंर्द या २.४ सम रा पो २.५ सभं वाय्पर्? २.६ सदंभरग्रथं २ २.१ उददृशे १. य ा घटक चा ा अभय् सा केलय् ना े आपलय् ला ा तरे वाय् ा शतक माधय् े उदय ला ा आललेय् ा वि विध पथं चां ीव शि?य् े तमुह् ला आाकलन ह तो लीतय् पाथं चा े व शि?य् सप्? ह तो ली. २. य ाअभय् सा घटक माधय् े सम वि? असललेय् ासवर् सपंर्द या चा े सव्?प आ णि व शि?य् े दखे ली आपलय् ला ासप्? ह तो ली. ३. मह नाभु वा पथं चां े वगेळपेण अभय् सानू तय् चा े सव्?प कस े वगेळय् साव्?प चा े आहते. उद हारण साह आपण य ा ठिक णा अीभय् साण रा आह तो. ४. मह नाभु वा आ णि व राकर ी सपंर्द या चाय् ा पर्रेण ा तय् चा े सव्?प कस े व विधय्पणरू ् आह.े य ाघटक चा े स विसत्र सव्?प सप्? क?न द खा विले आह े ५. मह नाभु वा पथं ता ली अ धिक लह ना लह ना पर्सगं मांधनू तमुह् ला ातय् ापथं चा ी ओळख क?न दणेय् चा ापर्यतन् य ाघटक मांधय् े केल आाह े . ६. न था आ णि द? य ा पथं ता ली व ङाम्यच े सव्?प, समथर् आ णि लिगं यात य ा पथं ता ली मह नाभु वा व व राकर ीय खारे जी व डाम्य चा े सव्?प य ा ठिक णा ीस विसत्रपण े अभय् साण रा आह तो . इतर पथं यी चां े व डा:्मय २.२ पर् सात् विाक तरे वाय् शातक माधय् े मह रा षाट्र माधय् े वि विध धमर् सपंर्द या उदय ला आाल े . पर्तय्के सपंर्द या चाय् ा पर्रेण ा आ णि ध रोण ह े वगेवगेळय् ा सव्?प चा े ह तो.े सवर् सपंर्द या चा ी उ दिद्? े आ णि भ मूिक ा य ा तय् चांय् धामर ् पर्स रा आ णि पर्च रा क यारा व्र अवलबंनू ह तोय् .ा पर्तय्के सपंर्द या चा े पर्वतरक् आपलय् ा धय्ये ध रोण नासु रा सम जा ज गातृ ची े क यार् क?न सम जा चाय् उानन्त मीधय् े म लो चा भीर घ लात ह तो.े ततक् ला नी सम जा चा ी प ?ारभ्मू ी ल? ता घते ,ासम जा ता ली ल को ध मिारक् कमरक् डां क? ल गालय् ना े शर्म करणय् चा ी तय रा फी राश ली को मांधय् े र हिाल नीवहत .ी ल को ध मिारक् कमरक् डां ा मधय् े फ रा गतं्ल े ह तो.े तय् माळ्े सवरस् मा नाय् ल को नां अ ास े दवैव दा अीवसथ्तेनू ब हारे क ढाणय् चा े क यार् ध मिारक् सपंर्द या म ठोय् ा पर्म णा ता क यार् क? ल गाल.े तय् माळ्े पर्तय्के सपंर्द या चा ी वगेवगेळ ी भ मूिक ा आपलय् ला ा ल? ता घय् वा ी ल गात.े य माधय् े व राकर ी पथं, मह नाभु वा पथं, द?सपंर्द या, न था सपंर्द या, समथर् सपंर्द या आ णि लिगं यात पथं य सावर् पथं चां की यार् अ तिशय उलल्खे नियम सव्?प चा ी असलय् माळ्े त ो सवरस् मा नाय् चांय् ा मन माधय् े सहज प चो ू शकल .ा मह्ननू य पार्तय्के सपंर्द या चा े पर्वतरक् आपलय् धाय्ये ध रोण नासु रा सम जा ज गातृ ची े क यार् क?न सम जा चाय् ा उनन्त मीधय् े भर घ लात ह तो.े ततक् ला नी सम जा चा ी प ?ारभ्मू ी ल? ता घते ा सम जा चा ी द नैिय सिथ्त ी ह ी य ा सपंर्द या चाय् ा ल? ता आलले ी ह तो .ी सवरस् मा नाय् म णासू ह ा दवैव दा कड े झकुलले ाह तो .ा तय् ला ादवै दा तानू ब हारे क ढानू तय् चाय् माधय् े अधय् ताम् चा अाी णि ? ना चा भी??च जी डो निमरा ण् क?न तय् चा सीव?ा ग णी पर्गत ीकश ीस धात याईल? य काड े सवर् सपंर्द या ना े म लो चा े य गोद ना केलले े दिसत.े मह्ननू पर्तय्के पथं चा ीधय्ये े उ दिद्? े पर्रेण ाव शि?्य ह े वगेवगेळय् ासव्?प चा ीअसलले े आपण सा दिसत ता. तरे वाय् ा शतक ता मह रा षाट्र माधय् े उदय ला ा आाललेय् ा मह नाभु वा पथं चा ा अभय् सा आपण सवर् पर्थम करण रा आह तो.अश ा वगेवगेळय् ा सपंर्द या माधय्

े मह नाभु वा पथं ह ा दखे ली मह?व चा ा सपंर्द या म नालय् ाज ता .ो मळ्ु ताच मह नाभु वा पथं चा े सव्?प अ तिशय वगेळय् साव्?प चा े ह तो.े तय् माळ्े य ा सपंर्द या ना े मह रा षाट्रभर आपलय् ा पथं चा ा पर्स रा आ णि पर्च रा क?न म णास चाय् ा मन माधय् े असलले ी दर्वै ी श?? य ला ा विर धो क?न मतू?पजूले ा म नाप्त ा दिल .ी पर्तय्के म णास चाय् ा आतम्य् माधय् े पर्तय्के म णास माधय् े दवे चा ा अशं असत .ो अस ा विच रा मह नाभुव पथं ना े मह रा षाट्रभर आपलय् ा शिकवण तीनू पसर विल .ा २.३ विषय पर्वशे ब रा वाय् ा शतक माधय् े य दाव चांय् ा क ळा माधय् े सम जा माधय् े ध मिरक् कमरक् डां ब को ळाल े ह तो े . तय् माळ्े सम जा चा ी सिथ्त ी अ तिशय मरगळललेय् ा अवसथ्मेधय् े गले ी ह तो .ीसम जा ज वीन अ तिशय असत् वाय्सत् आ णि बधेदं् पदध्त नी े च लालले ह तो.े म णासू ह ा दवैव दा काडे झकुत ह तो .ा य सावर् प?र सिथ्त तीनू तय् ला बा हारे क ढाणय् चा े क यार् ? सावर् सपंर्द या नां कीलले े आपलय् ला ा दिसत े .ह े य ा सवर् सपंर्द या चा ी व शि?य् म ना वा े ल गाले. खरय् ा अथरा न् े सम जा ला ा ज गातृ करणय् चा े क यार् य ा सवर् पथं नां ी केल.े य माधय् े व राकर ी पथं, मह नाभु वा सपंर्द या आह.े न थापथं, लिगं यात पथं, समथर् पथं अश ा सवर् पथं चां े क यार् सम जा ला ा ज गातृ करण रा े ह तो.े पर्तय्के सपंर्द या ना े आपल ी स हितय् नि मिरत् ी करत ना ा आपल े विच रा पर्रेण ा आ णि भ मिूक ा मधय्वत? दऊेन पथं चा े क यार् स?ु ठवेल.ेआपलय् पाथं चा े विच रा सम जा पाय?त प चो विणय् सा ठा ी तय् चा ीम डांण ीकरण रा े गर्थं निमरा ण् क?न आपलय् ासपंर्द या चा ी शिकवण आलय् ा विच रा तानू स गांणय् सा ठा ी गर्थं, अभगं अश ा रचन ा क?न सम जा सा ठा ी वगेळे त?व? ना उपलबध् क?न दिल.े ह ाय पाथं चां ामह?व चा ामलू धा रा म ना वा ाल गाले. मलू धा रा अश सा ठा ीमहट्ले आह,े य ा पथं चां सीवर् रचन आापलय् ला गार्थं मांधनू सप्? ह तो.े कुठलय् हा पीथं चा पी ?ारभ्मू अीभय् सात ना ा आपण तय् ा पथं मांधय् े लि हिलय् ा गलेले े ज े गर्थं आहते, तय् चा ा आशय तय् ा तय् ा सपंर्द या ला ा अ तिशय समदृध् करण रा ा अस ा आह.े सवरा त् पर्थम आपण मह नाभु वा सपंर्द या चा ी प ?ारभ्मू ी अभय् साण रा आह तो. ब रा वाय् ाशतक माधय् े जवेह् ाय दाव चा े र जाय् मह रा षाट्रमधय् े पर्च लित ह तो.े तवेह् ासम जा माधय् े ध मिरक् कमरक् डां अ तिशय म ठोय् पार्म णा ता ब को ळालले े ह तो.े मह नाभु वा पथं ना े य साम जा ला ा एक ावगेळय् साथ् ना वार नऊेन ठवेणय् चा े क यार् केल े . असलय् माळ्े मह नाभु वा पथं ह माह?व चा ा पथं ठरल .ा य ा पथं माधय् े चकर्धर सव् मा ी ह े य ा मह नाभु वा पथं चा े आदय्पर्वतरक् आह.े य ा मह नाभु वा पथं माधय् े गदय् आ णि पदय् य ा द नोह् ी पर्क रा तानू व ङा् मय नि मिरत् ी झ ला .ी के शिर जाब सा, भ साक्रभटट् ब रो कीर, द मा दोर प डंित अश ा विदव् ना ना े मह नाभु वा पथं मधय् े च?रतर् गर्थं लिह?न धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्च रा क?न सम जा ला ा एक ा वगेळय् ा सत्र वार नऊेन ठवेणय् चा े क यार् केल.े घटक चा ा विसत् रा ना े विच रा आपण जवेह् ा मह नाभु वा चां े सव्?प किंव ा मह नाभु वा चां े ततव्? ना अभय् साण रा तवेह् ा स विसत्र पर्क रा े आपण य ा घटक चा ा विच रा तय् ठिाक णा े स विसत्रपण े करण रा आह तो. २.३.१. मह नाभु वा पथं चा े ततव्? ना : मह नाभु वा पथं ह शाबद् ? ना?ेर चांय् का लाखडं पा सानू तर मधय्मनु ई?र पाय?त मह ना अनभुव ी ल को चां ा पथं अस ा त ो मह नाभु वा पथं अस हा ी उलल्खे आपलय् ला ा मह नाभु वा पथं स हितय् माधय् े आढळत ो.एकंद?रतच ज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य ाश??वर आध ?ारत ह ा मह नाभु वा पथं सम जा ला ा एक ा वगेळय् ा बदुध् कीवच चा ी ओळख क?न दते .ो आजपय?त ह ी ओळख फ? मह नाभु वा पथं ना े क?न दिल ी आह.े असहे ी ह ा अभय् सा करत ना ा पर्कषरा न् े न दोंवत ा यईेल . मह नाभु वा पथं ला ा चकर्धर सव् मा चीं े अ धि? ना ल भाललेय् ा य ा पथं माधय् े आपलय् ला ा शर् कीृषण् ला ा केंदर् ती मह्णनू तय् नां ी आपलय् ा पथं चा ी पणूर् रचन ा केलले ी दिसत.े मह नाभु वा पथं ला ताय् नां मीह ताम् पाथं उफर् जयकृषण् पथं,अचय्तु पथं अश वागेवगेळय् ना वा ना े ह ा पथं ना े मह रा षाट्र माधय् े क?न एक ा नवय् ा पथं चा ी नि मिरत् ी केल .ी पर् राभं चीय् ा क ळा माधय् े मह नाभु वा पथं ना े आपल े लखेन ह े सकंेत लिप ीमह्णज े सकळ ी लिप मीधय् े केल .ी य ा लिप ची ा प हिल ा पर्य गो रवळ बो सा य नां कील .ा तय् नातंर आपलय् ला ाअस े दिसत े क? सदंुर ी लिप .ी प रा म डांलय् लिप ,ी अकं लिप ,ी शनूय् लिप ,ी सभुदर् ा लिप ,ी शर् लीप ी अश ा अनके वगेवगेळय् ा पर्क रा तानू य पाथं चा े लखेन ह े सम जा साम रो यऊे ल गाल.े
चकर्धरकलानीमहराषाट्रमाधय् ेअतय्तंधमरश्र्दध् ाआणिअधंशर्दध् ाबकोळाल ीहतो.ीतय्साठा ी लकोय?,यगोआणिशदूर्दवैतचां ीउपसान ावर्तवकैलय् ेकरतहतो.ीसमजामाधय् ेचतामुरास् वण?ाच ी मिरसादरा ी फफोपावाल ी हतो.ी मह्णनू शकंरचायार् व रमानाजुचायार् यचांय् ा त? व?नाचा ामिलफाक?नय पाथंना ेदव्तै मीतचा साव्कीराकेल आाह े.य ता?व?नाचा नाव ा पर्य गो पर्थम चकर्धर सव् मा ी य नां ी पर्थम केल .ा सम जा ता ली दवे दवेत चां े पर्सथ् कम ी केल.े सव?ा न ासनंय् सा घणेय् चा सी यो उपलबध् क?न दिल .ी सपंणूर् अ हिसं आा णि कडकड ती वरै गाय् इतर पथं यी चां े व डा:्मय उपभ गोनू अमल ता आणनू जनतले ा एक नव ा आदशर ् दिल .ा सपंणूर ् ल कोभ षाचे ा परुसक् रा करणय् सा ठा मीह नाभु वा पथं ना े आपल एाक नव नी व रास या का ळा माधय् े आपल नाव नी व रास ा ल को दोध् रा सा ठा ीरचल .ा मह नाभु वा पथं चा े ततव्? ना मळ्ु ताच मह नाभु वा पथं ह ादव्तै ीमत चा ा आह.े य पाथं ला ाज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य वासत् ू अ नितय् अश मा नात ता. तय् चांय् मात े य ा य ा च राह ी ग ?ो ीअतय्तं मह?व चाय् ा आहते. मह्णनू सव्ततंर् नितय्, अन दि व अनतं आह े

.आ णि पर्बळ पर्तय्के वय्??चय् ा आतमधय् े परम?ेर चा ा अशं आह.े तय् माळ्े क णो चाहे ी आतम्य् ला ा इज ा प होचले अस ं मनषुय् ना े व गा ू नय.े अस ं म नाण रा ा ह ा पथं आह.े य ा पथं चा े दवेत ा नितय्बदध् आहते. ज वी बदध्म?ु आह.े परम?ेर ह ा नितय्म?ु आह.े पर्पचं ह ा अ नितय् आह,े अस े य ात?व? ना चा े सव्?प आह.े मळ्ु ताच य तातंर्? ना माधय् े ख ला ली च रा मदुद्य़ वांर ह े त?व? ना आध रालले े आह.े १. बदध्म?ु ज वी: ज वीन बाददल्‍ विच रासरण ीअसनू म?ु? प तार् असण रा ाअस आाह.े तय् ला ाम याचे े बधंन नस वा.े तय् ला ा तय् ा म हित मीधय् े ब धांणय् चा े पर्म णा मनषुय् ना े क? नय.े त ो एक ा सफ् टिक पार्म णा े सदुध् ाआह.े तय् माधय् े अ तिशय निखळ अश ीपरम?ेर बाददल्‍ ज ीअप रा सह नाभुतू ीआह.े २. नितय्म?ु परम?ेर : परम?ेर ह ा नितय्म?ु असलय्माळ्े जणी?दध्रा क? शकत.ो परम?ेरचा े?ना झला े मह्‌नज ेभ?िकेल ीक? म?ोपर्?ाहतो.ो नितय्बदध्दवेतनां ातय्नां ीगणौमनाल ेआह.े तय्चांय् मात ेदवेह ?ा नाआणिपरम?ेरदऊेशकल तार,ीपरम?ेरहऊोशकणरानहा.ी मह्‌नूदवेदवेतचा ीउपसान ाक? नपजू ता ेपजू आाणिकमराल् माहनाभुवापथंकम ी लखेतता.दवेतचां ेकयार्जवीनां ातय्चांय् ाकम?ाच ीसखुदखुःताम्कफळेदतेता.मह्‌नू तय्नां ीअनकेपर्पचंह ेसव्कीरालेआह.ेपचंमहभातू ेंह े तिर्गणुआहते.मह्‌नज ेआपल े शररी,पथृव् ीआप,तजे,वया,ूआकशाय ापचंत?वनां ीबनलले ेआह.ेतय्माळ्ेह ापथं ई?रसापर्मखुसथ्नादते.ोचकर्धरसव्मा ीन ेआतम्?ना,भ?ि,ग?ु कृप यानां ाअधिक पर्धनाय् दिल.े ई?रचा े सव्?प ?नामाळ्े ओळखत ायते.े य ामधय् े शबद्?ना, समानाय्?ना,अपर?ो?ना, विशषे?नाअस े?नाचा ेचरापर्करासगांनू?नामगार्आणि भ?ि मगार्ह मी?ोचा दीनोसधान ेआह.ेमह्‌नूमहनाभुवापथंमधय् ेचराअवतरामनाले आहते.कृतयगुता-हसंवातरा,तर्तेयागुता-द?वातरा,दव्पारायगुता-कृषण्वातराआणि कलियगुतामधय्-ेचकर्धरअवतराअस ेचराअवतरायनां ीमनाल ेआह.े अ) लिळ चा ?ारतर् मर ठा ती ली प हिल चा?रतर् गर्थं मह्‌नू य गार्थं चा उालल्खे केल जा ता .ो मह नाभु वा पथं चा े ससंथ् पाक शर् चीकर्धर सव् मा यी चांय् ला ळी (ाआठवण)ी तय् चांय् ा शिषय् ना े मह् ईभटट् ना े केल ीआह.े य ागर्थं चा ी विभ गा ना े एक का, पवूरा ध्र् व उ?र धार् अश ा त नी भ गा माधय् े केलले ीआह.े य ा लिळ ातय् चांय् ा शिषय् ना े मह् ईभटट् ना े सकं लित क?न च?रतर् ?प ना े म डांल े आह.े आपलय् ा ग?ुचय् ास निान्धय् ता ली आठवण ी च?रतर् माधय् े मह् ईभटट् ना े स गांितले आहते. य ा गर्थं माधय् े न गादवे चा यार,् ब ईस ,ा द दा सो, स रागं प डंित इतय् दा ी वय् ?िरखे चां े चितर्ण आलल्े आहते. क राण मह् ईभटट् ग?ुंचय् ा स निान्धय् माधय् े क हा ी क ळा र हिालले े आहते. मह्‌नू मह नाभु वा पथं चा ा ज वीन?ेर भदे भ ?िय गो सनैय् सा आ णि अ हिसं ा य नां ा म नाण रा ा आह.े य ा मह नाभु वा पथं चा े ततव्? ना ल ळी चा?रतर् ता च?रतर् माधय् े पर्थमत: आल े आह.े मर ठा ती ली ह ाप हिल चा?रतर् गर्थं आह.े ब) शर् गी विोदंपर्भ ू च?रतर्: मह् ईभटट् ना े य ा गर्थं माधय् े ग विोदंपर्भ ू य चां ा ज वीनपट तय् नां ी सम्तृ ी ?प ना े रगं विल ा आह.े मह नाभु वा पथं माधय् े तय् चां ा उलल्खे ऋ?रदध्परू य ा ठिक णा ी झ ला .ा ऋ दिध्परूच?रतर् अस दाखे ली केल आाह.े य गार्थं माधय् े ग विोदंपर्भचू े च?रतर् तय् ना ी रखे टालले े आह.े धमरप्रव्तरक् पांकै? एक ई? र पी?ुष चा े ह े च?रतर् आह.े य ा गर्थं माधय् े परम?ेर चा े अवत रा तय् नां ी दिलले े आहते. ह े अवत रा पर्मखु गभर,् प तित व दवडन े य ा त नी पर्क रा े तय् नां ी स गांितल े आहते. य माधय् े चकर्धर ग विोदंपर्भचूंय् ा आखय् यिाक ा नसनू ग?ुचय् ा स निान्धय् ता मधय् े र हिलय् नातंर वय्??च े च?रतर् तय् नां रीखे टाले आह.े ततक् ला नी स मा जिाक प?र सिथ्त ची े सव्चछ् चितर् य नां यी ागर्थं माधय् े क?न ऋ दिध्परूल ाय ागर्थं चा े लखेन तय् नां ीकेल े आह.े तय् माळ्े अथरा त् य ा ठिक णा ी वरह् डा ी भ षाचे ा पर्य गो आपलय् ला ा दिसत .ो मह् ईभटट् ला ा पर्रेण हा ी चकर्धर सव् मा चीय् ा द ?ी ा घतेलय् नातंर ग विोदंपर्भ ू च?रतर् लि हिणय् चाय् ा सफ्ूत? झ ला ी आ णि य ा सफ्ूत?तनू ह ा गर्थं निमरा ण् झ ला .ा ह ा मह् ईभटट् चा ा दसुर ा मह?व चा ा गर्थं ह यो. मह नाभु वा व ङाम्य य ा घटक चां ा अभय् सालय् नातंर आपण य ाघटक मांध ली व ङाम्य नी नि मिरत् मी गा ली पर्रेण -ापर्व?ृ ी आ णि य ा पथं चा े सव्?प य ा विषय वार तरे वाय् ा शतक ता ली क लाखडं माधय् े य ा पथं ना े केलले े स सांक्ृ तिक प ?ारभ्मू ी य ा विषय वार य ा विषय बाददल्च ीम हित जी णानू घणे रा आह तो. थ डोकय् ता मह नाभु वा पथं चा े ततव्? ना अभय् सात ना ा आपलय् ला ा अस े दिसत े क? शर् कीषृण् ह े य चां े आर धाय् दवैत आह.े तय् माळ्े पचंकृषण् ा वर आध ?ारत ह ी सकंलप्र ा आह.े य ा सकंलप्रते ली पचंकषृण् मह्‌नज े मह नाभु वा मधय् े असलले े मह?व चा े पर्णते े आहते जय् चां े विच रा मह नाभु वा पथं ला ा ल भाले आह,े तय् माधय् े मह नाभु वा पथं मधय् े शर् दी? तार्ये पर्भ ू शर् चीकर्धर सव् मा री हा?ल शर् गी विोदंपर्भ ू आ णि शर् चीकर्धर सव् मा अीश ी य चां ी ग?ु परपंर ा आह.े व पथं माधय् े आदय् दवैत अस े दखे ली सबं धोले ज ता े आ णि आदय्दवैत य ला ा पचंकृषण् अवत रा अस ं म नाल ं ज ता ं ह ा पचं कृषण् वात रा म ना य ा पथं माधय् े अ तिशय मह? व चा ाम नाल ागले .ा तरे वाय् ा शतक माधय् े उदय ला ा आलले ा मह?व चा ा सपर्द या मह्‌नू मह नाभु वा पथं चा ा आपण सा उलल्खे कर वा ा ल गात .ो मह नाभु वा पथं ह ा म तूिरप्जूले ा अम नाय् करत ो तय् माळ्े य ा पथं चा ी शिकवणकू अ तिशय वगेळय् ा सव्?प चा ी अश ी आह.े आपल ा पथं चा ा पर्स रा मह रा षाट्र्भर य ा पथं ना े करणय् सा ठा ी ठिक ठिक णा ी आपले अनयु या ी सथ् पान केल े .अनयु या चांय् ा म धाय्म तानू आपलय् ा धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्च रा क?न आपलय् ाधमरा च् े ततव्? ना अ तिशय स धाय् ास

पोय् ाभ षामेधय् े जन स मा नाय् म णास चाय् ा मन माधय् े र वोल.े आ णि हचे मह नाभु वा पथं चा े वगेळपेण म ना याल ाप हिाज.े क) मह नाभु वा पथं चा े सव्?प: गजुर ता दशे ता ली समु रा े आठश े वषरा प्वू?च गी ?ो अस वा ,ी तवेह् ताय् ाक ळा माधय् े तिर्मलल्दवे र जा चा े र जाय् ह तो,े तय् वाळे ी विश ला दवे न वा चा ास मावदे ीबर् ?ाण तिर्मलल्दवे र जा चा ा पर्ध ना तय् ला ा पतुर् नसलय् माळ्े तिर्मलल्दवे ना े आपल े स मार् जाय् विश लादवे य सा दऊेन ट काल े .बरय् चा क ळा नातंर विश ला दवे सा शर् ी द? सव् मा चीय् ा कृपने े हरप ळा न वा चा ा पतुर् झ ला ा . ह ा पतुर् अ तिशय ह?श रा अ तिशय ह?श रा आ णि कुश गार् बदुध् ची ाहरप ला अच नाक मतृ्यूय् ा अवसथ्मेधय् े असलय् नातंर तय् चाय् ा शर री माधय् े सव् मा ी चकर्धर नां ी दहे पर्वशे केलय् चा ी आखय् यिाक ाआपलय् ला ाऐेकणय् ता यते.े त ो दिवस. शके भ ता भ दार्पद शकुल् दिव्त यी चा ाह तो .ा विश ला दवे चाय् पातन् ची े न वा म लाह्लदवे ीअस े ह तो.े तय् ाद? सपंर्द या चा े अनयु या ही तोय् .ा तय् माळ्े द?सपंर्द या चा े सवर् विच रा तय् नां अीगं कीत् कलेे ह तो.े द? वार तय् चां े अस मी अस मी शर्दध् ा दखे ली ह तो .ी तय् ा द? वार असललेय् ा नि?तेनू हरप ळादवे पतुर् तय् नां पार् ?ा झ ला .ा अश तीय् चां ी नित तां शर्दध् ा ह तो .ी हरप ळा ह अा तिशय कुश गार् आ णि हटट् सीव्भ वा चा अासलय् माळ्े आपलय् ा पतन् ीकमल दावे ीस बोत तय् चा ानहेम ीव दा ह तो अस,े य ाक टौ बुंिक क टौ बुंिक व दा ला ा कंट ळानू एके दिवश ी ल बां य तार्से ठा ी र माटके य ा ग वा ी निघनू गले े असत ना ताय् नां अीपल मी ता मा लाह्लदवे यी नां दाखे ली कळ विल,े य या तार्मेधय् े च लात असत ना ताय् चां अीपलय् बार बोर आललेय् ला को चां वी टा चकुल .ी तवेह् ा तय् चां ी प याव टा ह ी ऋ दिध्परु काड े वळल .ी त ो दिवस चतैर् शदुध् पचंम ची ा ह तो .ा तथे े तय् चां ा प हिलय् दां ा प?रचय शर् गी विोदंपर्भचुय् ा न वा चाय् ा विदव् ना ा स बोत आल .ा य ा ठिक णा हीरप ळा दवे चा े न वा शर् गी विोदंपर्भनु े मतंर् पोदशे क?न चकर्धर सव् मा ीअस े ठवेल े .तवेह् ाप सानू मह नाभु वा पथं माधय् े त े य ान वा ? प सा आल.े क हा ी वषरा न्तंर तय् चां ा विव हा औरगंळ ा न वा चाय् ा शहर ता ली स मावदे ी बर् ?ाण चाय् ा कमळ न ईाक य चांय् ा मलु शी ी हसं बा ा य चांय् शा ी झ ला .ाहसं बा ा ह ी उपवर झ लाले ीह तो पीण तिचय् ामन ता क णोत हा ीप?ुष पर् ति बिबं नवह्त.ं तिच े वय् ?िमतव् अ तिशय निखळ अस े ह तो े . तवेह् ताय् मान वार चकर्धर तिचय् मान ता बसल.े आ णि तिन े तय् नां लागन् सा ह को रा दिल .ा चकर्धर सव् मा ीनके ठिक णा ी भर्मण क? ल गाल.े सथ्ळ चा ी प हाण ी करत ा चकर्धरसव् मा ी अचलपरु मह्लज े (इल पीरू) य ाग वा माधय् े र मादवे ोर ओादरण या चांय् ार जाय् मांधय् े आल े असत नां ा तय् नां ी आपलय् ा र जाकनय्ले ा चकर्धर चांय् ा सव् धा नी केल.े असखंय् विनवण ी केलय् नातंर चकर्धर नां तीय् रा जाकनय्शे मीह्लज े उम दावे सीमवते विव हा केल .ा चकर्धर नां ीस सारच े तिच े न वा ग रौ ठीवेल.े आपलय् पातन् ीग रौ सी बोत त नी वषर् गह् ससं रा केलय् नातंर तय् चां े मन ससं रा मांधय् े रमल े न हा ी चदंर्भ गाते री ी जलकर्?ड ा करत ना ा प णाय् चा ा अदं जा न आलय् ना े चकर्धरसव् मा ी ख लो ख लो प णाय् ता बडु ला.े ह वी तारा ् ग रौ दीवे चीय् ाक ना वार पडत चा तय् चां े अक ला ी निधन झ ला.े थ डोय् ा क ळा नातंर चकर्धर सव् मा ी प णाय् तानू ब हारे आले .तय् चांय् ा क ना वार ह ी व तारा ् आलय् नातंर तय् नां ी तय् ा सथ्ळ वा?न सथ्ल तांर केल.े तवेह् पा सानू खरय् ा अथरा न् े चकर्धर सव् मा नीं ी मह नाभु वा पथं चा ा पर्स रा आ णि पर्च रा क यार् स?ु केल.े मह नाभु वा पथं ह शाबद् ? ना?ेर चांय् का लाखडं पा सानू तर मधय्मनु ईी?र पाय?त मह ना अनभुव ी ल को चां ा पथं अस ा त ो मह नाभु वा पथं अस हा ी उलल्खे आपलय् ला ामह नाभु वा पथं स हितय् माधय् े आढळत .ो एकंद?रतच ज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य ा श??वर आध ?ारत ह ा मह नाभु वा पथं सम जा ला ा एक ा वगेळय् ा बदुध् कीवच चा ी ओळख क?न दते .ो आजपय?त ह ी ओळख फ? मह नाभु वा पथं ना े क?न दिल ी आह.े असहे ी ह ा अभय् सा करत ना ा पर्कषरा न् े न दोंवत ा यईेल. मह नाभु वा पथं ला ा चकर्धर सव् मा चीं े अ धि? ना ल भाललेय् ा य ा पथं माधय् े आपलय् ला ा शर् कीृषण् ला ाकेंदर् ती मह्लनू तय् नां ी आपलय् ा पथं चा ीपणूर ् रचन ा केलले ी दिसत.े मह नाभु वा पथं ला ा तय् नां ी मह ताम् ा पथं उफर् जयकृषण् पथं, अचय्तु पथं अश वागेवगेळय् ना वा ना े ह पाथं ना े मह रा षाट्र् माधय् े क?न एक ा नवय् ा पथं चा ी नि मिरत् ी केल .ी पर् राभं चीय् ा क ळा माधय् े मह नाभु वा पथं ना े आपल े लखेन ह े सकंेत लिप ी मह्लज े सकळ ी लिप मीधय् े केल.े य ा लिप ची ा प हिल ा पर्य गो रवळ बो सा य नां कीेल .ा मधय् े तय् नातंर आपलय् ला अास े दिसत े क? सदंुर ी लिप ,ी प रा म डांलय् लि पि, अकं लिप ,ी शनूय् लिप ,ी सभुदर् ा लिप ,ी शर् लीप अीश ा अनके वगेवगेळय् पार्क रा तानू य ापथं चा े लखेन ह े सम जा साम रो यऊे ल गाल.े जय् पार्म णा े व राकर ीसपंर्द या ना े एक वागेळय् ा लिप ची ाश धो ल वाल ा.तय् ा लिप ी मधनू आपल े स हितय् निमरा ण् केल.े त ी लिप ी मह्लज े दवेन गार ी लिप ी ह तो .ी तसचे मह नाभु वा पथं ह ा दखे ली आपलय् ा वगेळय् ा पर्क राचय् ा सव्?प वार व शैी?य् े य वार धय्ये वार ध रोण वार ठ मा पण े क यार्रत क?न स हितय् माधय् े एक म लो चा ी भर घ लानू मह नाभु वा पथं आ णि स मा नाय् म णास चाय् ा मन माध ली असलले ी दवै ी श?? दरू क?न म णासू मह्लनू तय् माधय् े पचं मह भातू य ता ली श?? ज गातृ करणय् चा े क यार् मह नाभु वा स हितय् ना े केललेे दिसत.े य ा सपंणूर् विषय चा ा स विसत्रपण े अभय् सा आपण तय् ा घटक मांधय् े करण रा आह तो. मह नाभु वा पथं चा ी पवूरप् ठीक ा अभय् साणय् ता अग दोर य ा घटक मांधय् े आपलय् ला का णो क णोतय् मादुद्य्

चां ाअभय् सा कर याच आाह.े त े पर्थमत पः हा? य माह रा षाट्र माधय् े दयन यी झ लालेय् अावसथ्ले मारगळललेय् अावसथ्तेनू ब हारे क ढानू य ा सपंर्द या नां ी एक ा वगेळय् ा वळण वार स मा नाय् जनतले ा नऊेन ठवेणय् चा े क यार् केल.े य माधय् े मह नाभु वा पथं, व राकर सीपंर्द या, समथर् सपंर्द या, लिगं यात पथं. द?सपंर्द या अश ा अनके सपंर्द या चा े य गोद ना स हितय् सा ठा ी अ तिशय मह?व चा ं ठरलले ं आह े .प हिलय् ा घटक मांधय् े आपण मह नाभु वा स हितय् वार तय् वार त ी निगड ती सपंणूर ् आदय् गदय् आ णि पदय् अश ा द नोह् ी पर्क रा तानू झ लालेय् ा स हितय् नि मिरत् चीय् ा च?रतर् गर्थं वांर थ डोकय् ता पर्क शा ट काण रा आहते. य माधय् े न गादवे चा यार,् मह् इाभंट, चकर्धर सव् मा ,ी के शिर जा ब सा, भ साक्रभटट् ब रो कीर चां,े द मा दोर प डंित अश अानके विदव् ना नां ची?रतर्गथं लिह?न आपलय् ा धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्च रा केलले ा दिसत .ो मह नाभु वा पथं अभय् सात ना ा आपलय् ला ा बरय् चा लह ना सह ना सदंभ?ा च ा किंव ा अखय् यिाक च ा उलगड ा ह तो .ो य ा आखय् यिाक ा मह्लज े मह नाभु वा पथं ता ली ज े क हा ी पर्वतरक् आहते. तय् नां आीपलय् गा?ु शिषय् ला सा गांितलले ाब धो आह े . आ णि ह ा ब धो तय् नां ी अ तिशय लह नासह ना पर्सगं आ णि ग ?ो चीय् ा सव्?प माधय् े आपलय् ा शिषय् नां ा स गांनू तय् चांय् काडनू पर्तय्के ग?ुल ा अप ?ित असण रा े स हितय् निमरा ण् क?न घतेल.े ह े मर ठा ी इ तिह सा माधय् े अ तिशय ग रौव साप्द अश घीटन आाह.े सकळ ा लिप तीनू केल.े ? चा पा हिल पार्य गो रवळ बो सा य नां ी केल .ा तवेह् पा सानू मह नाभु वा पथं चा े स हितय् ह े वगेवगेळय् ा लिप मीधय् े लि हिल े ज ऊा ल गाल.े तय् नातंर सक ळा ी लिप ीनतंर सदं्ुर ी लिप ची ाह ीपर्य गो केलले ा आपण ला ा दिसत .ो सदं्ुर ी लिप ीनतंर म डांलय् लिप ,ी अकं लिप ,ी शनुय् लिप ी सभुदर् ा लिप ,ी शर् ी लिप ी य ा सवर् लिप चीं ा पर्य गो मह नाभु वा पथं चांय् ा स हितय् लखेन सा ठा कीेलले ा आढळत .ो मह नाभु वा व ङाम्य य ा घटक चां ा अभय् सा करत ना ा आपण य ा घटक मांध ली व ङाम्य नी नि मिरत् ीम गा ली पर्रेण -ापर्व?ृ ी आ णि य पाथं चा े सव्?प य ा विषय वार तरे वाय् ा शतक ता ली क लाखडं माधय् े य ा पथं ना े केलले े स सांक्ृ तिक प ?ारभ्म ी य ा विषय वार य ा विषय बाददल्च मी हित जी णानू घणे रा आह तो २.३.२ व राकर सीपंर्द या: एकंदर तीच अकर वाय् ा आ णि ब रा वाय् ा शतक माधय् े मह रा षाट्र माधय् े वगेवगेळय् ा पर्व हा तानू विच रासरण अी तिशय पर्गलभ्पण े म डांलय् जा ता ह तो .ी मह नाभु वा पथं चाय् उादय चाय् अाग दोर मह रा षाट्र माधय् े सतं पर्भ वाळ ती ली सतं ना आीपल े स मा जिाक क यार् अ तिशय उतक्ृ?पण े सम जा मन वार र बा विले ह तो.े सवरस् मा नाय् चांय् ा मन माधय् े घर क?न व राकर ी सपंर्द या ना े तय् नां ा आपलसे े क?न घतेल े ह तो.ेअधय् ताम् य सा राखय् ा विषय चा ा प?रचय क?न धमरा च् ा पर्स रा केल .ा भ गावत धमरा च्य् ापत का ामह रा षाट्रभर पस?न हर ीन मा चा ाजप क?न जय जय र मा कृषण् हर अीस सावरस् मा नाय् म णास ला मालूमतंर् दिल .ा व राकर सीपंर्द या ह माह नाभु वा पथं पा?े ा वगेळय् मात चा आा णि त?व? ना चा हा तो .ा द नोह् पीथं चाय् पार्रेण अा तिशय वगेळय् साव्?प चाय् ा ह तोय् .ा व राकर ीसपंर्द या ह ाब रा वाय् ाशतक ता उदय ला आाल .ा मह रा षाट्र ता ली ह ासपंर्द या अ तिशय मह?व चा ासपंर्द या ह यो. य ासपंर्द या ला ा'भ ?िसपंर्द या' अश ान वा ना े दखे ली ओळखल े ज ता.े भ गावत धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्च रा करणय् चा े उ दिद्?चय् ा नि मिरत् तीनू मह नाभु वा ह ा सपंर्द या उदय ला ा आल .ा य ा सपंर्द या चा े ज े क यार् आह.े त े सम जा चाय् ा ल कोउदध् रा सा ठा ी पर मोदध् रा सा ठा अीसनू सम जा माधय् े निमरा ण् झ लालेय् ादयन यी प?र सिथ्त ली ा सधु राणय् सा ठा ी य ा सपंर्द या चा ा उदय झ ला .ा य ा सपंर्द या चाय् ा केंदर्सथ् ना ी भ?? असनू विठठ्ल ह े तय् चा े आर धाप्दवैत आह.े 'जय जय र मा कृषण् हर 'ी ह ातय् चां ामलूमतंर् आह े . एकंदर तीच भ गावत धमरा च् े ज ी मखुय् विदय् पा ठी पढंरपरू यथे े आह.े विठठ्ल ह ा सपंणूर ् भ??मय असलय् ना े य ा स हितय् चाय् ा केंदर्सथ् ना ी आर धाय् भक्त ी आह.े तय् माळ्े विठठ्लमय झ लाले े अस े ज वीन अधय् ताम् आ णि परम थारा स् ठा ी म ?ोपर् ?ा ी उददश्े चाय् ा नि मिरत् तीनू आल े आह.े व राकर ी सपंर्द या ला सातं चां अीश ीद घीर् अश पीरपंर ला भालले ीआह.े य सातं मांधय् े सतं ? ना?ेर, सतं एकन था, सतं र माद सा, सतं तकु रा मा य ा सपंणूर् सतं चां े क यार् य ा व राकर ी सपंर्द या सा ठा ी अ तिशय मह?व चा े आह.े सतं कृप ाझ ला ।ी इम रात फळ आाल ।ी ? नादवे े र चिल पा या ।ा उभ ?ारले दवे लाय ।ा न मा ातय चा ा किंकर । तणे े र चिले त े आव रा। जन जीन दारन् एकन था। ख बां दिल भा गावत। तकु झा ला सा े कळस । भजन कर ास वाक शा। अश यी धामरा च् ी शिकवण य ?ा को तानू आपण सा दिसत.े भ??, ? ना, वरै गाय् य चां े पर् तिप दान करण रा ा ह ा सतं स हितय् सपंर्द या मह रा षाट्र माधय् े अ तिशय ल को पिर्य झ ला .ा य ा भ गावत धमरा च्य् ा पत का ा पजं बापय?त नणे राय् ा न मादवे चा े भ वा वि? अ तिशय विठठ्ल चरण ी सम पिरत् केल े ह तो.े तरे वाय् ा शतक माधय् े सम जा माधय् े व ढालले ा अधंक रा दरू करणय् सा ठा ी व राकर ी सपंर्द या चा ीसथ् पान झा ला .ी य सापंर्द या ना े अधय् ताम् चा जी डो घऊेन आपले स हितय् र चिल.े 'जय जय र मा कषृण् हर 'ी ह ा य ा पथं चा ा मलूमतंर् आह े व राकर ी पथं चा े सपंणूर् व शिै?य् एक ा ? को मांधय् े स मा वालले े आह.े ह सापंर्द या ल कीैक पर्रेण नां पार् धा नाय् दणे रा हा तो .ा अधय् तिाम्क नि?पण करण रा े पर् तिप दान गर्थं ह े सवर् ससंक्ृत ल को तानू पर् राभं क ळा तानू सतं नां ी आपल ी स हितय् नि मिरत् की?न सवरस् मा नाय् म णास चाय् ामन वार अ धिर जाय् केल े . हचे य सापंर्द या चा े फ लित मह्ल वा े ल गाले. मह रा षाट्र

माधय् े ज े प चा मह?व चा े सपंर्द या उदय ला आाल.े तय् चां सीपंणूर ् विवचेन र .ा र. ग सो वा ी य नां ी प चा भ ?िसपंर्द या य ा गर्थं मांधय् े अ तिशय स विसत्र विसत् रा ना े केललेे आहते. व राकर ी पथं चाय् सापंर्द या माधय् े अधय् ताम् चा े नि?पण करण रा े विवचेन आ णि आतम् विषक् रा तसचे सतं च?रतर्पर गर्थं चां ा सम वाशे आपलय् ला ा प हा याल ा मिळत .ो य माधय् े ससंक्ृत गर्थं वार झ लाले ी ट की ा ह दीखे ली सव्ततंर्पण े अधय् ताम् चा े नि?पण आ णि परम थारा च् ा स रा स गांण रा े आहते. एकंदर तीच परम?ेर चा े अ सित्तव् सवरत्र् आह.े अस ा म नाण रा ा ह ा पथं असनू तय् चां ी स हितय् नि मिरत् ी ह ी सहज आ णि उतस्फ्ूतर् असनू उतक्ट आतम् विषक् रा करण रा ी आह.े ह े व राकर ी सपंर्द या चा े मह?व चा े विशषे आह े . परम?ेर बादद्ल च ीअसलले तीळमळ ह अीपलय् ला ाय तानू वय्? ह तो.े तसचे सतं एकन था य नां ी आपल ी स हितय् नि मिरत् ी ह ी सम जा माधय् े पर्च लित असललेय् ा वणरा न्सु रा क?न आपलय् ा भ गावत धमरा च्य् ा पर्रेण ा स गांितलय् ा मह्लज े सम जा माधय् े अ शि ?ित असललेय् ा वगेळय् ा सम जा सा ठा ी सम जा गट सा ठा ी भ ?ाडे तर मधय्मवग?य सां ठा ी अभगं चा ी रचन ा आ णि उचच्वण?य य सां ठा ी एकन था ी भ गावत य ा गर्थं चा ी नि मिरत् कीेल .ी तय् माळ्े य पाथं चाय् ापर्रेण या ाभ रातभर पसरललेय् माळ्ु ताच ल को दोध् रा ह या ा पथं चा ामलू धा रा आह.े २.३.३ न था पथं :- जय् काळामाधय् ेमहराषाट्ूताह ेसपंर्दयाउदयला आाल ेत कोळामहराषाट्ूचाय् जाडणघडणची ा मह?वचा ाकळा हतो.ा तय्माळ्े नकक्? तय् ासवर् पथंतानू तय् ाकळाला ापर्रेण ाआणि एक अधय्ताम्चा ीजडो मिळला ीय ासवर्सतंचां ेकयाआंपलय् ामहराषाट्ूचाय् ाजडणघडणसीठा ी अतिशयमह?वचा ेमनाल ेआह.े य ावगांम्य निमिरत्मीधय् ेसवरच्पथंसांराख ेसनतानसपंर्दया ह ा पथं दखे ली मर ठा ी ससंक्ृत ी आ णि व गांम्य चा ा जडणघडण सी ठा ी म लो चा ा ठरल .ा य ा सपंर्द या चा े सपंणूर् पर् तां य ा न था सपंर्द या ता ली विच रा नां ी पर?ेरत ह ऊोन ग रो?न था ना े सपंणूर ् मह रा षाट्रूभर आपलय् ाय ापथं चा ापर्स रा आ णि पर्च रा केल .ा ब धो आ णि श धो घणेय् माधय् े ह ा पथं अ तिशय अगर्सेर ह तो .ा ग रो?न था पवूर् य पाथं चा ीज पी ?ारभ्मू मीळ्े आपलय् ला ादह वा े त े अकर वाय् ा शतक माधय् े मिळत ता मळ्ु ताच तवेह् ा महसदू गझ्न चीय् ा नतेतृव् खा ला ी उ?र भ रात माधय् े मसुलम ना चां े आकर्मण स?्ु ह तो.े आ णि ह ा क ळा स सांक्ृ तिक जडणघडण ची ा जबरदसत् ह दार ा दणे रा ा क लाखडं ह तो ा इसल् मा ी पथं चा ा अ तिशय पर्भ वा य ा क ळा माधय् े आपलय् ला ासफु?पथं मांधय् े आढळत .ो २.३.४ द? पथं: द? सपंर्द या ह ाइसल् मा ीर जावट चीय् ा ऐन मधय्क ळा ता उदय ला ाआल .ा द? सपंर्द या ह ा हिदं ु पर्जचे छाळ ह तो असललेय् का ळा माधय् े सम जा ला धा री दऊेन आच रा धमरा च् उापदशे य ा सपंर्द या ना े केल .ा शर् पी दावलल्भ आ णि न सृिहं सरसव्त ी ह े य ा सपंर्द या चा े पर्णते े ह तो.े द? वात रा मह्लनू ओळखल े ज ता ह तो.े य सा वोळय् ा -ओवळय् ाय ाज ता चीय् ाजनम् ता उचच् न चीतले ा पर् धा नाय् दणे रा ापथं सपंर्द या आह.े स?व, रज, तम य ा तिनह् ीगणु चां ी ऐेकय्दशरक् बर्? ,ा विषण्ृ महशे य ा तिर्मतू?च े एक?प अस े द? ह े तय् चां े आर धाय् दवैत आह.े इसल् मा ी क ळा माधय् े ज े आकर्मण झ ला.े तय् माधय् े म तिूरभ्जंन स राखे सरं?ण ह णोय् सा ठा दी?मतू? ऐेवज ी प दाकु ा बसणय् सा पर् राभं केल .ा शर् पी दावलल्भ, न सृिहंसरसव्त ,ी सरसव्त ी गगं धार जन दारन् सव् मा ,ी एकन था, द सा पोतं ह े य ा सपंर्द या ता ली मह?व चा े प?्ुष आहते. ग?्ुच?रतर् ह ा य ा मह?व चा ा गर्थं ई?र चा े सव्?प दणे रा आह.े ई?र ह ा कवेळ चतैनय्?प नसनू त ो सव?ा चय् ा आतमधय् े भिनन् भिनन् नसनू ? ना तजे अस ?ाप ध राण करण रा आाह.े तय् माळ्े य ाधमरा म्धय् े य गो, धमर ् आ णि सगणु. सगणु पो सान ाय ला ापर् धा नाय् दिलले े आहते. य ासपंर्द या चा ाआच रा, धमर,् ग?्ुच?रतर्, द सा पोतं, ग ती णारव्, ग ती थारब् धो च दंिर्क ,ा पणज की राण, कृषणद सा, ग था ा अश ा गर्थं तानू आपलय् साम रो आलले ाआह.े २.३.५ समथर ् सपंर्द या :- समथर् सपंर्द या ह ासतर वाय् ाशतक चाय् ाउ?र धारा त् उदय ला ाआल .ा य ासपंर्द या ला ासतं र माद सा चां े विच राधन ल भाललेे आहते. तवेह् ासतर वाय् ा शतक माधय् े मह रा षाट्् असम् ना ी सलुत ना चीय् ाकच टाय् ता स पाडल ाह तो .ा तय् माळ्े मह रा षाट्् पणूरत् अःसत् वाय्सत् झ ला ाह तो .ा ध मिरक्तकेड े अ धिक झकू्ु ल गाल ा ह तो .ा मह्लनूच य ा र जाक?य ध मिरक् स मा जिाक प?र सिथ्त तीनू द खुः साह व दिैक वणरा श्र्म धमरा म्धय् े पनु?जज् वीन करणय् सा ठा ी र मा चा ी उप सान ाकरण,े ह चा एक म गार् समथर् सपंर्द या ला ा दिसत ह तो .ा क णोतय् हा ीपदध्त नी े पवूरव्त असण रा ेपवूरज् वीन ह े सिध्र कर वा.े य सा ठा सीमथरस्पंर्द या आपले क यार् ज मो ना ेमह रा षाट््् माधय् े क? ल गाल .ा य ला चा समथर् सपंर्द या आ णि द सा सपंर्द या अश ा द नो न वा ना े सबं धोल े ज ता.ेधमरा च् उीप सान का?न कमर् ? ना य चा पथं ला ार माद सा ीसपंर्द या आह,े किंव ार माद सा ी पथं असहे ीसबं धोल े गले े शर् री माचदंर् ह ीर माचदंर् चा े मखुय् विच रा य ापथं ला ाल भालले े आहते र माचदंर् चा े पर्मखु दवैत ाअश ामधय्वत? सकंलप्नतेनू ह ापथं मह रा षाट््भर विसत् राल ागले ा य चा ीआर धाय् दवैत हनमु ना ह े आह े तय् माळ्े र मानवम ीआ णि हनमु ना जयतं ीह े द नोह् ीसण समथर् सपंर्द या माधय् ेअ तिशय मह?व चा ेम नाल े गले ेआहते समथर् सपंर्द या जवेह् ाउदय ला ाआल .ा वय्वह रा, अधय् ताम्, र जाक राण आ णि र मा भ?? य चां ा धय् सा घऊेन ल को दोध्र सा ठा ी ह ा पथं सजज् झ ला .ा समथर् सपंर्द या चा े क यार् य ा पथं सा ठा ी अ तिशय मह?व चा े आह.े र मा चा ीउप सान ाक?न आपल ीम हिम ासमथर् सपंर्द या ना े आपलय् ा शिषय् नां ादऊेन मह रा

षाट्रभर आ णि भ रातभर अकर शा े मठ चां ीसथ् पान ाकेल .ी तय् ?ा? नी े ह ा पथं अ तिशय वभैव सपंनन् अस हा तो .ा समथर् सपंर्द या ला सातं र माद सा चां े य गोद ना ल भालले े असलय् माळ्े तय् चांय् गार्थं तानू य सापंर्द या चा े सपंणूर ् त?व? ना ह े मह रा षाट्र ता ली ल को नां आा णि सवरस् मा नाय् जनतले अा तिशय म लो चा े ठरल.े य माधय् े क?ण ?ाके, एकव सी सम सा ,ी र मा याण,े मन चा े ? को, द साब धो आ णि आणख ीक हा ीरचन ाय ाह तोय् .ा य माधय् े क?ण ?ाके, एकव सी सम सा ,ी र मा याण,े मन चा े ? को, द साब धो ह सीवर् गर्थं य सापंर्दय सा ठा ीफ रा उपय?् ह तो .ी 'द साब धो' आ णि 'मन चा े ? को' ह े द नोह् ी गर्थं समथर् सपंर्द या सा ठा ी अ तिशय मह?व चा े म नाल े गले.े र माद सा नां ी आपलय् ा पथं चा ा पर्स रा आ णि पर्च रा मह रा षाट्रभर करणय् सा ठा ी ज गा जो गा ी मठ चां ी सथ् पान ा केल .ी य ा मठ चांय् ा म धाय्म तानू तय् नां ी ब रा ा वष? सपंणूर् भ रात माधय् े अनके ठिक णा ीत थीरस्थ्ळ भीटे ी दिलय् .ा आ णि आपल े शिषय् आ णि अनयु या सांह य सापंर्द या चा े मळू महतव् ल को नां सामज वानू स गांितल .ी मखुय्त ः य ा सपंर्द या चाय् ा पर्रेण ा आहते. मह रा षाट्र चा ी झ लाले ी दयन यी सिथ्त ी ह ी समथर् सपंर्द या ला ा पवूरव्त करणय् सा ठा ी समथ?ा न ी सपंणूर् मह रा षाट्रभर भ रातभर अकर शा े मठ चां ी सथ् पान ा केल .ी य माधय् े अनके पर् तां मांधय् े तय् नां ी आपल े अनयु या ी निमरा ण् केल.े य ा अनयु या चांय् मा धाय्म तानू तय् नां सीमथर् सपंर्द या चा े त?व? ना ल को नां सामज वानू स गांणय् सा ठा ी द साब धो य गार्थं मांधनू ल को नां अादव्तै सिदध् तां चा मा गार् द खा विल .ा तय् सा बोतच तय् नां भी??च ी ज डो क?न वय्??मतव् चा े विच रा ल को सांम रो म डांल.े र जाक?य, ध मिरक्, स मा जिाक प?र सिथ्त तीनू द खुः साह व दिैक वणरा श्र्म धमरा म्धय् े पनु?जज् वीन करणय् सा ठा ीर मा चा ीउप सान ाकरण,े ह चा एक म गार् समथर् सपंर्द या ला ा दिसत ह तो .ा क णोतय् हा पीदध्त नी े पवूरव्त असण रा े पवूर् ज वीन ह े सिथ्र कर वा.े य सा ठा ीसमथरस्पंर्द या आपल े क यार् ज मो ना े मह रा षाट्र माधय् े क? ल गाल .ा य ला चा समथर् सपंर्द या, द सा सपंर्द या असहे अीश ाद नो न वा ना े सबं धोल े गले.े धमरा च् ीउप सान ाक?न कमर् ? ना वय्वह रा अधय् ताम् र जाक राण आ णि र मा भ?? य चां धाय् सा घऊेन ल कोदध्र सा ठा ही पाथं सजज् झ ला .ा समथ?ा च े आ णि तय् चांय् सापंर्द या चा े क यार् य पाथं सा ठा अी तिशय मह?व चा े आह.े र मा चा ऊीप सान का?न आपल ी म हिम ा समथर् सपंर्द या ना े आपलय् ा शिषय् नां ा दऊेन मह रा षाट्रभर आ णि भ रातभर अकर शा े मठ चां ीसथ् पान ाकेल .ी तय् ा?? नी े ह ापथं अ तिशय वभैव सपंनन् अस हा तो .ा समथर् सपंर्द या ला ासतं र माद सा चां े य गोद ना ल भालले े असलय् माळ्े तय् चांय् ागर्थं तानू य ासपंर्द या चा े सपंणूर् त?व? ना ह े मह रा षाट्र ता ली ल को नां आा णि सवरस् मा नाय् जनतले अा तिशय म लो चा े ठरल.े य माधय् े क?ण ?ाके, एकव सी सम सा ी र मा याण,े मन चा े ? को, द साब धो अश ा रचन ा य ा सपंर्दय सा ठा ीमह?व चाय् ठारलय् ा. महराषाट्रमाधय् ेज ेअनके पतं उदयला ाआल ेतवेह् ा हिदं ूधमर,्बदौध्धमर,् खिर्?नधमर,् शिख धमर्अश ावगेवगेळय् ाधमर ्पथंमांधय् ेह ाविशलाअस ाधमर्अस ाशबद्आपणउलल्खेकेरत ो भरातयीससंक्ृत मीळ्ुताचाह अीश ीविविधपर्कराच सीसंक्ृत अीह ेयमाधय् ेअनकेवषैण्वपथं, शवैपथं,महनाभुवापथंभ?ि सपंर्दयाअस ेवगेवगेळेपथं विभगाले गलेले ेआहते. आपल पीर्गत तीप सा ा पर्? : न था सपंर्द या ह ानमेक ाक णोतय् ाक ळा माधय् े जनम् ला ाआल ?ा तय् चा ीप ?ारभ्मू ी स गा .ा

२.४ सम रा पो थ डोकय् ता एकंदर तीच तरे वाय् शातक माधय् े मह रा षाट्र माधय् े वगेवगेळय् पार्व हा तानू विच रासरण ी अ तिशय पर्गलभ्पण े म डांलय् ा ज ता ह तो .ी मह नाभु वा पथं चाय् ा उदय चाय् ा अग दोर मह रा षाट्र माधय् े सतं पर्भ वाळ ती ली सतं नां अीपल े स मा जिाक क यार् अ तिशय उतक्ृ?पण े सम जा मन वार र बा विले ह तो.े सवरस् मा नाय् चांय् ा मन माधय् े घर क?न व राकर ी सपंर्द या ना े तय् नां ा आपलसे े क?न घतेल े ह तो.े अधय् ताम् य सा राखय् ा विषय चा ा प?रचय क?न धमरा च् ा पर्स रा केल .ा भ गावत धमरा च्य् ापत का ामह रा षाट्रभर पस?न हर ीन मा चा ाजप क?न र मा कृषण् हर ी अस सावरस् मा नाय् म णास ला मालूमतंर् दिल .ा व राकर सीपंर्द याप?े ामह नाभु वा पथं चा े त?व? ना अ तिशय वगेळय् साव्?प चा े ह तो.े व राकर पीथं ता ह अादव्तै सीपंर्द या ह तो .ा व राकर सीपंर्द या चा े स हितय् चा ा आशय ह ा अल कीैक असल ा तर ी तय् चा ा आशय ह ा ल कीैक सव्?प चा ा ह तो .ा मह्लज े तय् का ळाचय् ासम जावय्वसथ्ले ाअनसु?न ह तो .ा य उालट मह नाभु वा पथं ह दाव्तै मीत चा अासनू मतू?पजू ना का राण रा हा तो .ा ज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य ता?व? ना वार आध रालले हा पाथं म तूिरप्जूपे?े मानषुय् चाय् आातम्य् माधय् े असखंय् परम?ेर चा े ?प स मा वालले ा आह े अस ा म नाण रा ा ह ा पथं ह तो .ा म तूिरप्जूपे?े ा वय्?? पजूले ा पर् धा नाय् दणे रा ा महनभु वा पथं असलय् माळ्े ह दावै वार अवलबंनू नवहत .ा दवैव दा ह माह नाभु वा पथं ना े न का राल .ा य उालट व राकर पीथं ह दावैव दा ला ाध?न मनषुय् ला आाधय् तिाम्क परम थार् कर याल ा शिकवण रा हा तो .ा य ाद नोह् पीथं चाय् ापर्रेण ाखपू वगेवगेळय् ाह तोय् .ा मह नाभु वा पथं चा े ततव्? ना अभय् सात

ना ा आपलय् ला ा अस े दिसत ो क? शर् कीृषण् ह े य चां े आर धाय् दवैत आह.े तय् माळे पचंकृषण् वार आध ?ारत ह ी सकंलप्र ा आह.े य ा सकंलप्रते ली पचंकृषण् मह्नज े मह नाभु वा मधय् े असलले े मह?व चा े पर्णते े आहते जय् चां े विच रा मह नाभु वा पथं ला ा ल भाले आह,े तय् माधय् े मह नाभु वा पथं माधय् े शर् ी द? तार्ये पर्भ,ू शर् ी चकर्धर सव् मा ,ी र उाळ, शर् ीग विोदंपर्भ ू आ णि शर् ीचकर्धर सव् मा अीश ीय चां गी?ु परपंर आाह.े य ाग?ुपरपंरले .ा म णा व पथं माधय् े आदय् दवैत अस े दखे ली सबं धोल े ज ता े आ णि य ा आदय्दवैतल ा 'पचंकृषण् अवत रा' अस ं म नाल ं ज ता.े ह ा पचं कृषण् वात रा म ना व पथं माधय् े अ तिशय मह?व चा ा म नाल ा गले .ा तरे वाय् शातक माधय् े उदय ला आालले माह?व चा सापंर्द या मह्ननू मह नाभु वा पथं चा आापण सा उलल्खे कर वा ा ल गात .ो मह नाभु वा पथं ह ा म तिूरप्जूले ा अम नाय् करत ो .तय् माळे य ा पथं चा ी शिकवणकू अ तिशय वगेळय् ासव्?प चा ीअश ीआह.े आपल ापथं चा ापर्स रा मह रा षाट्रभर य ा पथं ना े करणय् सा ठा ीठ की ठिक णा ी आपल े अनयु या ीसथ् पान केल.े अनयु या चांय् ाम धाय्म तानू आपलय् धामरा च् ापर्स रा आ णि पर्च रा क?न आपलय् धामरा च् े ततव्? ना अ तिशय स धाय् सा पोय् ा भ षामेधय् े जनस मा नाय् म णास चाय् ा मन माधय् े र वोल.े आ णि हचे मह नाभु वा पथं चा े वगेळपेण म ना याल पा हिाज.े मर ठा ी स हितय् माधय् े एक म लो चा ी भर घ लानू य ा सवर् पथं नां ी आ णि स मा नाय् म णास चाय् ा मन माध ली असलले दीवै शी?? दरू क?न म णासू मह्ननू तय् माधय् े पचं मह भातू आत ली श?? ज गातृ करणय् चा े क यार् मह नाभुव स हितय् ना े केलले दिसत.े मह रा षाट्र माधय् े दयन यी झ लालेय् ा अवसथ्ले ा मरगळललेय् ा अवसथ्तेनू ब हारे क ढानू य ा सपंर्द या नां ी एक ा वगेळय् ा वळण वार स मा नाय् जनतले ा नऊेन ठवेणय् चा े क यार् केल े . य माधय् े मह नाभु वा पथं, व राकर ी सपंर्द या, समथर् सपंर्द या, लिगं यात पथं, द?सपंर्द या अश ा अनके सपंर्द या चा े य गोद ना स हितय् सा ठा ी अ तिशय मह?व चा ं ठरलले ं आह े . २.५ पर्? वाल :ी अ) ख ला ली पर्? वांर द घीर् सव्?प ता उ?र े लिह ?ा १. मह नाभु वा पथं चा े सव्?प स गा ?ा २. व राकर सीपंर्द या क णोतय् ाघटक वांर आध रालले आाह े त े स गा ?ा ३. द? सपंर्द या चा े सव्?प स गा ?ा ४. न था सपंर्द या ह नामेक का णोतय् ाक ळा माधय् े जनम् ला आाल ?ा तय् चा पी ?ारभ्मू ी सगा.ा ५. समथर् सपंर्द या चा भी मिूक सा गा ?ा ब) ख ला ली विषय वांर थ डोकय् ता ट पी ा लिह .ा १. लिळ चा?रतर् २. ग?ुच?रतर् ३. द सा पोतं ४. न थापथं ५. समथर् सपंर्द या २.६ सदंभर ् गर्थं : १. तळुपळे श ं ग ,ो मह नाभु वा पथं आ णि तय् चां े व डा:्मय वह् नीस पर्क शान, पणु े १९७६. २. भ वा े वि. ल., मह रा षाट्र स रासव्त, मबंुई प पाय्लुर पर्क शान, १९६३. प चाव ीआव?ृ .ी ??????? हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां कीलले ी व ङाम्य नि मिरत् -ी १ अ. खिर्सत् धी मिरय् नां कीलले वी ङाम्य नि मिरत् ी घटक रचन ा ३.१ उददृशे ३.२ पर्सत् वान ा ३.३ फ दार सट् फीनस् ३.४ फ दार क्रुआ ३.५ स लादं जा ३.६ प दार् ीआलम्दै ३.७ सम रा पो ३.८ सदंभरग्रथंसचू ी ३.९ परूक व चान ३.१० पर्? वाल ी ३ ३.१ उददृशे : १) हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ीकेललेय् वा ङाम्य नि मिरत् ची ाप?रचय क? न दणे.े २) खिर्सत् धी मिरय् चांय् मार ठा गीर्थरंचनचे े सव्?प सप्? करण.े ३) फ दार सट् फीनस्च े वय् ?ितव् आ णि गर्थंकतत्ृरव् चा पा?रचय क?न दणे.े ४) फ दार क्रुआ य चां े वय् ?ितव् आ णि गर्थरंचन चां ीचचरा ् करण.े ५) स लादं जा य चांय् ागर्थसंपदंचे ीचचरा ् करण.े ६) प दार् ीआलम्दै य चांय् का यारक्तत्ृरव् चा पा?रचय क?न दणे.े ३.२ पर्सत् वान :ा मधय्यगु नी मर ठा ीव ङाम्य मखुय्त धः मिारक् सव्?प चा े अस े आह.े हिदं ू ह ाधमर ् मखुय् धमर ् ह तो .ा तय् माळे हिदं धमरा श् ीसबं धंित लखेन अ धिक पर्म णा ता झ ला.े हिदं धम?ा तगरत् वगेवगेळे पथं व ा सपंर्द या निमरा्ू ण् झ ला.े तय् माळे पथं यी सव्?प चा े लखेन म ठोय् ा पूर्म णा ता झ ला.े मधय्यगु नी मर ठा ी व ङाम्य वि विध धमरस्पंर्द या नां ी समधृद् केल े आह.े मह नाभु वा पथं, व राकर ी पथं, द? सपंर्द या, र माद सा सीपंर्द या, न था पथं अस े वि विध सपंर्द या मह रा षाट्र ता दिसत ता. पधंर वाय् ा - स ळो वाय् ाशतक ता जनै धमर,् खिर्सत् धीमर,् इसल् मा ीधमरय् चां े अ सित्?व तरुळकपण े सम जा ता दिस ू ल गाले ह तो.े तय् ा तय् ा धमरा च्य् ा गर्थकं रा नां ी आपलय् ा धमरा च्य् ा पर्च रा सा ठा ी आ णि पर्स रा सा ठा ी मर ठा ती गर्थलंखेन केल.े इसल् मा धमरा त् ली सपंर्द या चाय् ा सतं नां ी इसल् मा धमरा व्िषय ी मर ठा ती लि हिलले आढळत न हा .ी परतं ु खिर्सत्धम?य पर्च राक नां ी म तार् खिर्सत् ी धमरा च् ापर्च रा आ णि पर्स रा य ाहतेनूचे लिख णा केलले आढळत.े जनै, खिर्सत् ,ी इसल् मा ीय ा ध मिरय् नां ीह े लखेन मर ठा तीनू केल.े तय् माळे मर ठा ीव ङाम्य चाय् ाक? ावय् पाक झ लाय् .ा मर ठा ी व ङाम्य ता वि विधत आालले ी दिसत.े स ळो वाय् ाशतक चाय् ापर् राभं ला गा वो ा जिकंलय् नातंर प तो ुर ग्िज नां ी खिर्सत् धीमरा च् ापर्च रा आ णि पर्स रा करणय् सा स?ुव ता केल .ी प तो ुर ग्िज नां ी धमरप्र्स रा सा ठा ी 'स सो याट ी ऑफ झ वियर' य ा ससंथ्चे ी सथ् पान ा केल .ी तय् नां ी धम?ा तर े घडवनू आणल .ी तय् सा ठा ी खिर्सत् धीमर् पर्स राक नां ी मर ठा आी णि क कोण भी षा ा शिकून तय् ता पर् विाणय् मिळ विले आ णि मर ठा ीभ षाते विपलु रचन ा केल .ी सथ् निाक भ षा ,ा सम जा, ससंक्ृत ,ी आच रा विच रा य ासवरा च् ातय् नां ीब राक ईन े अभय् सा केल आा णि खिर्सत् ीधमरा च् े त?व? ना म डांल.े स ळो वाय् शातक चाय् पार् राभं ची ग वोय् माधय् े प तो ुर ग्िज चां े स मार् जाय् पर्सथ् पिात झ ला.े सटें झ वियर खिर्सत् ीधमरा च्य् ापर्च रा सा ठा ीआ णि पर्स रा सा ठा ीग वोय् ला ाआल े तवेह् पा सानू खिर्सत् ीसतं चां े मह ताम्य् वणरन् करण रा ी रचन ा ततक् ला नी मर ठा ती झ लाय् चा े दिसत.े जलुमूक?न,

जबरदसत् नी,े फसवणकु?न,े सव्खशु नी े खिर्?न झ लालेय् साथ् निाक ल को चांय् उापय गो सा ठा ही ी सतं महतं चां मीह ताम्य् वणरन् करण रा रीचन तातक् ला नी मर ठा भी षाते आ णि क कोण ती झ लाले ी दिसनू यते.े तवेह् पा सानू मर ठा ी व ङाम्यपरपंरते खिर्सत् ी व डाम्य चा ा एक नव ा पर्व हा यऊेन मिळ ला .ा ग वोय् ता ली जनतले ा खिर्सत् करणय् सा ठा ीतय रा केललेय् वा ङाम्य चा े त नी पर्क रा पडत ता. • गदय् व ङाम्य – खिर्सत् ी धमरप्र्स राक चांय् ा आ मिष ला ा बळ ी पडनू केवळ सव् थारा स् ठा ी सम जा ता ली ख लाचय् ा सत्र वार ली ज े ल को खिर्सत् ी झ ला े ह तो े तय् चांय् सा ठा ी तय् चांय् ा सथ् निाक ब लो तीनू गदय् व ङाम्य लि हिल े गले.े • पदय् व ङाम्य– उचच् शि ?ित नव खिर्सत् सां ठा पीदय् सव्?प ता ली स हितय् रचल े गले.े • क शो व वय् कारण व ङाम्य – परदशे ी मिशनरय् सां ठा ी क शो व वय् कारण व ङाम्य लि हिले गल.े मर ठा ी आ णि तिच ी ग मोतंक?य ब लो यी चां अ ाभय् सा परदशे ी मिशनरय् नां कारत या वा या सा ठा ही े रचल े गले.े खिर्सत् ी ध मिरय् चां ी मर ठा ी व ङाम्य नि मिरत् ी स धा राण स ळो वाय् ा शतक चाय् ा समु रा सा झ लाले ीआढळत.े जजेईुत खिर्सत् ी धमरप्र्स राक नां ी खिर्सत् ी द तिर्ण ची े वगेवगेळय् ादशे ी भ षाते भ षा तांर करणय् चा ा उदय् गो स?ु केल ा ह तो .ा सथ् निाक चांय् ा मदत नी े खिर्सत् ी धमरा च्य् ा पर्च रा सा ठा ी धमरप्र्च राक नां ी सथ् निाक भ षा ा शिकल .ी सथ् निाक नां ा आपलय् धमरा च् ा अ धिक ओढ ा व टा वा ा य सा ठा ी खिर्सत् ी धमरत्?व चां ी ओळख क?न दणे रा ी हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी पसुत्के लि हिल .ी ह ी पसुत्के मर ठा ी भ षाते लिप हिल ी गले .ी धमरप्र्स रा चा े ह े ध रोण केलले ीव ङाम्य नि मिरत् ी- १ खिर्सत् ी धमरप्?रषद नां ी ठरवल े ह तो.े खिर्सत् ी सतं महतं य चां ी ओळख सथ् निाक नां ा वह् वा ी य ा उददशे ना े मर ठा ी आ णि क कोण ी भ षाते लिख णा करणय् चा े ठरवल े ह तो.े तय् पार्म णा े क कोण ीभ षाते अनके धमरप् सुित्क ा लि हिलय् ागलेय् .ा खिर्सत् ी स हितय् ला ा एक म ठो ी परपंर ा असलले ी दिसत.े आपल ा धमरप्र्स रा चा ा हते ू ज पो सानू ह रीचन कोल गीले .ी खिर्सत् कीव चींय् मार ठा ीस हितय् नि मिरत् तीनू ततक् ला नी मर ठा सीमजणय् सा मदत ह तो े ह तो .ी वि विध रचन बाधं ता ली सफ्ुटक वाय्,े त ?िावक गर्थं, भ षाय्, ट की अ ाश ी वि विध पर्क राच सी हितय् नि मिरत् झी लाले ी दिसत.े फ दार सट् फीनस्, फ दार क ाुरआ, स लादं जा, प दार् ी आलम्दै य नां ी अश पार्क राच ी गर्थंरचन ा क?न मर ठा ी व ङाम्य ता म लो चा ीभर घ ताल .ी ३.३ फ दार सट् फीनस् : फ दार सट् फीनस् ह े सतं एकन था चां े समक ला नी कव ीह तो.े त े भ रात ता आलले े प हिल े इगंर्ज गहृसथ् ह तो. फ दार सट् फीनस् १५७९ मधय् े ग वोय् ला ाआल.े तय् चांय् ामतृय्पूय?त त े ग वोय् ला चा ह तो.े ग वोय् ता आलय् वार तय् नां ी तथे ली धम?ा तर ती बर् माह्न कांडनू ग मोतंक? ब लो ची े ? ना सपं दान केल.े स ?ा ीभ गा ता ४० वषर् तय् नां ीधम?पदशेक मह्नू क मा केल.े ह े क मा करत ना ा तय् ा भ गा ता ब लोलय् ा ज णा राय् ा क कोण ी मर ठा वीर तय् नां ी च गांलचे पर्भतुव् मिळवल.े तय् नां ी अ भिज ता व ङाम्य चा ा अभय् सा केल .ा ग वोय् ता त े ल को पिर्य ह तो.े 'प दार् ी एसत्वे 'ॉ ह े न वा ग वोय् ता ली ल को नां ची तय् ला ा दिल े ह तो.े मळू प तोग्ुर जी भ षाते लि हिललेय् ा खिर्सत्परु णा ला मार ठा वीशे चढवण े ह फी दार सट् फीनस् य चां ी पर्शसंन यी क मा गिर ी आह.े तय् ना े 'Arte De Lingoa Canarim' ह े क कोण ी – मर ठा ची े वय् कारण लि हिल.े ह े इगंर्ज नां ी लि हिलले े क कोण ची े प हिल े वय् कारण ह यो. • फ दार सट् फीनस्च ीगर्थंरचन ा– १) ग मोतंक? ब लो ची े अधय्यन २) खिर्सत् ीद तिर्ण ३) खिर्सत्परु णा • ग मोतंक? ब लो ची े अधय्यन फ दार सट् फीनस्न े 'ग मोतंक? ब लो ची े अधय्यन' ह े वय् कारण लि हिल.े खिर्सत् ी मिशनरय् सां ठा ीह े वय् कारण लि हिल े गले.े मर ठा ीआ णि ग मोतंक? ब लो ीय चां ाअभय् सा परदशे ी मिशनरय् नां ा करत ा य वा ा य ा उददशे ना े ह े वय् कारण तय् ना े लि हिल.े परदशे ी मिशनर ीभ रात चाय् ापर्तय्के भ गा ता ज ता असत. तय् ातय् ाभ गा ता ली भ षाचे े वय् कारण अभय् सा सा ठा ीत े तय रा कर ती असत. • खिर्सत् दी तिर्ण ' खिर्सत् ीद तिर्ण' ह ाफ दार सट् फीनस्नच ादसुर ागर्थं ह यो. ह दी तिर्ण ग मोतंक? ब लो ती आह.े त ी पर्थमत ःग वोय् ता पर् सिदध् झ ला .ी ' खिर्सत् ी द तिर्ण' ह ी खिर्सत् ी धमरत्?व चा ी पर्? ?ोर ?प ना े विवचेन करण रा ीप सुित्क ाआह.े • खिर्सत्परु णा मर ठा ी स हितय् ता फ दार सट् फीनस् य चांय् ा ' खिर्सत्परु णा' य ा गर्थं ला ा म ना चा े सथ् ना आह.े ह ा गर्थं फ दार सट् फीनस् य नां ी लि हिल .ा तय् नां ी ह ा गर्थं पर्थम प तोग्ुर जी भ षाते लि हिल ा नतंर तय् ला ा मर ठा ी वशे दऊेन मर ठा ती रचन ा केल .ी य गार्थं चा ी रचन ा ओव वी?ृ ता आह,े तय् ला ा सट् फीनस्न े 'अभगं' अस े महट्ल े आह.े खिर्सत्परु णा चाय् ा पर्सत् वानते तय् ना े आपलय् धामरा ब्दद्ल अ भिम ना वय्? केल आाह.े य ागर्थं चाय् मार ठा ती ज डोललेय् ा विसतृ् गदय् पर्सत् वानवे?न सतर वाय् ा शतक तालय् ा मर ठा ी गदय् चा ी य गोय् कलप्न ा यते.े तय् चां ा ? ना?ेर दा ी सतं चां ा वय् सागं, मर ठा वीर असलले े पर्भतुव् आ णि मर ठा ीभ षाचे ाअ भिम ना य चा ीच गांल ीकलप्न ा खिर्सत्परु णा वा?न यते.े ' खिर्सत्परु णा’ ह ा गर्थं मळू प तोग्ुर जी भ षाते ली असनू य ा गर्थं चा े मर ठा ती ?प तांर फ दार सट् फीनस्न े सव्त चः केल.े ' खिर्सत्परु णा’ गर्थं चा ी ओव सीखंय् ा १०९६२ असनू २५ सगर् आहते. य ा गर्थं ला ा मह का वाय् चा े सव्?प पर् ?ा झ ला े आह.े खिर्सत्परु णा चा े प हिल े परु णा आ णि दसुर े परु णा अस े द नो भ गा पडत ता. प हिल े परु णा ४१८१ ओवय् चां े आह े तर दसुर े परु णा ६७८१ ओवय् चां े आह.े य ा गर्थं चा ी ? ना?ेर पीर्म णा े ओव छीदं ता पदय्रचन ा आह.े ह ा गर्थं ब

याबलवर आध रालले ा असल ा तर ी त ो ब याबलच े भ षा तांर न हा .ी प हिलय् ा भ गा ता खिर्सत् ीमह पा?ुष चां ीच?रत ्रे आल ीआहते त ीअनके पर्सगं तांनू म डांल ीआहते. प हिले परु णा मह्णज े खिर्सत् च?रतर् चा ीप ?ारभ्मू आीह े तर दसुरय् ापरु णा ता खिर्सत् च?रतर् आले आह.े खिर्सत् चा ा जनम्, ब लापण, शिकवण, चमतक् रा, आतम्ब लिद ना, पनु?तथ् ना, सव्गारा र् होन य सावरा च् तीपश लीव रा म हित ीआल ीआह.े य ा परु णा चां ा कथ निवदेक प दार् ी ग?ु आह.े वणरन्शलै ,ी वय् ?ि चितर्ण व रस नि मिरत् ी प?रण माक राक आह.े य ा गर्थं ता ली वणरन्,े अलकं राय जोन ,ा सत् तुिसत् तोर् े य बा बात ? ना?ेर, विषण्दु सान मा ,ा कृषण्द सा श मा ा य ा पवूरस्रु चीं े अनकुरण केलले े दिसत.े खिर्सत्परु णा चा ाकथ भा गा, विच रा व ाकलप्न ापरक?य असलय् ातर ीरचन बाधं आ णि भ षा ासव्च्छपण े ऐतदशे यी आह.े ' खिर्सत्परु णा' ह ागर्थं अतय्तं ल को पिर्य झ ला ाह तो .ा इ.स. १६१४ त े १६५४ य का ळा ता तय् चाय् ता नी आव?ृय ा निघ लाय् ाय वा?न तय् चाय् ा ल को पिर्यतचे ी ख तार् ी पटत.े य ा गर्थं ता तय् ना े मर ठा ी भ षाचे ा गणुग रौव केल ा आह.े मर ठा ची े म ठोपेण तय् नां पीढु लीपर्म णा े व णिरल्े आह े – जसै हारळ मा जा ीरतन् किळ ।ा क? रतन् मा जा ी हिर ा निळ ।ा तसै भी सा मा जा ीच खोळ ।ा भ सा मार ठा ी।। जसै पीषुप् मा जा पीषुप् म गोर ।ी क? प?रमळ मा जा कीसत्रु । तसै ीभ सा मा जा ीस जिार ।ी भ सा ामर ठा ।ी। हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी प खिय माधय् े मय?ु । व खिृय माधय् े कलप्त? । केलले ीव ङाम्य नि मिरत् ी- १ भ सा माधय् े म ना ू थ ?ो । मर ठा यीसे ी।। खिर्सत् -ी मर ठा ी व ङाम्य चा ा आरभं बिदं ू मह्णनू ' खिर्सत्परु णा 'ाल ा म ना दय् वा ा ल गात .ो ह ा गर्थं मह्णज े स हि तिय्क आ णि भ षिाक??य् ाएक अनम लो रतन् आह.े ३.४ फ दार क ारुआ : फ दार कृआ १६०२ मधय् े भ रात ता आल .ा फ दार सट् फीनस्न े नव खिर्सत् सीं ठा ीज े क मा केल े तचे क मा फ दार कआृनहे ीकेल.े फ दार कआृ य चां ाजनम् फर् नास्मधय् े १५७९ मधय् े झ ला .ा सट् फीनस्च े अनकुरण क?न तय् का ळा ी इतर जजेइुट कव नीं ी मर ठा ती गर्थंरचन ा केलले ी दिसत.े खिर्सत् चा े वधसत्भं रा होन ह चा सवर् कव चीं य् ारचनचे ामखुय् विषय ह तो .ा फ दार कृआ य नाहे ीय ा विषय वार रचन ाकेल .ी ' खिर्सत् चा े वधसत्भं रा होण' ह ी९२ कडवय् चां ी विल पिाक ा फ दार कृआच अीस वा अीस े अ. क .ा पिर्य ळोकर चां े मत आह.े • फ दार क ारुआच ीगर्थंरचन ा– १) मह पारु णा २) सफ्ुटरचन ा • मह पारु णा फ दार क ारुआ य चा ा 'सटें प टीरच े परु णा' ह ा अतय्तं ग जालले ा गर्थं आह.े तय् ना े सटें प टीरचय् ा च?रतर् वार असलले े 'मह पारु णा' इ.स १६२९ मधय् े लि हिल.े य ा परु णा ता खिर्सत् ी धमरा च् ा प?रचय आह े तसचे हिदं ू धमरा च् े आ णि दवेत चां े खडंन केले आह.े नव खिर्सत् चीं य् ा मन ता खिर्सत् ी धमरा व्िषय ी अ भिम ना निमरा ण् करणय् चाय् ा हतेनू े ह ा गर्थं तय् ना े लि हिल .ा तय् ना े हिदं ू धमर् कस ा तय् जाय् आह े ह े पटवनू दणेय् सा ठा ी य ा गर्थं चा ी नि मिरत् कील .ी य ापरु णा चा े त नी भ गा असनू पर्तय्के भ गा ता प टो विभ गा आहते. प हिलय् पारु णा ता सटें प टीरच े च?रतर् आल े आह े आ णि पढु ली परु णा ता हिदं ू ध मिरय् चांय् दावेदवेत आा णि ?ढ ,ी परपंर या चां े खडंन केल.े गणपत ,ी र मा, कृषण्, तलुस ,ी विषण् ु य चां थीटट् ाकेल अीह.े हिदंनूं ी जनु ा धमर् आ णि दवे स डो वाते य सा ठा ी अनके द खाल े दिल े आहते. कृतघन् विषण्,ू ? घी ताक? र मा, म ताधृन् परशरु मा, गणशे भजन चा े खडंन, तलुस ी भजन चा े खडंन अश ामथळय् खां ला ी हिदंचूंय् दावैत वांर आ णि आच रा वांर मह पारु णा ता कड डानू हलल् चाढवणय् ता आल आाह.े विषण्,ु कृषण् आ णि र मा य चां वी रावं रा निभरत्स्न कोल ी आह.े य सादंभरा त् य गोव सि?, अ?मधे, भ गावत, मह भा रात, ग ती ,ा ? किम्ण सीव्यवंर इ. हिदं ू धमरग्रथं चां ा आध रा घतेल ा आह.े हिदं ू धमरा त् ली चमतक् रा कथ चां ी आ णि दवैत ?पचां ीथटट् ाक?न हिदंनूं ातय्बाददलजावटावा ीआणितय्नां ीखिर्सत् ीधमरात्यवा े यसाठा फीदारक ारुआच ेमहपारुणाकसनूपर्यतन्करतीआह.ेमरठातीलीपरुणागर्थंचा ी स?ा कढानू हिदं ू दवैतचां ाअधि? पे तय्ना े केल ाआह.े यवा?न तय्चा ावय्सागं जणावत.ेह ातय्चा ाविशषेउलल्खेनयीगर्थंआह.े ३.५ स लादं जा : फ दार स लादं जा य ना े स ?ा चीय् ा मिशनरय् ता धमरप्र्स राक चा े क मा केल.े य ा खिर्सत् ी धमरप्र्स राक चाय् ा क वाय् वार '? ना?ेर 'ी, 'य गोव शि?', मह नाभु वा गर्थं चां ी छ पा दिसनू यते.े आपलय् धामरभ् वानचे जी पो सान ताय् ना े तय् चाय् का वाय् ता केल अीह.े फ दार सट् फीनस्न े यशेचू ी च?रतर् ग था गा याल तीर फ दार स लादं जाय ना े एक ा खिर्?न सतं चा े गणुग ना ग याल.े • फ दार स लादं जाय चां ीगर्थंरचन ा– • स नात् ु आनत् नुिच ीज वीत कथ ा आनत् नुिव द स लादं जा य नां 'ीस नात् ु आनत् नुिच जी वीत कथ 'ा लि हिल .ी ह चा?रतर् ताम्क गर्थं असनू त ो५३९ ओवय् चां ाआह.े मर ठा ीभ षाते ह ागर्थं लि हिल ाआह.े तय् ता सटें अटँन ी य चांय् ा च?रतर् ता ली चमतक् रा कथ चां े वणरन् केल े आह.े य ता एकूण १८ चमतक् रा चां े वणरन् आले आह.े य ा च?रतर् ना े आपलय् काड ली सतं चांय् ा ज वीन ता ली चमतक् रा चा ी आठवण यते.े तय् चा े आपलय् काड ली सतं चांय् ा चमतक् रा शां ी विल?ण स माय् आह.े य गार्थं ता भ??च े अतं क:रण दिसत.े उपम ,ा ?पक, ?? तां य अ ालकं रा चां ा व पार केलले ा आह.े 'स नात् ु आनत् नुिच ी ज वीत कथ 'ा य ला ा १७ वय् ा शतक ता ली भ ?ि विजय अस े अ. क .ा पिर्य ळोकर नां ीमहट्ल े आह.े ३.६ प दार् अीलम्दै : प दार् ी मिगले द आलम्दै य चां ाजनम् प तोग्ुर लामधय् े झ ला ातर ग वोय् ता ली र यातरु यथे े तय् चां े निधन झ ला.े इ.स. १६०६ त े १६८३ ह ातय् चां ाक लाखडं आह.े तय् नां ीवय चाय् ास ळो वाय् ा वष? जजेईुत पथं

ता पर्वशे केल .ा तय् नां ीवय चा ी२०- २५ वषर् स ?ा ीयथे े घ लावल वी तथे ली सथ् निाक भ षाचे े ? ना सपं दान केल.े सतर वाय् ाशतक ता ली पर्मखु गर्थं मांधय् े भर घ लाण राय् ा लखेक मांधय् े प दार् ीआलम्दै य चांहे ीन वा घतेल े ज ता.े तय् नां ीर मोन लिप ती क हा ीगर्थं लि हिले आहते. तय् नां पी दार् ी दिय गो ु?रब?ै य चां ाक कोण –ी प तोग्ुर जी शबद्क शो सधु ?ान त ोव ढा विल .ा • प दार् ीआलम्दै य चां ीगर्थंरचन ा– १) क कोण –ी प तोग्ुर जी शबद्क शो २) वनव ळाय् चा ोमळ ो • वनव ळाय् चा मोळ ो 'वनव ळाय् चा ो मळ 'ो ह ा गर्थं प दार् ी आलम्दै य ना े प चा खडं ता लि हिल ा आह.े ह ा गर्थं र यातरु यथे े १६५८ मधय् े पर्क शिात झ ला .ा क कोण गीदय् चा एाक उतक्ृ? नमनु ामह्णनू य ागर्थं काडे प हिाल े ज ता.े त ो निवदेन ताम्क सव्?प चा ाआह.े निवदेन चाय् ाअनके विध छट ाय ता प हा याल ा मिळत ता. ह ाभ षा तां?रत गर्थं नसनू त ोसव्ततंर् गर्थं आह.े ल टिंन आ णि गर् की व काग्रचन चां े आदशर ् सम रो ठवेनूय ागर्थं चा ी नि मिरत् ीझ लाय् चा े दिसत.े ह ा गर्थं गदय् सव्?प चा ा आह.े त ो क कोण ी भ षाते लि हिलले ा आह.े य ा गर्थं ता सथ् निाक ब लो भी षाचे ा मह?व असलले े दिसत.े विशषेत सःतर वाय् ा शतक ता ली ग वोय् चा ी भ षा ा दिसत.े ततक् ला नी ग वोय् ला अानसु?न भ षा या ता आलले अीह.े सथ् निाक ब लो ती गर्थं असलय् माळ्े त ोव चाक पांय?त प होचल .ा आपल पीर्गत तीप सा ा पर्? – हिदं ू धम?ा खरे जी इतर ध मिरय् नां कीललेय् वा डा्:मय नि मिरत् ची पा?रचय क?न दय् .ा

३.७ सम रा पो : अशपार्करा े खिर्सत् ीधमिरय्नां ीमरठा ीस हितय्निमिरत् ीक?नमरठा ीभषाले ाएकनव आायमा पर्?ाक?न दिल.ातसचे खिर्सत्सतंचां ीभमिूक ासमजवानूस गांितल.ी खिर्सत् ीधमिरय्चां ीह ी मरठा ीरचन ापर्माखुय्ना ेधमरभ्वान ाजपोसाणय्चाय् ाहतेनू ेझला ीअसल ीतर ीमरठा ीभषाचे े एक वगेळचे ?प समरो आल.े मरठा ीवडाम्यचाय् ाक? ावय्पाक झलाय्.ा मरठा ीवडाम्यता विविधत ाआल.ी ३.८ सदंभरग्र्थंसचू :ी • • • • श.ं ग .ो तळुपळ्े – मह रा षाट्र स रासव्त पर्सत् वान ,ा प पॉय्लुर पर्क शान, प चाव ीआव?ृ .ी ह. शर् .ी शणे लिोकर – पर् चा नीमर ठा ीव डाम्य चा े सव्?प, म घो े पर्क शान, क लोह् पारू. वि. ल. भ वा े – मह रा षाट्र स रासव्त, प पॉय्लुर पर्क शान, मबंुई. सपं .ा अ. क .ा पिर्य ळोकर - स तां ु आतं निोच ी ज वीितव्कथ ,ा मर ठा ी सशं धोन मडंळ, मबंुई. • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े व इतर – मर ठा ी व डाम्य चा ा इ तिह सा खडं ३, मह रा षाट्र स हितय् प?रषद, पणु,े केलले ीव डाम्य नि मिरत् ी- १ • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े - मर ठा वी डाम्य चा इा तिह सा खडं दसुर ,ा मह रा षाट्र स हितय् प?रषद, पणु.े • य .ा शर् .ी ज गो व इतर - मर ठा ीव डाम्य चा ाइ तिह सा खडं ३, मह रा षाट्र स हितय् प?रषद, पणु.े ३.९ परूक व चान : • वि. ल. भ वा े – मह रा षाट्र स रासव्त, प पॉय्लुर पर्क शान, मबंुई. • ह. शर् .ी शणे लिोकर – पर् चा नीमर ठा ीव डाम्य चा े सव्?प, म घो े पर्क शान, क लोह् पारू. ३.१० सव् धाय् या : अ) द घीरा ?्र पीर्? १) हिदं ू धमरा खे्र जी इतर ध मिरय् नां ीमर ठा ती केललेय् ाव डाम्य नि मिरत् ची ास विसत्र प?रचय क?न दय् .ा २) फ दार सट् फीनस्चय् ावय् ?ितव् चा ाआ णि गर्थंकतत्ृरव् चा सा विसत्र प?रचय क?न दय् .ा ३) खिर्सत् ी ध मिरय् नां ी मर ठा ती केललेय् ा गर्थंरचन चां े सव्?प स गांनू तय् माळ्े मर ठा ी स हितय् ता क हा ी विशषे भर पडल ीक ता े स धा रा स गां .ा ब) टपी ा १) खिर्सत्परु णा २) प दार् ीआलम्दै ३) मह पारु णा ४) फ दार स लादं जा ??????? हिदं ू धमरा खे्र जी इतर ध मिरय् नां कीलले ी व डाम्य नि मिरत् -ी २ ब- इसल् मा ध मिरय् नां कीलले वी डाम्य नि मिरत् ी घटक रचन ा ४.१ उदद्शे ४.२ पर्सत् वान ा ४.३ मतंु जो ी(मतृय्जंुय) ४.४ ह?सने अबंरख ना ४.५ शखे महमंद ४.६ शह मानु ी ४.७ सम रा पो ४.८ सदंभरग्र्थंसचू ी ४.९ सव् धाय् या ४ ४.१ उदद्शे : १) इसल् मा ध मिरय् चांय् मार ठा ीव डाम्य नि मिरत् ची पा?रचय क?न दणे.े २) मतंु जो ी(मतृय्जंुय) य चांय् ागर्थं चां े सव्?प सप्? करण.े ३) ह?सने अबंरख ना य चांय् गार्थंरचन चां चीचरा ् करण.े ४) शखे महमंद य चांय् वाय् ?ि?व चा ाआ णि गर्थंकतत्ृरव् चा पा?रचय क?न दणे.े. ५) शह मानु ीय चांय् ागर्थं चां पा?रचय क?न दणे.े ४.२ पर्सत् वान :ा य ा अभय् सा घटक माधय् े आपलय् ला ा इसल् मा ध मिरय् नां ी मर ठा ती केलले ी व डाम्य नि मिरत् ी अभय् सा याच ी आह.े इसल् मा ध मिरय् चां ी मर ठा ी व डाम्य नि मिरत् ी स धा राण पधंर वाय् ा शतक चाय् ा समु रा सा झ ला .ी तय् नां मीर ठा भी षाते विपलु रचन कोल अीह.े इसल् मा धमरा त् ली सपंर्द या चाय् ा सतं नां ी मर ठा तीनू गर्थंरचन ा केल ी असल ी तर ी तय् नां ी इसल् मा धमरा व्िषय ी क हा ी मर ठा ती लि हिलले े आढळत न हा .ी इसल् मा धमरा त् ली सफू? सपंर्द या दाव् रा ा मह रा षाट्र ला ा य दाव क ळा पा सानू इसल् मा धमरा च् ी त?व े प?र चित झ ला ी ह तो .ी द लौत बा दा, खलुत बा दा, बरह् णापरू, औरगं बा दा, हदैर बा दा, गलुबगरा ,् ब दीर, विज पारू आ णि ग वोळक डों ा य ा भ गा ता तय् चां े क यार् पर्भ वा ी ह तो.े ह ी शहर े सफू चींय् ा पर्च राक यारा च् ीकेंदर् े बनल ीह तो .ी तय् चां े मठ, ग?ंुचय् ासम धाय् ,ा ख नाक ,ा उ?स, प री, ग?ुबधं ू (प रीभ ई) आ णि प रापं?रक शिषय् य चांय् मा फार्त इसल् मा धम?य सतं नां ी बह?जन सम जा ला ा आपलय्

धामरा क्ड े आक षिरत् क?न घतेल े ह तो.े हिदंनूं जा गो ,ी ग सो वा यी चां े ?प फक?र आ णि सफू? य चांय् ता दिस ू ल गाल े ह तो.े हिदंचूंय् ा जतर् ा य तार् पार्म णा े बह?जन सम जा मसुलम ना चांय् ा उ?स माधय् े भ गा घऊे ल गाल.े पद्ध े व दैिकधम?य य गो ,ी सनंय् सा ीआ णि भ ?िम गा? सतंमडंळ ी य चांय् शा ी सफू चीं ा सबधं यते गले ा तय् माळ्े तय् चांय् वारह ी हिदं ततव्? ना चा ा आ णि आच राधमरा च् पार्भ वा पडू ल गाल .ा इसल् मा ध मिरय् नां ा निगण्ुर निर का रा बूीर्?व दा आ णि एकदवैत नि? या चां े आकषरण् व टा् ल गाल.े तसचे तय् नां ावदे नात् चा अ्ादव्तै विच रा आ णि भ ?िम गा?य चां ी उप सान ा य चां े अनकुरण कर वासे े व टा् ल गाल े आ णि तय् तानूच इसल् मा धम?य स धासुतं चां े मर ठा ी व डाम्य निमरा ण् ह ऊो ल गाल.े शह ा मतं् जो ,ी ह?सने अबंरख ना, आलम ख ना, शखे महमंद, शह मानु ीय ाइसल् मा धम?य सतं नां ीमर ठा ती व ङाम्य नि मिरत् ीक?न मर ठा ीस हितय् ता म लो चा ीभर घ ताल .ी मधय्यगु नी मर ठा वी ङाम्य ता म सिुल्म चां े लिख णा ह े मर ठा सी हितय् ला फा रा म ठो े अस े य गोद ना आह.े सतं परपंरचेय् ापर्भ वा ना े पर्भ वित ह ऊोन तय् नां गीर्थंरचन कोल .ी इसल् मा धम?य सतं नां ी मर ठा तीनू रचन ा करत ना ा पर्थम सतं नतंर म सिुल्म य ा सथ् या ी भ वा तानू तय् नां ी मर ठा ी स हितय् नि मिरत् कीलेय् चा े दिसत.े मर ठा भी षाचेय् ापर्मे पा टो ची तय् नां गीर्थंरचन कोल .ी ४.३ मतुं जो (ीमतृय्ज्ुंय) : मतं् जो ी ह े ब दीरचय् ा र जाघर णाय् ता ली गहृसथ् ह तो.े एक ा भिक राय् चाय् ा उदग् रा वा?न तय् नां ा वरै गाय् पर् ?ा झ ला.े पद्ध े तय् नां साहज नादं चा गा?ुपदशे मिळ ला आा णि मग त े मतं् जो ची मातृय्ज्ंुय झ ला.े त े पढंर चीय् ा विठठ्ल चा ा उप साक बनल.े सहज नादं ना ची तय् चांय् काडनू विवके सिधंचु े अधय्यन क?न घतेले आ णि मतृय्ज्ुंय य चांय् ाअगं जीवेह् पाणूर ृ वरै गाय् आल,े त े बर्? ज णाण रा ा बर् ?ाण झ लो तवेह् बार् ?ाण नां तीय् चां फा रा छळ केल .ा तय् तानू सह सील मात सटुलय् नातंर तथेनू निघनू गलेय् वार आपलय् गा?ुचय् आा?वे?न त े न रा याणपरू यथे र हा? ल गाल.े तथे े तय् नां अीनके चमतक् रा केल.े त े विठठ्ल भ? ह तो.े तय् चांय् ना वा वार अनके गर्थं तसचे ग?ुभ??पर व ब लाकृषण् भ??पर अनके पद े आ णि अभगं आहते. • मतृय्ज्ुंय य चां गीर्थंसपंद -ा १) सिदध्सकंेतपर्बधं २) अनभुवस रा ३) अदव्तैपर्क शा ४) पर्क शाद पी ५) सव्?प सम धा ना ६) अनभुव मातृ ७) जिव धोद्रण ८) पचं कीरण ९) पद े आ णि अभगं • सिदध्सकंेतपर्बधं ' सिदध्सकंेतपर्बधं' ह ा स ती बा धोपर गर्थं र मा आ णि ज नाक?चय् ा सवं दा?प ता आह.े तय् नां ीपदम्परु णा चा ाआध रा घतेलले ाआह.े ह ामतृय्ज्ुंय य चां ासवरा त् म ठो ागर्थं आह.े गर्थं चा ी रचन ा मर ठा ी भ षाते केलले ी आह.े य ा गर्थं चा ी ओव सीखंय् ा समु रा े २००० इतक? आह.े मतृय्ज्ुंय चा े स राचे गर्थं विवचेनपर आहते. आशय चा ीसप्?त ाआ णि ?ढत ,ा निस दंिगध् भ षा ा ह ी तय् चांय् ा गर्थं चां ी व शिै?य् े आहते. शर् तोय् चांय् ा मन रोजनं चा ा किंव ा रसव?ृ ची ा विच रा न करत ाएक ाउचच् प ताळ वी?न त े विवचेन करत ता. • • अनभुवस रा ह मातृय्ज्ुंय य चां छा टोखे ना गीर्थं आह.े य गार्थं चा ‘ीअमतृस रा', '? ना मातृ' अश ही नी वा े आहते. य ागर्थं चा ा विषय ततव्? नापर आह.े आतम् ाआ णि आतम्य् चाय् ासव्?प विषय ी सख लो म हित यी ागर्थं ता दिलले ीआह.े पचंकीरण 'विवकेसिधं'ुचय् ाअधय्यनमाळ्ेपचंकीरण विचराचा ामलुत्जोवीरबरचापर्भवापडल,ा तय्तानू तय्वां ा'पचंकीरण’ ह ागर्थं सिदध् झला.ा अनभुवमातृ गर्थंवा?न तय्वां ा ?ना?ेरशां ीअसलले ाऋणनाबुधंसप्?हतो.ोह ातय्वां ामहतव्पणूर ृगर्थंअसनूतय्ला ा ससंक्ृत-फरास कीशोचा ेसव्?पआह.े • पर्क शाद पी 'पर्क शाद पी' य ा गर्थं वार ' विवके सिधं'ुच ी छ पा आह.े य ा गर्थं चा ी एकूण प चा पर्करण े आहते. गर्थं चा े विवचेन नमेके आ णि सप्? झ लाले े आह.े उप निषद चां े स रा । वदेश ?ा चां े गवह्र । सिदध् तां चा े ब जी ?ार ।। य ागर्थं बाददल मतृय्ज्ुंय मह्त ता क? जय् ना े ई? रभ?? केल अीह े तय् नाचे य ता पर्वशे कर वा .ा • पद े आ णि अभगं मतृय्ज्ुंय य नां ाग?ु विषय ीआदरभ वा ह तो .ा त े आपलय् ाग?ुवर नि? ाब ळागण रा े ह तो.े य चा ीस ?ा तय् चांय् पाद तानू यते.े सदग्?ुच े व काय् मह्ज े उसवले बर्? । कळ लिय ाह े कमर ृ कैच े उरले कमर् । सदग्?ुचय् चारण मीह नादं सखु वा े । ४.४ ह?सने अबंरख ना : ह?सने अबंरख ना ह े द लौत बा दाल ा अ धिक रा पद वार असललेय् ा य काब्र अबंरख ना य चां े पतुर्. च दां ब धोल,े जन दारन्सव् मा ,ी अबं जा पीतं इतय् दा ी हिदं ू स धाचूं े ?ढ ससंक् रा तय् चांय् वार झ ला.े त े परम थिरक् व ता वारण ता व ढाल.े भगवदग् तीवेर ट की ा लिह?न त े पर् सिदध् झ ला.े ह?सने अबंरख ना य चां ीगर्थंरचन ा- अबंरह?सने ी • अबंरह?सने ी 'अबंरह?सने 'ी ह ा गर्थं ह?सने अबंरख ना य नां ी इ.स. १६५३ मधय् े पणूर ृ केल .ा गर्थं चा ी ओव सीखंय् ा ८७१ इतक? आह.े य ा गर्थं चा े सव्?प ग ती टा कीच े आह.े आपलय् ा य ा ट कील ा त े 'ग ती भा वा थारद् पीिक ‘ा मह्त ता. य ा ग ती टा कीत ससंक्ृत ? को चां े नमेके भ षा तांर करणय् काडे तय् चा काल दिसत .ो शकंर चा यार् य चां े भ षाय् आ णि शर् धीर सव् मा चीं े वय् खाय् ना य चाय् ाआध रा े ह ीग ती टा की ा तय् नां ी लि हिल .ी य ागर्थं वा?न तय् नां ाससंक्ृत यते अस वा,े एवढचे नवह् े तर वदे तां चा ी प?रभ षा ातय् नां ीउ?म पर्क रा े अवगत केल ीह तो ीय चा ीज णा वी ह तो.े 'ग तीगगंते प वान झ लाले ायवन' अस े तय् चा े वणरन् ड .ॉ र .ा चि.ं ढरे े य नां कील.े ४.५ शखे महमंद : शखे महमंद ह े स ळो वाय् ा शतक ता ली सतं परपंरते ली अतय्तं न वा जालले म सिुल्म धम?य सतंकव ी ह तो. त े एकन थाक ला नी सतंकव ी ह तो.े तय् चांय् ा न वा वार पषुक्ळ पदरचन ा आह.े द?सपंर्द या ी च दां ब धोल े ह े शखे महमंद चां े ग?ु ह तो.े च दां ब धोले ह े जन दारन् सव् मा चींहे ी ग?ु असलय् माळ्े शखे महमंद आ णि जन दारन् सव् मा ीह े द घो े

ग?ुबधं ू ह तो. च दांब धोल े ह े ससंक् रा नां ी हिदं आ णि ग?ु परपंरने े सफू? असलय् माळेु तय् चां ी परम थार् ?? ी अ धिक उद रा आ णि समनूव्यश ली ह तो .ी ह चा परम थार् ?? ती ली समनव्य शखे महमंद य चांय् ता दिसनू यते .ो समनव्यश लीतचे हा वा रास पाढु े शखे महमंद य नां ची ला विल आा णि मह्णनूच तय् नां 'ाक बिर चा ा शके 'ा म नाणय् ता आल.े त े मर ठा ीसतंमडंळ ता 'क बिर चा ाअवत रा' मह्णनू ओळखल े ज ता ता. '? ना चा ाएक ,ा न मा चा ा तकु ा आ णि क बिर चा ा शके 'ा अश ा सव्?प चा ी मह्ण मर ठा ती ?ढ आह.े क बिर चा ा फ रा म ठो ा पर्भ वा तय् चांय् वार ह तो .ा शखे महमंद य चां ी निगण्ुर- निर का रा वार भ?? ह तो .ी तय् माळेु क बिर पार्म णाचे म तूिरप्जू ,ा नवस इ. धमरक्लप्न वांर तय् नां हीलल् चाढवल .ा त े चि कितस्क व?ृ ची े ह तो.े तय् नां ी लह नापण पा सानू स मा जिाक, र जाक?य प?र सिथ्त ी जवळनू प हिाल ी ह तो .ी हिदं ू आ णि म सुिल्म द नोह् ी जम ता चींय् ा अधंशर्दध् वांर तय् नां ी कठ रो आघ ता केल ा मह्णनू म सुिल्म तय् ला ा 'क फार' मह्णत. हिदं ू म तूिरभ्जंक समजत. परतं ु उद रा व?ृ चीय् ा हिदंनू ी आ णि अनके सतंप?ुष नां ी तय् नां ाआपल ा सन्हे ीम नाल े ह तो.े शखे महमंद य चांय् ा अवत भीवत ीअनके सतं मडंळ ी व वारत असत. सतं मडंळ ता तय् नां ा म ना चा े सथ् ना ह तो.े सतं ? ना?ेर य चां हा ी म ठो ा पर्भ वा तय् चांय् वार ह तो .ा तय् चांय् वार थ डोय् फा रा पर्म णा ता सफू?, व राकर ,ी द?, न था य चा राह ी सपंर्द या चा ा ससंक् रा सथ्लक ला प?र सिथ्त नीसु रा घडल ा अस वा ा अस े मह्टले ज ता.े तय् नां ा व राकर ी आ णि सफू? सपंर्द या चा ा व रास ा घर तानूच ल भाल ा ह तो .ा व राकर ी सपंर्द या ता ली समत वा दा ी विच रा, सव?ा न ा मिसळनू घणे रा भी?? शखे महमंद य नां अा धिक जवळच ीव टाल .ी तय् नां ी तय् चांय् ा अभगं तांनू व राकर ी सपंर्द या ता ली विच रा सम जा पाय?त प होच विणय् चा े क यार् केल.े सम जा ला ाबरुसट विच रा तानू ब हारे क ढाणय् सा ठा ीअभगंरचन ा केल ीतसचे सम नातचे ी शिकवण तय् नां ीआपलय् ागर्थं मांधनू दिल .ी • शखे महमंद य चां गीर्थंरचन -। शखे महमंद य नां ी हिदं ,ी उद,ूूर फ रास ी य ा भ षा तांह ी क वाय्रचन ा केल .ी परतं ु तय् चां ी मर ठा ी रचन चा अ धिक महतव् चा ी आह.े एकूण १० गर्थं तय् चांय् ा न वा वार आहते. तय् ता ली क हा ी गर्थं अपर्क शिात आहते. य गोसगंर् मा, पवन विजय, निषक्लकं पर्ब धो, स ठा ीसवंतस्र, मद लास ,ा हिदं ीक वित ,ा ? नागगं ाइ. गर्थं तसचे भ ?ाड,े ?पके, अभगं इ. समु रा े ३०० सफ्ुट क वित ातय् नां ी लि हिलय् .ा तय् चांय् ामखुय् गर्थंरचन पाढु लीपर्म णा े आहते - १) य गोसगंर् मा २) पवन विजय ३) निषक्लकं पर्ब धो ४) सफ्ुटरचन ा • य गोसगंर् मा 'य गोसगंर् मा' ह ताय् चां तातव्? ना वार ली पर्मखु गर्थं आह.े त इो.स. १६४५ मधय् े लि हिल ा गले .ा २३१९ ओवय् चां हा गार्थं असनू एकूण १८ पर्सगं आहते. य गार्थं वार ? ना?ेर ची ी छ पा दिसनू यते.े य ता हठ य गो ताल े प ?ारभ षिाक शबद् आले आहते. व दैिक ततव्? ना ता ली बर्?, म या ा पर्कृत ,ी म ?ो, कमर,् ? ना, भ?? य ा विषय चां ी तय् नां ा ज णा असलले ी दिसत.े तसचे परु णा शां ही ी तय् चां ा प?रचय ह तो .ा क राण अनके प रौ णिाक ?? तां गर्थं ता आल े आहते. अदव्तै य गो आ णि भ?? य वांर भर आह.े य गोम गारा श् ी न मासम्रण आ णि हर कीथ ा शर्वण य चां ी स गांड य ा गर्थं ता घ ताल ी आह.े तय् चांय् वार ? ना?ेर चां ा पर्भ वा दिसत .ो आपलय् ा ग?ुच ा ग रौव तय् नां ी केल ा आह.े सदग्?ुच ी सवे ा आ णि शर्?े ई?र चा ी उप सान ा स गांत ना ा ?दुर् दवेदवेत ,ा धमर?्तेर् ताल ी द भांिकत ,ा अन चा रा, आधंळ अाी णि ढ गों ीभ?? य वांर कठ रो शबद् ता हलल् ाचढवल आाह.े ड .ॉ र .ा चि.े ढरे े मह्णत ता, "शखे महमंद वार ? ना?ेर ची ा पर्भ वा य गोसगंर् माचय् ा ?पक ा परुत चा आह े अस े नसनू तय् चांय् गार्थं ता ली विच रा वार आ णि अ भिवय्??वर ? ना?ेर ची ा वय् पाक पर्भ वा असलय् चाय् खाणु ाज णावत ता." उद .ा "आतम्चचरा ् ह े नितय् नव ी। ? ना चा ीक? नि ठ णा दिाव ।ी प चां ाइ दंिर्य ताचे जोके नि ज वि । त चिो जवेण रा ।" • पवन विजय 'पवन विजय' ह ा तय् चां ा दसुर ा गर्थं आह.े ह ा गर्थं ' शिवसव्र दोय'य ा ससंक्ृत गर्थं चा ा अनवु दा आह.े तय् चा ी ओव सीखंय् ा ४८२ इतक? असनू य ा गर्थं चा े त नी खडं आहते. य ता शिव आ णि क तिारक् य चां ा सवं दा आह.े य ा गर्थं ला ा मळू ससंक्ृत गर्थं आ णि ? नादवेर चित पवन विजय य ा पर्करण चां ा आध रा आह.े गर्थं ता वदैय्क जय् तिोष श ?ा विषय ीम हित ीआल अाीह.े • निषक्लकं पर्ब धो ' निषक्लकं पर्ब धो' ह ा गर्थंह ी तय् चांय् ा न वा वार आह.े ह ा गर्थंअभगं ताम्क असनू य ता ३०० चरण आहते. य ता परम थार् म गारा त् ली ब ?ा अवडबंर वार ट की ा केलले ी आह.े हिदं-ू मसुलम ना चांय् बा ?ा आच राधमरा व्र ली अवडबंर वार ट की आाह.े तसचे मह नाभु वा मठ ताले अन चा रा, ?दुर् दवेत चांय् ा उप सान ा आ णि तय् चा े अमगंल सव्?प, जनम्ज ता क नि? आ णि शर्?े भदेभ वा य ा विषय वांर परखड ट की ताय् नां कीेल अाीह.े शखे महमंद य चांय् ावय् ?िम?व वार आ णि व णा वीर भ गावत चा ा विशषे पर्भ वा दिसत .ो इसल् मा धमरा च् ीक णोत ही ीछ या ातय् चांय् ागर्थं वार दिसत न हा .ी उलट व दैिक त?व? ना आ णि सतं चां ाभ ?िम गार् य चां ीछ पा दिसत.े भ षा सादुध् ार गांड ीआह,े अनकेद ागर् मा णी शबद् यते ता. तय् चां ी निर ?ीणश?? आ णि पर् तिभचे े स माथय्र् ज णावत.े जनम् ना े म सुिल्म धम?य असनूह ीतय् नां ी हिदं ू दवेदवेत चां भी?? व तय् अानषुगं ना े लखेन केले ह े ल?ण यी आह.े तय् चांय् ा भ षावेर यवन ी ससंक् रा तसचे भ गावत चा ा पर्भ वा दिसत .ो व दैिक विषय चां ीतय् नां ाच गांल ीज णा ह तो .ी अदव्तै आ णि भ?? य वार तय् नां ीभर दिल ाआह.े हिदं ू – म सुिल्म ह े भदे प रा क?न तय् नां ी विशदुध् परम थार् स गांितल .ा तय् माळुचे त े 'क बिर चा ा अवत रा' मह्णनू ओळखले ज ता ता. अनय् धम?य गर्थंक रा मांधय् े तय्

चांय् ा न वा ला ामह्व्नूच विशषे मह?व आह.े ४.६ शह मानु :ी शह मानु ीय चां ाइ.स. १७४८ त े १८०८ ह का लाखडं म नाल ाज ता .ो त े सतंकव ीह तो.े तय् नां ी मर ठा तीनू रचन ा केल .ी शह मानु चींय् ा घर णाय् ताच तय् चांय् ा पवू?चय् ा च रा पिढय् पां सानू हिदं ू ससंक्ृत ची े ?ढ ससंक् रा झ ला े ह तो.े ह चा व रास ा तय् नां ी पढु े च लावल .ा शह मानु ी ह े ज डोन वा आह.े तय् चां े सव्त चः े न वा आ णि तय् चां े ग?ु मनु दींव्सव् मा ीय चा े मिशर्ण क?न 'शह मानु 'ी ह े न वा ध राण केल.े त े जनम् ना े मसुलम ना आ णि सपंर्द या ना े मह नाभु वा आीहते. शह मानु यी चां गीर्थरचन -ा १) सिदध् नात्ब धो २) अभगंरचन ा • सिदध् नात्ब धो ' सिदध् नात्ब धो' ह ाशह मानु ीय चां ागर्थं व शि?य्पणूर ् आह.े हिदं ू दवे-दवेत ाउप सान ाव दव्तै - अदव्तै ततव्? ना य साबंधं ीएक ाम सिुल्म ना े आ तिम्यतने े आ णि अ धिक राव णा नी े क हा ीस गां वा े हचे व शि?य्पणूर ् आह.े ' सिदध् नात्ब धो' ह ागर्थं तय् नां ीइ.स. १७९५ मधय् े लि हिल .ा य ा गर्थं ता मह नाभु वापथं ी विच रा चाय् ा खणु ा दिसत ता. १७ त े ३० य अधय् या ता म हिामभटट् आ णि चकर्धर य चां ा सवं दा आल या आ णि तय् आाध रा े मह नाभु वा चां े त?व? ना म डांल े आह.े कषृण् आ णि द? ह ीमह नाभु वा चां ीदवैत े तय् चां ी उप सा दवैत े आहते. पण तय् पाढुचय् ा अधय् या ता अदव्तै मत चा े खडंन आह.े आपण शदुर् हा?न शदूर् अश जा ता ती जनम् ला ाआल यो बाददल्च ाखदेह ीतय् नां ीवय्? केल आाह.े इसल् मा धमर् ह ाग मो सां भ?, म तिूरभ्जंक आ णि हिसं चा रा ीअसलय् बाददल् तय् नां ीट की ा केल अीह.े एक इासल् माधम?य सतं ना े अश टी की ताम्क कबलु दीणे े ह े एक आ?यर् ह तो.े ? नादवे दा ी सतं मडंळ नीं ा त े वदंन करत ता. पढंर ी आ णि प डांरुगं य चां े मह ताम्य् त े भ वापणूर ् शबद् ता वणरन् करत ता. य गार्थं ता तय् नां गी?ु विषय कीृत?त वाय्? केल अीह.े ' सिदध् नात्ब धो 'ाचय् राचनचे े स रा े शर्ये तय् नां गी?ुल ा दिल े आह.े य ागर्थं ता हिदं-ू मसुलम ना चांय् पारसप्र दव्षे भ वानबेदद्ल खदे वय्? केल ाआह.े तय् नां ी समनव्यबदुध् चीय् ाक बिर ला ाआदशर् म नाले आह.े य ागर्थं ता दश वात रा कथ ,ा भ? चांय् ा कथ ,ा भ?? – वरै गाय्, भ??च े सव्?प, पर्कृत ीप?ुष ? ना य सां राख े कित तीर ी विषय आलले े आहते. शह मानु चीं ीव णा ीरसवतं, सप? आ णि पर् सा दिाक आह.े वि. ल. भ वा े सिदध् नात्ब धो ला 'ाअठर ाध नाय् चां े कडग ळो'े अस े सबं धोत ता. आपल पीर्गत तीप सा :ा पर्?: म सिुल्म ध मिरय् नां ी मर ठा ती केललेय् ा गर्थरचन चां े सव्?प स गांनू तय् माळ्े मर ठा ी स हितय् ता क हा ी विशषे भर पडल की ता े स धा रा स गां .ा

४.७ सम रा पो : इसल् मा ध मिरय् नां ी केललेय् ा व ङाम्य नि मिरत् मीळ्े मर ठा ी व ङाम्य चाय् ा क? ा वय् पाक झ लाय् .ा इसल् मा धम?य कव नीं सीतं परपंरचेय् पार्भ वा ना े पर्भ वित ह ऊोन मर ठा सी हितय् नि मिरत् कीेल .ी तय् नां मीर ठा सी हितय् नि मिरत् की?न मर ठा भी षाले एाक नव आाय मा पर् ?ा क?न दिल .ा मर ठा ी भ षाचेय् ा पर्मे पा टो ी मर ठा ती व ङाम्य नि मिरत् ी केल ी अस े मह्व्त ा यईेल. एकंदरपर् चा नी मर ठा ी व ङाम्य ता अनय् ध मिरय् नां ीम लो चा ीभर घ ताल .ी ४.८ सदंभरग्रथंसचू :ी • श.ं ग .ो तळ्पळ्े – मह रा षाट्र स रासव्त पर्सत् वान ,ा प पॉप्लुर पर्क शान, प चाव ीआव?ृ .ी • र .ा चि.ं ढरे े – मसुलम ना मर ठा सीतंकव ,ी ? नार जा पर्क शान, पणु.े • र .ा चि.ं ढरे े – य गोसगंर् मा (शखे महमंदकृत) अ. क .ा ज शो ी – सकल सतंग था ,ा खडं प हिल ,ा शखे महमंद, सतं व ङाम्य पर्क शान, पणु.े • ह. शर् .ी शणे लो कीर – पर् चा नी मर ठा ीव ङाम्य चा े सव्?प, म घो े पर्क शान, क लोह् पारू. • वि. ल. भ वा े – मह रा षाट्र स रासव्त, प पॉप्लुर पर्क शान, मबंुई. • ग.ं ब .ा सरद रा – सतं स हितय् चा ीस मा जिाक फलशर्तु ,ी म. स .ा प. पणु.े • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े व इतर – मर ठा ी व ङाम्य चा ा इ तिह सा खडं ३, मह रा षाट्र स हितय् प?रषद, पणु.े • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े - मर ठा वी ङाम्य चा इा तिह सा खडं दसुर ,ा मह रा षाट्र स हितय् प?रषद, पणु.े • य .ा शर् .ी ज गो व इतर - मर ठा ीव ङाम्य चा ाइ तिह सा खडं ३, मह रा षाट्र स हितय् प?रषद, पणु.े • अ. क .ा पिर्य ळोकर – मसुलम ना चां ीजनु की वित ,ा म. स.ं प तिर्क .ा ४.९ पर्? वाल ी अ) द घीरा ?ृ पीर्? १) हिदं धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी मर ठा ती केललेय् ा व ङाम्य नि मिरत् ची ा स विसत्र प?रचयू क?न दय् .ा २) म सिुल्म ध मिरय् नां मीर ठा ती केललेय् गार्थरचन चां े सव्?प स गांनू तय् माळ्े मर ठा ी स हितय् ता क हा ी विशषे भर पडल ीक ता े स धा रा स गां .ा ३) शखे महमंद य चांय् वाय् ?ितव् चा आा णि गर्थकततृ्रव् चा ास विसत्र आढ वा ाघय् .ा ब) ट पी ा १) शखे महमंद २) अबंरह?सने ी ३) मतंु जो (ीमतृज्ंुय) ४) सिदध् नात्ब धो ५) य गोसगंर् मा क) एक वा काय् ता उ?र े लिह .ा १) क णो सा भिक राय् चाय् उादग् रा वा?न वरै गाय् पर् ?ा झ ला?े २) य गोसगंर् मा, पवन विजय य ागर्थरचन ाक णो चाय् ाआहते? ३) ह?सने अबंरख ना य नां की णोत गीर्थरचन कोल ?ी ४) शखे महमंद चां े ग?ु क णो ह तो?े ५) जनम् ना े मसुलम ना आ णि सपंर्द या ना े मह नाभु वा ीअस े सतंकव की णो ह तो े ? ??????? बखर गदय् चा सीव्? प व शि?य् े घटक रचन ा ५.० उददशे ५.१ पर्सत् वान ा ५.२ बखर व ङाम्य चा वीय् खाय् –ा सव्?प व व शि?य् े ५.३ बखर ची वीय्तुप? ी/ 'बखर' शबद् चां ीवय्तुप? ी ५.४ बखर लखेन मा

गाच पीर्रेण ा ५.५ बखर ची े ऐ तिह सिाक व व ङाम्य नी मलूय् ५.६ बख रा चीं ी वि?सन यीत ा ५.७ स रा शां ५ ५.० उददृशे १. बखर व ङाम्य चा पा?रचय ह ईील. २. बखर लखेन चा ीपर्रेण ासमजनू घते याईल. ३. बखर चीं े ऐ तिह सिाक आ णि व ङाम्य नी मलूय् समजनू घते याईल. ४. बखर चीं े सव्?प आ णि आशय ल? ता यईल. ५. बख रा चीं े स हितय् व इ तिह सा ता ली य गोद ना समजले. ६. बखर चीं े कल नासु रा ,ी लखेन पर्क रा नासु रा ,ी कुल पर्तय्य ताम्क, स पांर्द यिाक इ. पर्क रा समजनू घते ायते ली. ५.१ पर्सत् वान ा सतर वाय् ा शतक चाय् ा उ?र धारा त् मर ठा ा र जाय् चाय् ा उदय नातंर मर ठा ी भ षाले ा र जा भ षाचे ा दजरा ृ पर् ?ा झ ला .ा ऐ तिह सिाक घड मा डो ,ी र जाय्कतय्?ा च े कततृव्, शरूव री चां े गणुग ना, लढ या चां े वणरन्, थ रो प?ुष चां ी च?रत्रे् य ा विषय ची े लखेन करणय् चाय् ा हतेनू े बखर ह ा स हितय् पर्क रा उदय सा आल .ा ज सात् ती ज सात् बखर ी१७६० त े १८५० य ाक ला वाध ती लि हिलय् गालेय् .ा मधय्यगु नी मर ठा ी स हितय् ता ली मह?व चा ा व ङाम्य पर्क रा मह्णनू बखर ची ा उलल्खे यते .ो सव्र जाय् चा ा प या ा घ ताल ा गलेय् नातंरचय् ा स.ु अड चीश े वषरा च्य् ा क ळा ता मर ठाय् चांय् ा इ तिह सा ता ली निर निर ळाय् वाय्? वीर्र व पर्सगं वांर द नो अड चीश े बखर ी लि हिलय् गालेय् .ा तय् तां टिपण,े य दाय् ा र जो निश ,ी सतं च?रतर् े आद चीं ा ह ी सम वाशे ह तो .ो बखर लखेन चा ी परपंर ा ह ी मलूत ऐः तिह सिाक सव्?प चा ीआह.े इ तिह सा पा?े ाव ङाम्य नी ??य् ाबखर मीह?व चाय् ाठरलय् ा आहते. बखर व ङाम्य ता विषय चां े व विधय् आढळत.े बखर व ङाम्य ला ा इ तिह सा मह्णनू मह?व आह े तसचे स हि तिय्क मलूय् ह ी आह.े क हा ी ठिक णा ी च?रतर् न याक चाय् ा उद ?ा कीरण माळेु कलप्र ारमय्त आाढळत.े अस े असल े तर ीबखर ची े ऐ तिह सिाक मलूय् न का रात ायते न हा .ी ५.२ बखर ची वीय्तुप्? /ी 'बखर' शबद् चां वीय्तुप्? ी 'बखर' य ाशबद् चा ाक शो ताल ाअथर् हक?कत, ब ताम ,ी इ तिह सा, कथ नाक, च?रतर् अस ाआह.े 'खबर' य ाअरब शीबद् चा अ ाथर् म हित ी किंव ाव तारा ृ अस आाह.े बक= बकण े मह्णज े ब लोण े य ा ध तापु सानू बखर शबद् चा ी नि मिरत् ी झ ला ी अस वा ी अस े एक मत आह.े य ा शबद् चा ा वणर ृ विपयरा य् नान े 'बखर' ह ा शबद् मर ठा ती ?ढ झ ला ा अस वा ा अस े अभय् साक ां च े मत आह.े मसुलम ना री जावट ती ली 'तव रा खी 'ा मधनू दनै दंिन न दों ी लिह लीय् जा ता क हा ओभय् साक चांय् ा मत े य ातव रा खी ता ली पधद्त ची ाअबलबं क?न आपल े वशं च?रतर् स गांणय् सा ठा ीबख रा चीं ा उदय झ ला ाअस वा .ा 'बखर ीमह्णज े वशं च?रतर्' अस े शर् .ी व .ा स .ी बदेंर् े मह्णत ता. सतय् आ णि कलप्र ाय चां ासदंुर मिल फा बख रा ीमधय् े दिसनू यते .ो "बखर ी जय् ा क ळा ता लि हिलय् ा गलेय् ा तय् ा क ळा ता मर ठा ी भ षावेर फ राश ी भ षाचे े असललेे वचरस्व् ल? ता घते ावर ली वय्तुप्? बीर बोर अस वा ीअस े व टात.े वि. क .ा र जाव डा े य चांय् ामत े 'बख = बकण,े ब लोण'े य ा शबद् पा सानू बखर शबद् मर ठा ती आल ा अस वा .ा र जाव डाय् नां ा 'खबर' प सानू 'बखर' ह ीवय्?ुप? ीम नाय् न हा .ी र जाव डा े मह्णत ता 'बखर' ह ाशबद् भष,ृ भख,ृ बख,ृ य धा ता ू प सानू निघ ला आाह.े तस 'ाबखर' ह शाबद् "बखय् "ा अपभर्? ध ता ू प सानू निघ ला ा आह.े पवू? भ टा ल को म ठोम ठोय् ा व री प?ुष चांय् ा 'बखर 'ी त डों ना े ब लोत असत. तय् वा?न 'बखर' ह शाबद् पर्थमत तः डों ीइ तिह सा ला ाल वा ू ल गाल े आ णि नतंर लखे ीइ तिह सा ला हा ीत ो शबद् ल वाणय् ता आल .ा (र जाव डो ल.े स.ं भ .ा ३) य पार्म णा े 'बखर' य शाबद् चा वीय्तुप्? 'ीखबर' (फ राश)ी आ णि भख ृ (ससंक्ृत) अश ा द नोह ी शबद् पा सानू स गांत ा यते.े य ा द नोह ी शबद् चा े मळू एकच असणय् चा ीशकय्त आाह.े" (कृषण् जा ओीनतं सभ साद – कृत शर् ी शिवपर्भ ु- च?रतर्; पर्सत् वान पा.ृ कर्. ४ व ५) शर् .ी र. कुलकण?य नां ी'बखर' य शाबद् चाय् वाय्तुप्? सीदंभरा त् पवू? लखेन ता '?मे, कुशल' अस े लिह ती असत तय् चा ाफ रास ीशबद् ' बिलखरै' किंव ा'बखरै' ह यो. य वा?न बखरै-बखरे-बखर ह े भ षाश ?ा यी ??य् ाय गोय् आह े अस े तय् नां ाव टात.े (कुलकण? शर् .ी र., पर् चा नी मर ठा ीगदय् : पर्रेण ाआ णि परपंर ,ा प.ृ ९९) य ा विवचेन तानू बखर शबद् चां वीय्तुप्? ीकश झी ला ीअस वा ीय चां अ ादं जा यते .ो "BAKHAR (Marathi) is chonicle or record of historical events. It is a genre available in medieval Marathi Literature. The word is either a metathesis of anArebic word 'Khabar' or a Persian word, both meaning 'the news, information or narration of past events.' Bakhar literature in Marathi is, thus, mainly a prose narration of the historical events of the past. It is the earliest work of its kind so far as historical and temporal writings in Marathi are concerned. Bakhars were an expression of the political and wordly aspirations of the Marathi speaking people between the १६th and १९th centuries." -(Encyclopedia of Indian Literature: A-Devo, Pg. ३२९-A) ५.३ बखर व ङाम्य चा वीय् खाय् –ा सव्?प व व शिै?य् े बखर गदय् चा ीसव्?प व शिै?य् े वि विध वय् खाय् दाव् रा े बखर मह्णज े क या ह े समजणय् सा मदत ह तो.े • "बखर गर्थं' मह्णज े मर ठाशे हा चीय् ा तजेसव् ी पर कार्म चा े नदं दा पी ह तो." अस े र. वि. हरेव डाकर य नां मीह्टल े आह.े • म लोस्वथर् शबद्क शो ता, 'Any history, narration or chronicle in Prakrit Prose' अस ाबखर ची ाअथर् दिल ाआह.े • मजेर कँड ी य नां ही ,ी 'A written narative or history in Prakrit Prose.' अस े मह्टल े आह.े • ड .ॉ ब पाजू सीकंप ळा मह्णत ता, "बखर मह्णज े आखय् यिाक आा णि तय् तानू सतय्

थारा च् ा श धो घते ज णा रा ीइ तिह सा कथ या चां अ ानय् नोय् सबंधं शिवच?रतर्पर बखर मीधनू वय्? ह तो .ो" (बखर व ङाम्य: उदगम् आ णि विक सा प?ृ २८) य चा चा अथर् पर्तय्के वय् खाय् का रा नां बीखर ची े इ तिह सा सशं धोन ता ली मह?व म नाय् केल े आह.े प ?ा ताय् व भ रात यी इ तिह सा सशं धोक तां मतभदे असल े तर ही ी बखर गदय् ह े इ तिह सा चा े मह?व चा े स धान आह े व व ङाम्य नी ??य ह ीतय् चां े मह?व आहचे. मर ठा बीखर चीं वी शै?य् े • बखर ीम डो ी लिप ती लि हिललेय् आाहते. • र जा ा किंव सारद रा चांय् सा गांणय् वा?न लिह लीय् जा ता असत. • बखर ची ा विषय र जाक?य असल तार ीक ला नाकुर्म, इ तिह सा लिह ली जा ता नस.े • बखर मीधय् े स मा जिाक व आ थिरक् प?र सिथ्त ची े उलल्खे कम ी आढळत ता. र जाक?य घड मा डो ीपर् माखुय् ना े चितर् ती केललेय् ा दिसत ता. • दतंकथ ाव परपंर गात द खाल े दऊेन बखर व चान यी करणय् चा पार्यतन् केल जा ता अस.े • बखर ची े निवदेन प रौ णिाक पधद्त ची े अस.े • बखर चीं ी रचन ा स?ुव ता परु णा पदध्त ची ी असनू शवेट पकलशर्तु ी दऊेन केललेय् ा असत .ो मर ठा बीखर चीं े अतंरगं • मर ठा बीखर चीं ीभ षा पादध्त ीपर् ढौ पण रस ळा असत.े • बखर तीं फ रास ी शबद् चां े आ धिकय् असत.े प ?ारभ षिाक शबद् बवह् शां ी फ रास ी भ षाते लीच असत ता. • मर ठा बीखर तीं आव जा चाय् ा?? नी े व काय्रचन ा शि थिल असत.े • द घीर् व काय्रचनपे?े ालघवु काय् काडे बखरक रा चा ाकल ज सात् असत .ो ततृ यी तां कतय्?ा त व काय् स?ु क?न कतरर् ीपर्य गो ता सपंवलय् चा ीउद हारण े चिटण सी बखर ती आहते. • क राकुन ी किंव ा जम खाचरा च् ी पदध्त लखेन ता आह.े उदय. प णिापत बखर, स?पर्करण ताम्क च?रतर् • उतक्ृ? निवदेन पदध्त -ी बखर तीं शर् तोय् चां ेमन हरपणय् सा ठा हीर दी सा पीदध्त ची वा पार केलले अ ासत .ो अन?ुप भ षा ,ा क वाय् ताम् कलप्र ,ा अलकं रा, सभु षित,े मह्ण ी इ. च ा व पार य गोय् पदध्त नी े केललेय् आाढळत .ो • अतय् ?ि - वणग्र व्िषय सादंभरा त् आतय् तंिक जिवह् ळा ाअसलय् माळ्े बखर तीं अतय् ?ि झ ला आीह.े बरय् चा वळे बाखरक रा चांय् ाह तानू अ तिशय ?िपेणरू ् लखेन झ लाले े आह.े • सगंतव रा इ तिह सा रचन -ा बखर चीं ाआणख नी एक विशषे मह्णज े सगंतव रा इ तिह सा रचन .ा घटन नाकुर्म, क ला नाकुर्म य माळ्े इ तिह सालखेन ला एाक पदध्त आीलले अीसत,े ह ाबखर चीं ा विशषे आह.े • प? नि?पण –ा बखर ची े लखेन ह े क णो चाय् ा तर ी आ? वा?न झ लाले असत.े य ा क राण मांळ्े तय् ावय्??चय् ाब जानू े लि हिण े बखर क रा सा अप?रह यार् ठरत.े गणुसकं?तरन् करण े ह बीखर क रा चा ीभ मीूक ासलय् माळ्े तय् चां े लखेन एक गां ही तो.े • आट पोश रीपण ा - ह ाव डागमय नी गणु शिवछतर्पत चीं े च?रतर, शर् मीतं भ ऊास हाबे चां ी कैफियत, भ ऊास हाबे चां ी बखर य माधय् े पर्कषरा न् े दिसनू यते .ो र. वि. हरेव डाकर लिह ती ता तय् पार्म णा,े "वचेक शबद्, म मिारक् व भ वापणरू् व काय्,े अन?ुप सभु षित,े अलकं रा, यथ थार् रसप?रप षो इ. गणु विशषे मांळ्े बखर ती स नौद्यर् निमरा ण् झ ला े आह.े" (मर ठा ीबखर) • कथनपर किंव ाआखय् ना ताम्क सव्?प –र. वि. हरेव डाकर य नां ीमर ठा ीबखर य ा आपलय् ा पसुत्क ता बखर नीब बात अभय् सापणरू् लखेन केल े आह.े तय् ता ली सदंभरय् नासु रा , "वणरन् े किंव ा त?व? ना य चां उापय गो आखय् ना किंव माखुय् कथ सातरू् अ धिक रमण यी करणय् काड े ह तो असलय् माळ्े बखर ी कवेळ वणरन्पर (Descrioptive) किंव ा चितंनपर (Reflective) न ह तो आाखय् ना ताम्क क हा तो ता ह े य वा?न कळनू यईेल." (मर ठा ीबखर) • इ तिह सा ह े बखर चीं े निणरय् ताम्क गमक (Determining Factor) आह.े असहे ी हरेव डाकर मह्णत ता. बखर ती क हा ी द षो आढळत ता. बह?तके बखर ी ? ा उ?रक ला नी असलय् माळ्े बखरक रा ला ा ऐक?व म हित वीर अथव ापतर्,े र जो निश ीय वांर अवलबंनू रह वा े ल गाल.े ह ची तय् चां सीदंभरय्च ी स धान े ह तो .ी य माळ्े क हा वीळे का ळा विपयरा स्, वय्?? विपयरा स्, पर्सगं विपयरा स् य सा राखय् तार्टु ी बखर लखेन ता आढळत ता. ५.४ बखर लखेन मा गाच पीर्रेण ा शिवक ला ता मर ठाय् चांय् ापर कार्म चा े गणुग ना ग णा रा े प वो डा े निमरा ण् झ ला.े बखर ह ास हितय् पर्क रा शिवपवूरक् ला नी असल ा तर ी शिवक ला ता पर् माखुय् ना े मर ठाय् चांय् ा पर कार्म चा े वणरन् करण राय् ा बखर ी लिह लीय् ा गलेय् .ा पवूरज् चांय् ा कतत्ृरव् चा े पढु ली पिढ सी ? ना वह् वा े य ा हतेनू े र जा ना े आ? का?न बखर ी लिह?न घतेलय् चा े ज णावत.े इ तिह सा सवर् ? ता ह णोय् सा ठा बीखर ी लि हिलय् ाज ता अस.े बखर ची े लखेन ह े सव्परेर् ती नसनू परपर्रे ती लखेन आह.े सवरस् मा नाय्पण े क णो तार ी र जाक?य प?ुष चाय् ा आ?वे?न बखर चीं े लखेन झ लाले े दिसत.े मसुलम ना ी तव ?ारख चां हा पा?रण मा ज णावत .ो "स हाबे मीहेरब ना की? न सवेक सा......आ? कोल 'ी' अश ी सभ साद चाय् ा बखर ची ी स?ुव ता किंव ा भ ऊास हाबे चांय् ा बखर ती ली "पतर् ी आ? ा आल ी क ीं हिदं ु पद (शर् री जा)ा श हा? छतर्पत ी य चां ा पर्ध ना मखुय् आ दि क?न सव ा ल? फ जौ निशे ीं ह ी भ ऊा गद? ह ऊोन पय् दा े म ता कैश ीज ला ी ह े स विसत्र वतरम् ना लिह वाय सा आ? ाकेल 'ी'. ह ा पर् राभं ची ा मजकरू, तसचे प णिापतचय् ा बखर ची ा कतरा ् रघनु था य दाव ग पीिक बा ईाचंय् ा आ?वे?न त बीखर लि हिलय् चा े नमदू करत ोय ाम हित वी?न बह?तके बखर चीं े लखेन क णो ा र जाय्कतय्?ा चय् ा आ?ने े झ लाले े आह े ह े ल? ता यते.े ग. ब. गर् मा पो धाय् े मह्णत ता, 'जय् ा व री यगु चा ी स?ुव ता सव्र जाय् सथ् पानने े झ ला ी तय् ा व री यगु चा ा एक अप?रह यार् प?रण मा मह्णज े बखर चीं ी नि मिरत् ही यो.' य पार्क रा े बखरक रा ह े र जाय् चाय् ा दरब रा ी असण रा े लखेण की किंव ा भ टा असत तय् नां ी क णो चाय् ातर ीआ?मेळ्े बखर ी लिह लीय् ाआहते. तय् मा गाच ाउदद्शे

अस ाक? इ तिह सा ता ली घटन चां ीन दों रह वा ीव मर ठाय् चांय् ाश यौरा च् े गणुग ना ह ऊोन त े पढ़ु ली पिढय् नां ासमज वा,े तय् चांय् ापय?त प हो चो वा े य कांर ती ाबख रा चीं ी नि मिरत् ीझ ला .ी तय् माळ्े इ तिह सा ता ली लढ या ा अथव ापर्सगंय ाप?े ातपश लीव रा वणरन् वय्? चीं ीन वा,े दिन कां य चां ीन दों आढळत,े क हा ी ठिक णा ीतपश ली अ ति विसत्तृ सव्?प ता यते ता. म हिक वात ची ीबखर य चा े उ?म उद हारण मह्णत याईल. बखर लखेन ह े क ठिण जब बाद रा ची े क मा मह्णनू ततक् ला नी लखेक नां ी तय् ला ा य गोय्त नोय् या दिलले आाह.े ५.५ बखर ची े ऐ तिह सिाक व व ङाम्य नी मलूय् बखर चीं े स हितय् गणु व भ षा या ?ा? नी े फ रा मह?व आह.े बखर ती रसपणूर ् पर्सगं व वकृतव्शलै ी आढळत.े मह्ण ,ी व काप्रच रा व सभु षित चां ा व पार, सवं दा क शौलय्, रखे वी पर्व सा वणरन्,े अदभ्तुत ,ा रजंकत ,ा चितर्रमय्त ,ा रखे वी सव्भ वा चितर्ण े ह ी व शिै?य् े आढळत ता. व री, क?ण रस चां ी उतक्टत ,ा पर्स दा ओजय ा गणुचं ा पर्तय्य व आवशे पणूर,् पर् ढौ व रस ळा फ रास -ीउदर् ू मिशर् ती भ षा हा ीबखर ची ीव शिै?य् े आहते. र जाक?य घटन बांर बोरच स मा जिाक प?र सिथ्त ची े चितर्ण बख रा मींधनू यते.े म हित पीर बखर ती उतकंठ ा व ढा विणय् सा ठा ी उपम ा अलकं रा य चां ा व पारक?न हक?कत अ धिक रसपणूर ् वह् वा ी य काडे लखेक चां ाकल असत .ो धमर् विषयक बखर ती ध मिरय् नां ाधमर ् विषयक म हित ीक?न दणेय् सा ठा धी मिारक् ज वीन बा बात लखेन केलले े आढळत.े बखरक राच भी मिूक ा बखरक रा विषय शा ी त दा ताम्य् प वालले ा असत .ो तय् माळ्े रस ळा शलै ची ा व पार केलले ा आढळत .ो ल कोकथ ,ा परु णाकथ या चां ाव पार य ालखेन ता आढळत .ो पर्स दा, ओजस, म धारु ी ह े गणु बखर ती एकवटलले े असत ता. "सव्क?य सबंधं ी अ भिम ना चा ी भ वान ा ह ी बह?तके बखरक रा चां ी भ मिूक ा ह यो. किंबह?न ा त ी तय् चां ी मह?व का ?ां ा असत.े" (मर ठा ी बखर) बखरक रा चां बाह? शर्तुपण ाव तय् चां री सिकत या चां सादं्ुर सगंम बखर ती पह वाय सा मिळत .ो बखरकर नां ाश ?ा चा,े धमरा ् च े ? ना ह तो े ह े य वा?ंन सप्? ह तो.े श ?ा चां पा?रचय, ससंक्ृत ची ी ओळख, वय् सागं, कलप्न शा??च ी दणेग ,ी भ षावेर ह?कूमत, स?ूम निर ?ी णश?? व म नाव ी सव्भ वा ाच े ? ना असण े आवशय्क आह.े ज वीन वय्वह रा चा े ? ना तय् चांय् ालखेन तानू सतत ज णावत.े ग.ं ब. गर् मा पो धाय् े य चांय् नासु रा, "बखरक रा ह ा क हा ी ज णा वीपवूरक् कल ा नि मिरत् ी करण रा ा कल वातं (Conscious artist) नवह;े परतं ु बखर चींय् ाएकंदर घ टा वा?न व तय् वार चढललेय् ा कलप्नचेय् ा व भ वान ताम्कतचेय् ा रगं वा?न बखरक रा ह ा एक (Unconscious artist) आह े अस े अनमु ना केल े तर व वाग े ह णो रा न हा .ी" - (ग.ं ब. गर् मा पो धाय्,े मर ठा बीखर गदय्, वह् नीस बकु सट् लॉ, पणु,े पर्. आ. १९५२, पर्सत् वान ,ा प?ृ ६) तय् चांय् मात े बखरक रा ना े निज? व घटन ,ा इ तिह सा वज ापर्सगं, मतृ वय् ?ि इतय् दा की चां े ग ळो ाकेलले तपश ली व तय् नासु रा निमरा ण् केलले की लाप् निक स?ृ यी तानू ऐ तिह सिाक वसत् सुिथ्त ची लात बी लोत कीरत .ो कल वातं चाय् या ास राय् पार् किर्यते ऐ तिह सिाक व सात्व आ णि क लाप् निक स?ृ ीय चां े ह े बमे लामु मिशर्ण झ लाले असत े तय् माळ्चे इ तिह सा वार आध ?ारत एक सव्ततंर् कल कात्ृ ी निमरा ण् ह तो.े बखरक रा बह?शर्तुत ,ा कथनक रा चा े क शौलय् आ णि आदरय?ु पर्मे इतय् दा मीळ्े बखरक रा वण?त विषय ता रगंनू गलेले ा असत .ो उदब् धोन करण े ह े य ास हितय् चा े मह?व चा े व शिै?य् म नात ायर्ईल. बखर तीनू च?रतर् व पर्सगं दाव् रा े सम जा म णास चां े उदब् धोन केलले े दिसत.े बखर नि मिरत् मी गा ली पर्रेण ,ा पर्य जोन े व तय् चां े सव्?प प हात ाह े ल? ता यते े क? य ालखेन तानू सव्क?य चांय् का यारक्ततृव् चा आादर व शर्दध् ा दिसत.े व चाक चांय् मान वार व री, र दौर्, अदभ्तुरस चां ा प?रण मा करणय् चाय् ा हतेनू े ह े लखेन झ लो आह े अस े दिसत.े घटन चां ी कल ताम्कतने े न दों घऊेन स हितय् नि मिरत् ीकेलले अीह.े धमर ् पर्वतरन् व सम जापर्ब धोन य बार बोरच कल नादं दणे े ह े पर्य जोन बखरक रा नां ा म नाय् ह तो.े तय् तानूच तय् नां ी सम जा चाय् ा व ससंक्ृत चीय् ा सव?ा ग ना ा सप्षर् करणय् चा हाते ू सधं कीेल ाआह.े बखर चीं दीहुरे भी मिूक ा १. ऐ तिह सिाक मह?व बखर ी इ तिह सालखेन चाय् ा ?? नी े पर्म णा म नालय् ा न हा ती तर ी इ तिह सा लखेन ता ली बखर चीं े मह?व कम ीकरत याते न हा .ी ऐ तिह सिाक स धान मह्णनू तय् नां माह?व आहचे. र जाक?य, स मा जिाक, ऐ तिह सिाक परु वा े बखर ती आढळत ता."बखर नीं ा सपंणूर् ऐ तिह सिाक मलूय् नसले तर ी इ तिह सा चा े त े एक स धान आह.े शिव या इ तिह सालखेन चाय् ा भ मिूकेनचे बखर चीं े लखेन झ लाय् चा े दिसत.े इ तिह सालखेन सा आवशय्क असण रा े कलप्कत ा व पर् मा णिाकपण ा ह े गणु बखर व डामय तां पर्भ वा पीण े आढळत ता. बखर – लखेन ता ऐ तिह सिाक श ?ा यी ?? नीसल ,ी तर तीय् लाखेन सा ठा ी उपलबध् स धान चां अा धिक धिाक उपय गो केल आाह.े तय् ाक ळा तां ऐ तिह सिाक स धान े फ राश ऊीपलबध् नसलय् माळ्,े कितय्के बखर सीम्तृ वीर हव ला ठावेनू लिह लीय् आाहते. ह ाक ळा चा ाद षो असले; पण त ोबखरकर चां ानवह्.े इ तिह सा चाय् ालखेन ला ाल गाण रा मह?व चा ागणु मह्णज े निवदेनक शौलय्. त बोखरक रा चांय् अागं अीह े य तां मळ्ु ची सदंहे न हा .ी स रा शां, इ तिह सा?? नी े बखर ची े मह?व सिदध् ह तो.े मह्णनूच इ तिह सा ता तय् चां ा अतंभरा व् केल पा हिाज.े" (र. वि. हरेवडकर,मर ठा ीबखर, प.ृ४१) इ तिह सा आ णि व डामय य ाद हो चों ा बखर तीं स?ूम कल ताम्क सगंम झ लाले आाह.े हचे मर ठा बीखर चीं े व शिै?य् आह.े २. व डाम्य नी सव्?प बख रा ली जास े ऐ तिह सिाक दसत् वाजे मह्णनू मह?व आह े तसचे तय् चां े व डामय नी ??य् ा ह ी मह?व

आह.े मर ठा ी व डामय चां ा अभय् सा करण रा अभय् साक मर ठा ी बखर चीं ा अभय् सा केलय् शिाव या आपल े सशं धोन पणूर ् क? शकत न हा .ी ततक् ला नी सम जिाक, र जाक? य वय्वसथ् ा समजणय् सा ठा ी तसचे मर ठा ा स मार् जाय् चा ा इ तिह सा ज णानू घणेय् सा ठा ीमह?व चा ासदंभर् मह्णनू बख रा ीकडे प हा ली े ज ता,े तसचे मर ठा ीभ षाचेय् ा इ तिह सा ता भ षाते अनके बदल ह तो समदृध्त ा यते गले ी य चां ा अभय् सा करत ना ा मधय्यगु नी सतं, पतं, ततं स हितय् ता अतय्तं मह?व चा ा भ गा य ा स हितय्पर्क रा ना े वय् पालले ाआह.े य ाबख रा चीं े व डामय नी सव्?प तप सात ना ाअनके व शिै?य् े पर्कषरा न् े ज णावत ता. १. वणग्र ् विषय शा ती दा ताम्य् बखरक रा ह े पर् माखुय् ना े मर ठा ा श हा ती ली पद धिाक रा ी ह तो े अथव ा र जाय्क राभ राचय् ासवर् घड मा डो चीं े स ?ा ीह तो.े तय् नां ीअनभुवलले ाअभतूपवूर् क ळा वणरन् करत ना वाणग्र विषय शा ती दा ताम्य् किंव ा जिवह् ळा लाखेन तानू वय्? ह तो .ो र. वि. हरेव डाकर य नां ी'मर ठा ीबखर' मध े य बा बात मह्टल े आह,े "वणग्र् विषय शा ी त दा ताम्य् व निवदेन चा ा पर् मा णिाकपण ा य ा गणु मांळ्रे बखर ती रस तोक्टत ा ह ा व डामय नी गणु निमरा ण् ज याल ा आहं.े श यौरव्णरन् ह ा बखर चीं ा एकमवे विषय न हा .ी व रीरस पार्म णा े क?ण, अदभ्तु, भय नाक, बिभतस्, र दौर् इ. रस चां ी उतक्टत ा बखर ती आढळत.े"(र. वि. हरेवडकर,मर ठा ी बखर, प.ृ३७)उद .ा भ ऊास हाबे चांय् बाखर ती ली द? जा ी शिदं,े ग विोदंपतं बदं्ुले,े बळवतंर वा महदेंळे व वि? सार वा य चां े मतृय्चूय् ा वणरन् ता ली क ?ाणय् अथव ा शर् मीतं नर याणर वा पशेव े य चांय् ा बखर ती ली न रा याणर वा पशेवय् वांर ली पर्सगं. य ा पर्सगंवणरन् तानू बखरक रा व चाक सा तय् ा व ता वारण ता घऊेन ज ता .ो तसचे पर्तय्? अनभुव घतेलय् चा आानदं दते ;ो य चा े पर्मखु क राण लखेक सव्त: य ा विषय शा ती दा ताम्य् प वालले ाआसत .ो पर्तय्? पर्सगं अनभुवलले ाअथव ाआपलय् ाकलप्न शा??न े तय् ापर्सगं चा े स ?ा दी रा असलय् चा ीतय् चां ीभ मिूक ाअसत.े य ागणु मांळ्ुचे बखर व चात ना ाव चाक तय् ता एक?प ह तो.े व ऐ तिह सिाक ?ण चा े मन:च?नु े अनभुव घते .ो २. निवदेनक शौलय् बखर क रा उ?म निवदेनक रा असत .ो निवदेन क शौलय् चाय् ासह याय्न े घटन ,ा पर्सगं, वय् ?ि चितर्ण े अतय्तं पर्भ वा पीण े शबद्बदध् करत असत .ो "एख दाय् उातक्ृ? लल तीकथपेर्म णा े स?ुव ता पी सानू शवेटपय?त व चाक चांय् ा मन ता उतकंठ ा व विसम्य निमरा ण् क?न तय् चाय् ा चितर्व?ृ ी तलल् नी करणय् चा े स माथग्र् बखर तीं आह.े" बखर तीं शर् तोय् चां े मन हरपणय् सा ठा ी हर दी सा ी पदध्त ची ा व पार केलले ा असत .ो अन?ुप भ षा ,ा क वाय् ताम् कलप्न ,ा अलकं रा, सभु षिात,े मह्ण ी इ. च ा व पार य गोय् पदध्त नी े केललेय् आाढळत .ो ३. उतक्ृ? भ षा शालै ी "बखर तीं ली सदं्ुर भ षा शालै मीळ्रे लखेक चांय् ा भ षा पार्भतूव् चा ी कलप्न ा यतेचे व तय् चाबर बोर तय् चांय् ा अतंरगं ता ली विच रा विक रा चां ी सप्? ज णा वी ह तो.े बखरलखेक चांय् ा स दौयंरा दृ?? ,ी स?दत ा य ा कल ताम्क गणु चां ी ओळख तय् चांय् ा भ षा शालै मीळ्ुचे ह तो.े बखरकर चां ी भ षा शालै ी ह ी क णो चाय् हा ी अनकुरण ना े तय रा झ लाले नीसनू त तीय् चांय् अ ातंरगं तानू निमरा ण् झ लाले अाीह.े मह्णनूच त ीसव्ततंर् आह.े मर ठा बीखर चीं ीभ षा शालै ीह ीव शिै?य्पणूर ् आह े य ता शकं ान हा .ी" (र. वि. हरेवडकर,मर ठा बीखर, प.ृ३९)पर्स दा, ओज व म धायुर् ह े गणु बखर ती आढळत ता. "बखर चीं े विषय व तय् चां ी म डांण ी ह ी व डामय??य् ा आकषरक् आहते. बखर तीं ली पर्सगं ततक् ला नी सव्?प चा े असल े तर तीय् ता स?व, रज, तम आश ा तिर्गणु ताम्क म नाव भी वान चां े वणरन् दिसत.े" (र. वि. हरेवडकर,मर ठा बीखर, प.ृ४०) "एकंदर ती बख रा ती ली भ षा हा ी स धा ी गदय्, न रीस, नसुत ची निज?व वण?न करण रा ी ल लितते रस हितय् चा भी षा ना हा ;ी तर जिवतं, रसरश ती व ङा्गमय मतू?च े दशरन् दणे रा ी ल लितव ङा्गमय चां भी षा आाह.े मतू?चय् दाशरन् ना े ज आोनदं ह तो ,ो त कौेवळ इ तिह सा ? ना चा ,ा नव नी म हित ी मिळ विलय् चा ा किंव ा स मा नाय् कुतहूलपतू?च ा आनदं नवह्;े ब दौध्िक नवह्चे नवह्.े तर जय् ला ाव ङा्गमय नादं मह्णत ता, तश चा पर्क राच ाह ाआनदं आह.े बखर चीं ाव ङा्गमय मह्णनू एक सव्ततंर् व ङा्गमय पर्क रा म ना वा ाअस े व टात े त े य सा ठा ची." - (ग.ं ब. गर् मा पो धाय्,े मर ठा बीखर गदय्, वह् नीस बकु् सट् लॉ, पणु,े पर्.आ. १९५२, पर्सत् वान ,ा प?ृ ९) ४. शलै ी विच रास दौयंर,् भ वान सा दौयंर,् रस ताम्कत ,ा वय् ?ितव्, व?ृतव्, सबु धोत ,ा परपंर सा हाचयर,् ज वीण नाभु तिू विशयक आवशे, सयंम, उद ?ात ,ा वचै ?ारक कर्म, प ?ारभ षिाक शबद्, वय् कारण ??य् राचन या गाणु मांळ्रे बखर ची शीलै ऊी?म आह े . बखरकर चां बीह?शर्तुत ा ह े बखर ती ली ब दौध्िक अगं ह यो. शलै गीणु चांय् ?ा? नी े बखर सीमदृध् आहते. अस े 'मर ठा ी बखर' क रा हरेव डाकर य नां ी बखर चीं े व डामय नी गणु विषद करत नां ा शलै ी ब बात स विसत्रपण े मदुद् े म डांल े आहते. ५.६ बखर चीं ी वि?सन यीत ा बखर ीं शिवपवूरक् ला नी, शिवक ला नी, व शिवक ला ?ोर आश ा क लाखडं ता विभ गात ा यते ता. तय् ता ली क हा ीभ गा अ तिर जंित असलय् ना,े अथव ाबखरलखेन चा ीआ? ादणे राय् ावय्??चय् ा उद ?ा कीरण चाय् ा हतेनू े क लाप् निक झ लाले ा असलय् ना े अनके प ?ा ताय् अभय् साक बखर नी ा ऐ तिह सिाक स धान म नाणय् सा तय रा न हा ती. परतं ु तस े करण े य गोय् ठरत न हा ,ी मर ठाय् चां ा इ तिह सा चा े मह?व चा े स धान मह्णनू बखर कींड े प हिाले ज ता.े बखर ह े एक स धान आह,े जय् तानू मर ठाशे हा ची इा तिह सा समज याल अ ाभय् साक नां ामदत ह तो.े भ रात यी अभय् साक नां ी बखर नीं ा ऐ तिह सिाक स धान चां ा दजरा ् दिलले ा आह.े बखर वगळत ा मर ठा ीस?चे ा इ तिह सा स गांण रा ी इतर क णोत ही ी

स धान े उपलबध् न हा ती. तय् माळ्े बखर नीं ा न का राण े मह्णज े मर ठाशे हा ची ाइ तिह सा न का राण े अस े ह ईील. बखर चींय् ा वि?सन यीत े बदद्ल वि. क .ा र जाव डा े मह्णत ता, "एक असस्ल चिट रो े सवर् बखर चीय् ा बह?मत ला हा णानू प डाणय् सा परुसे े आह.े" (वि.क .ा र जाव डा,े र जाव डा े लखे सगंर्ह, भ गा१, पणु१े९२८, प,ृ२) र जाव डाये चांय् मात े मर ठा बीखर ीमधय् े स धा राणपण े त नी पर्क राच े द षो आढळत ता. १) सथ्ळ विपयरा स् २) क ळा विपयरा स् ३) वय्?? विपयरा स्. बखर ी क णो चाय् ा स गांणय् वा?न लि हिलय् ा गलेय् ा असलय् ा तर ी तय् ता इ तिह सा चा े सदंभर् आढळत ता. व चाक सां ठा ी रजंक करणय् चाय् ा ?? नी े जर ी तय् ता ल लितय्पणूर् भ षा ा व पारल ी असल ी तर ही ी तय् चां े ऐ तिह सिाक मह?व कम ी ह तो न हा .ी य वा?न क हा ी अ तिर जंित पर्सगं वज ा करत ा बखर ी य ा ऐ तिह सिाक दसत् वाज ठरत ता. बखर ह ा श ?ाशदुध् इ तिह सा नसल ा तर ी इ तिह सा चा े व एक स धान आह े ह े म नाय् कर वाचे ल गात.े आपल पीर्गत तीप सा ा पर्? – बखर ची े सव्?प आ णि व शैि?य े सप्? कर .ा

५.७ स रा शां मर ठा ी स हितय् ता बखर ह ा स हितय् पर्क रा अतय्तं मह?व चा ा म नाल ा गले ा आह.े तय् ला ा स हि तिय्क मलूय् आह े तसचे ऐ तिह सिाक महतव्ह अीह.े मर ठाशे हा चीय् उादय् चा वा पर कार्म चा ा इ तिह सा बखर अीपलय् ला ास गांत ता. बखर चीय् ा वि?सन यीतबेदद्ल मत तांर े आहते. परतं ु मर ठाशे हा चीय् ाइ तिह सा चा ीस धान े मह्णनू बख रा नीं माह?व आह,े तसचे स हितय् मह्णनूह अीह.े ??????? बखर क लाखडं व पर्क रा घटक रचन ा ६.१. बखर ६.१.१ शिवपवूरक् ला नी बखर ६.१.१.१ म हिक वात ची उीफर् म हा मीच बीखर ६.१.१.२ र ?ासत गाड ची लीढ ई ६.२ शिवक ला नी बखर ६.२.१ शिवछतर्पत चीं े च? रतर् – कृषण् जा अीनतं सभ साद ६.२.२ चितर्ग?ु विर चित शिव जा मीह रा जा चां बीखर ६.२.३ शर् छीतर्पत चीं ९१ कलम बीखर – द? तोीर्मलव को निस ६.२.४ शर् ी शिवछतर्पत चीं े स? पर्करण ताम्क च?रतर् ६.३ पशेवके ला नी बखर ६.३.१ न ना फाडणव सी चां े आतम्च?रतर् ६.३.२ शर् ीर माद सासव् मा चीं े च ?ारतर् चा ीबखर उफर् हनमुतं सव् मा ची बीखर ६.३.३ पशेवय् चां बीखर – कृषण् जा ी विन याक स हो नो ी ६.३.४ प निापतच ीबखर – रघनु था य दाव ६.३.५ भ ऊास हाबे चां बीखर – कृषण् जा ीश मार वा ६.४ सम रा पो ६.५ सदंभरग्रथं ६.६ पर्?सचं ६ ६.१. बखर बखर चीं ी नि मिरत् ी शिवपवूर क ळा पा सानूच झ लाले अीढळनू यते.े शिव जा मीह रा जा चांय् का ळा ता य ा लखेनपर्क रा ला ा उ जिरत् वासथ् ा आल ी अस े य ा क ळा ता ली बखर चीं ी सखंय् ा प हात ाआपण मह् ू शकत .ो पशेवके ळा ताह ी बखर लखेन स?ु र हिल.े क लाखडं नासु रा बखर ी त नी भ गा ता विभ गालय् जा ऊा शकत ता तय् पाढु लीपर्म णा े : • शिवपवूरक् ला नी बखर (म हिक वात ची ीउफर् म हा मीच ीबखर, र?सत गाड ची लीढ ई) • शिवक ला नी बखर (शिवछतर्पत चीं े च?रतर् – कृषण् जा अीनतं सभ साद, चितर्ग?ु विर चित शिव जा ीमह रा जा चां बीखर, शर् ीछतर्पत चीं ी९१ कलम बीखर – द? तोीर्मल व को निस, शर् ी शिवछतर्पत ींच े स?पर्करण ताम्क च?रतर्) • पशेवके ला नी बखर (न ना फाडणव सी चां े आतम्च?रतर्, शर् री माद सा सव् मा चीं े च ?ारतर् चा ी बखर क लाखडं व पर्क रा बखर उफर् हनमुतं सव् मा ची ी बखर, पशेवय् चां ी बखर – कृषण् जा ी विन याक स हो नो ,ी प निापत चा ी बखर – रघनु था य दाव, भ ऊास हाबे चां ी बखर – कृषण् जा ी श मार वा, खडरय् चाय् ासव् रा ची ीबखर) लखेन पर्क रा नासु रा बखर चीं वीगरव् रा पीढु ली पर्म णा े करत याते.े १) च?रतर्ताम्किबखर–च?रतर्नयाकचाय् ाच?रतर्चा ेवण?नय ाबखरतीअसत.े (शिवजा ी महराजा,सभंजा मीहराजा,बर्महद्ोर्सव्मा यीचांय् बाखर)ी २) वशं नाचु?रतर् ताम्क- एख दाय् घार णाय् चा हीक?कत स गांितलले अीसत.े (पशेवय् चां बीखर, न गापरूकर भ सोलय् चां बीखर), ३) पर्सगं-वणरन् ताम्क – एख दाय् ा मह?व चाय् ा पर्सगं चा े वण?न असत.े (प णिापतच ी बखर, खडर्य् चाय् ासव् रा ची ीबखर), ४) ५) ६) पथं यी (शर् ीसमथरा च् बीखर), आतम्च?रतर् पर (न ना फाडन सी, गगं धारश ?ा पीटवधरन्, ब पा ू क नाह् यो चां अीतम्व?ृ)े, कै फियत –ी वि शि? प? चा ी ब जा ू म डांण रा ी असत.े (ह ळोकर चां ी शलै ,ी ह ळोकर चां ी कै फियत), ७) इन मा क मिशनस ठा ी लि हिललेय् ाबखर ी(क हा ीकर णा)े, ८) प रौ णािक - (कृषण् जनम् कथ ाबखर), ९) र जान ती पीर- (आ? पातर्) वगरै े १०) सथ्ळ वणरन् ताम्क बखर ६.१.१ शिवपवूरक् ला नी बखर शिवपवूरक् ला नी बख रा मींधय् े पर् माखुय् ना े मसुलम ना ी आकर्मण े व तय् चा ी र जावट असत नां चा े स रा े सदंभर् आढळत ता. मल्चेंछ् अस उालल्खे सवरत्र् आढळत .ो म ला जो री जा,े शह जा री जा े य चां े सदंभर ् यते ता. य बाखर चीं सादंभर ् घऊेन अभय् साक ठ मापण े बखर चींय् पार्ेण ?ा कोवळ मर ठा ा इ तिह सासं ठा ी आहते अथव ा र जाय्कतय्?ा च े गणुग ना ग णा े ह ा तय् मा गाच ा हते ू आह े ह ा आर पो फेट ळानू ल वा ू शकत ता. ६.१.१.१ म हिक वात ची उीफर् म हा मीच बीखर म हिक वात ीमह्णज े प लाघर यथे ली केळव े - म हा मी मध ली म हो मी. उ?र क कोणच ाइ तिह सा स गांण रा ी ह ी बखर स धा राणपण े १४वय् ा शतक ता लि हिल ी गले ी असनू ? ा बखर ी मधल ा इ तिह सा क ळा शके १०६० मह्णज े इ.स. ११३८ पय?त म गा े ज ता .ो आ? पाय?त स पाडललेय् ा सवर् बखर मींधय् े ह अीतय्तं

जनु अीश बीखर आह.े" आज म दुिर्त सव्?प ता उपलबध् असललेे ी जनुय् तांल जीनु बीखर मह्लज
े 'म हिक वात ची ीबखर' ह यो. ह ीपर्करण े निर निर ळाय् लाखेक नां ी निर निर ळाय् का
ळा ी लिह ली ीआहते. (इ. स. १४४८-१४७८)." - (ग.ं ब. गर् मा पो धाय,े मर ठा ी बखर
गदय्, वह् नीस बकु सट् लॉ, पणु,े पर्. आ. १९५२, पर्सत् वान ,ा प?ृ ३) म हिक वात ची ी
ऊफर् म हा मीच ी बखर ती ली क हा ी पदय् पर्करण े वगळलय् सा सवर् बखर लखेन गदय् ता
झ लाले े आह.े म तार् ह े गदय् लखेन ह ीसजवनू केलले े असत.े शरूव री चां े गणुग णा
करण े व म हितग रा काडनू पढ्ु ली नां ा म गारद्शरन् करण,े ह हा ी एक हते ू आह.े
बखर ती ली केशव चा यार् लिख णा चा े क राण स गांत ता. "सवर् क कोंणपर् तां मल्चेछ् ना ी
आकर्मण क?न, यथेनू तथेनू च हो कीड े सवरत्र मल्वेछ्णरा ख् ला पीथृव् बीडुनू गले .ी वणरा
व्णरव् ळोख न हा शी झी ला सीव्कुळ चा ी व सात्पसुत् क णो चाय् गा वा ीह री हिाल नी हा .ी
? तिर्य नां ीर जाय् भिाम ना स डांिल ,ा श? े स डिोल ी व केवळ कृ षिधमर ् सव् की ?ान
कितय्के निवळ कुणब ी बनल,े कितय्के नां ी क राकून व?ृ ी आद?रल ,ी क हांिक सवे वा
?िृ अगं की ?ान निभर् तां शदुर् ठरल,े श णा ी कितय्के न? ह ऊोन न माशषे ह ी र हिाले न
हा ती. बह?त आच राह नी झ ला.े ग तोर्, पर्वर, कुळसव् मा ,ी कुळ ग?ु? चां ी बह?तके सां
आठवण हि र हिाल ी न हा .ी अश ी ? ा त नीश ें वषरा त् भर्?त ा म जाल ी व मह रा
षाट्र् धमर् अजज् ीबडु ला .ा अशय् साकंटसमय ीशर् ीदवे ीकुळसव् मिाण ,ी म ला डाच
ादसेल ाज ोन याक रो वा तय् चाय् ा सव्यन् ता यऊेन, स गांत ी झ ला ी क?, न याक रो वा
,ा उठ, मह रा षाट्र्धमर् र ?िणय् कार ती ा अठर पागड ज ता ची ामळे वा कार आ णि
केळवय् ाप सानू मबंुईपय?तचय् ासवर् ग वाच,े सवर् ज ता चीं े व सवर् ग तोर् चां े खलक
जमवनू, तय् सां केशव चा यारा च्य् ामखु े मह रा षाट्र् धमर् स गां वी" म हिक वात चीय् ऊाफर्
म हा मीचय् बाखर ती ली एकूण सह पार्करण पांकै? भगव नाद्? ना े लि हिलले ी पदय् पर्करण े
(प हिल े व च थौ)े इ. स. स.ु १५७८ त े १५९४ मध ली अस वा ती, तर केशव चा यारा ् न े
लि हिलले गादय् भ गा (पर्करण े २ व ३) १४४८ मध ली आह े अस े दिसत.े ? बाखर ची े प
चाव े पर्करण १५३८ मधय् े लि हिले गले े अस वा े (तय् चाय् ा लखेक चा े न वा अ? ता
आह)े, तर सह वाय् चा े लखेन १४७८ मधय् े झ लालेे दिसत.े ? ाबखर ची े एकूण ६ पर्करण
े असनू तय् ता वि विध पर्क राच ीम हित ी दिल अीह.े १. पवूर ् परपंर ा – वणर् उतप? ी
- वणरा व्णर ् - वय् खाय् ा : ह े पर्करण शके १५०० (इ. स. १५७८) चय् ाआसप सा भगव
ना द? न माक वय्??न े लि हिल.े २. र जा वशं वाळ ी : ह े पर्करण शके १३७० (इ.स.
१४४८) चय् ा फ लाग्रु म हिनय् ता केशव चा यार् य वाय्??न े लि हिल.े ३. निव डा े व हक?
कत :ी ह े पर्करण शके १३७० (इ. स. १४४८) नतंर केशव चा यार् य ा वय्??न े लगचेच लि
हिल े आह.े दसुरय् ा आ णि तिसरय् ा पर्करण चा ा क ळा ह ा प हिलय् ा पर्करण चाय् ा
आध ची ा आह.े शिव या शके आ णि इसव सीन य ता ली ७८ वष?ा च फारक यथे े ल? ता
घय् वा ाल गाले. ४. शर् ी चितं माण ी क सौत्भु परु णा : ह े पर्करण शके १५०० (इ. स.
१५७८) चय् ा आसप सा भगव ना द? न माक वय्??न े लि हिल.े ५. प ठा रा ?ा ता वीशं वाळ
:ी ह े पर्करण शके १४६० (इ. स. १५३८) मधय् े लि हिल े गले.े कतरा ् म तार् अन माक
आह.े ६. वशं वाळ :ी ह े पर्करण शके १४०० (इ. स. १४७८) मधय् े लि हिल े गले े आह े
अस े ? ा पर्करण चा अ ान माक कतरा ् स गांत .ो ६.१.१.२ र ?ासत गाड ची लीढ ई य ा
बखर ती विजयनगरचय् ा विधव्सं चा ी म हित ी मळू क नाड ी बखर चीय् ा आध रा े दिल
ी आह.े वय्?? आ णि घटन चां े तपश लीव रा वणरन् य ता लखेक ना े केले आह.े द ?िण
भ रात ता त लिाक टोव ा र ?ास–त गाड ी यथे े झ लाले ी ऐ तिह सिाक मह?व चा ी निणरा
य्क लढ ई. विजय नागर चाय् ा र मार जा चा ा मसुलम ना ी र जाय् ता ह णो रा ा व ढात ा
हसत्?पे थ बां विणय् का?रत ,ा तय् चा पर्म णा े व धिरष्ण् ू ह णो राय् ा हिदंसू?से प याबदं घ
लाणय् का?रत ा आ दिलश हा, निज माश हा, कुतबुश हा व ब?रदश हा य नां ीयतु ीक?न तय्
चाय् वार सव् रा ीकेल .ी य ा यतु ती अकबर ह ी स मा ली झ लाय् चा ी दतंकथ ताम्क म
हित ी पर् .ा एच.् के. शरेव ना ी य नां ी न दंिय ळा कै फियतचय् आाध रा े दिल अीह.े
र मार जाय् चाय् मार ठा कीनन्ड बखर नीहे तीय् सा प?ु ी मिळत े परतंयु ा म हित ची ी स
धान े अगद ी उ?रक ला नी असलय् माळ्े वि?सन यी असणय् चा ी शकय्त ा कम .ी र मार
जा चा ा भ गोंळपण ा व शतर्चूय् ा स माथग्रा स् कम ी लखेणय् चा ी पर्व?ृ ी य मांळ्ुते ती
तय् चा पार भाव ह ऊोन त मो राल गाले वा विजय नागरच े हिदं ू स मार् जाय् पढ्ु ली शभंर
वष?ा त पर् या लःय प वाल.े (मर ठा ी वि?क शो, पर्थम वा?ृ)ी कृषण्चेय् ा क ठा ी
असललेय् ा रकसग वी तगंडग ी य ा द नो खडेय ा न जिक विजयनगरच ा र जा ा र मार वा
ोय चां ातळ ह तो .ा तय् वा?न 'र ?ासेत गाड 'ी ह ीन वा बखरक रा नां ी दिल.े ६.२
शिवक ला नी बखर ६.२.१ शिवछतर्पत चीं े च?रतर् – कृषण् जा अीनतं सभ साद कृषण् जा ी
अनतं हिरपे राख ी तथ ा 'सभ साद' विर चित सभ साद बखर ती ली एकप ना. ड वा कीड,े मळू
म डो लिीप ती ली पर्त व उजव कीड,े तय् चा े दवेन गार ी लिप .ी कृषण् जा ी अनतं सभ
सादय नां ी लि हिलले ी शिवछतर्पत चीं े च?रतर् (सभ साद चा ी बखर) ऐ तिह सिाक पर् मा
णाय् चाय् ?ा? नी े मह?व चा मी नाल जी ता.े सभ साद ह कोवळ परु तान म हा तीग रा नवह्त
ा तर् खडं लखेण ी बह दाद्र, ज णाक रा निर ?ीक, शिवच?रतर् चा े व क यारा च् े ममर् ज
णाण रा ा आ णि मर ठा ी म णास ना े शिवच?रतर् कस े लिह वा,े य चां ा आदश घ लानू
दणे रा ा प हिल वा हिल ा इ तिह साक रा ह तो .ा मह्लनूच र जार मा ना े सभ साद सा "तमुह
नी परु तान, र जाय् तां ली म हा ती (गर) ल को आह ,ां तर ीइसत्क बिलप सानू (स?ुव ता पी

सानू) च?रतर् लिह?न दणे.े” अश ीआ? कोल .ी सभ साद बखर ह ीमर ठा ती ली प हिल ीच ?ारतर् ताम्क बखर ह यो. शिवच?रतर् ह बाखर ची ा विषय आह.े शर् मीतं र जा रा मामह रा जा य चांय् ाआ?नेसु रा इ. स. १६९७ चय् ासमु रा सा लि हिललेय् ा य ाबखर ती शिवच?रतर् ता ली ७१ पर्सगं चां े वणरन् आह.े शिवच?रतर् चा े वि?सन यी स धान मह्णनू य ाबखर ली ामह?व आह.े शिव जा ीमिह रा जा चांय् ार जाय्क राभ रा चा,े वय् ?िम?व चा,े र जान ती ची े वणरन् करत र जान ती ची ीओळख क?न दणेय् चा े मह?व चा े क मा य ाबखर ती कृषण् जा ीअनतं सभ सादय नां ी केल े आह.े ह ी बखर स ?ंि? सव्?प ता असल ी तर ही ी शिवक ला नी बखर असलय् ना े तिल ा अननय् स धा राण मह?व आह.े ड .ॉ र. वि. हरेव डाकर य नां ी य ा बखर ची ा व ङाम्य नी ?? की नो तानू स विसत्र अभय् सा क?न पसुत्क?प ना े पर्क शित केल ा आह.े सम ?ीण ताम्क ट पी ा अभय् साक नां ा उपय?ु ठरण रा ी आह.े सभ साद बखर ह े शिवछतर्पत चीं े च?रतर् आह.े सव्र जाय्सथ् पानसे ठा ी तय् नां ी केललेय् ा सव् राय् ,ा ग निम ी क वा ,ा सव्र जाय् विषयक ध रोणय चां े चितर्ण य बाखर मीधय् े आह.े "स हाबे ीमहेरब ना ीक?न सवेक सा……आ? ाकेल 'ी' अश ीसभ साद चाय् ाबखर ची ीस?ुव ता आह.े सभ साद ना े शिव जा चींय् ा घर णाय् चा ी स विसत्र म हित ी दिल ी आह.े ब बा जा ी (इ. स. १५३०) – म ला जो (ीइ. स. १५५२) – शह जा (ीइ. स. १५९४) – शिव जा ी(इ. स. १६२७) अश ी वशं वाळ सभ साद चाय् ा बखर ती लिह ली ी आह.े शह जा री जा े कनरा ट्क बगंळरू यथे े असलय् ना े तय् नां ी तय् चां ी पर्थम पतन् ी जिज बा ई व शिव जा यी नां ा पणुय् चा ी जह गिर ी स भां ळाणय् सा प ठा विल.े सथ् निाक ल को नां ा दशेपर्मे चा ी शिकवण दऊेन र षाट्र्क यारा स् पर् तोस् हित केल.े जह गिर ती ली किलल् े ज े आ दिलशह काडे ह तो े त े त बाय् ता घतेल.े सनैय् व ढा विल े व ब रा ाम वाळ वार अमंल स?ु केल .ा शिवर या नां ीम वाळ पर्दशे ता ली त रोण ा जिकं ून सव्त:च री जाध ना सीथ् पान केल .ी र जागड ब धांल .ा प ठा पो ठा ज वाळ की बा जी क?न पर्त पागड ब धांल .ा शिवथरख रो े व शर्गंु रापरूच े र जाय् जिकंल.े सभ साद चाय् ा बखर ती ह े स रा े पर्सगं स विसत्रपण े यते ता. अफझलख ना चा ी भटे, अफझलख ना चा ा वध ह े पर्सगं अतय्तं विसत्तृपण े चित राल े आहते. "ख ना ह ी उभ ा र हा?न पढु े स मा रो ं यऊेन र जिाय सा ी भटेल .ा र जिाय ना े भटे ी दते ं ख ना ना े र जिाय चा मीडंु कीवट ळानू ख कांेख ला धी?रल .ी आ णि ह ता चीं जी मादड ह तो ,ी तिच े मणे ट कानू कुश ती र जिाय चा े च ला विल .ी त ों अगं तां जर ची ी कुडत ी ह तो ी तय् वार ी खरखरल .ी अगं सा ल गाल ी न हा .ी ह ें दखे नो र जिाय नां ी ड वा े ह ता चा ें व घानख ह तो ें त ो ह ता प टो ता च ला विल .ा ख ना ना े अगं ता झग चा घ ताल ाह तो .ा व घानख चां ाम रा ाकरत चा ख ना चा ीचरब ीब हारे आल .ी दसूर ा ह ता उजव े ह ता चा े बिच विय चा ा म रा ा च ला विल .ा ऐस े द नो व रा क?ंन मडंु ी आसडनू च थौ?रय खा ला े उड घी ला णो निघ णो गले.े” (सभ साद बखर, स.ं भ मीर वा कुलकण?, अनम लो पर्क शान, पणु,े पर्. आ. १९७७) शिव जा मीह रा जा नां ी अफझलख ना चाय् ा वध नातंर तळ क कोण ता ली सवर् किलल् े त बाय् ता घतेल.े जवळप सा पनन् सा-स ठा किलल्े व घ टा वार ली पर्दशेह ी जिकं ून घतेल .ा आ दिलश हा ी प ठा पो ठा मघुल चांय् ा पर डां ,ा हवले ,ी कलय् णा, कुलबग?, आवस,े उदग री, गगं ता री, औरगं बा दाय ा पर्दशे ता आकर्मण क?न त े विजय ी झ ला.े किलल् े क बा जी केलय् वार पर्श सान वय्वसथ् ास?ु केल .ी सम ना दजरा च् े त नी अ धिक रा ीनमेल.े हव लाद रा, सबन सी, क राख ना सी य चांय् ा सह नी े क राभ रा ह ईल अश ी वय्वसथ् ा केल .ी किलय् सां ठा ी नियम वाल ी बन विल .ी यधुद् ता ली पर कार्म ाइतकेच मह?व पर्श सान ता ली क यारा ल् ाह ी दिल.े श हिासत्खे ना चा ी सव् रा ,ी मिझरा र् जा े तह, आगर् ा भटे व सटुक ा य पार्सगं चां े वणरन् सभ साद ना े केलले आह.े य नातंरचय् ाभ गा ता सभं जा री जा े सव्र जाय् ता परत आल े त घीटन ,ा र जाय् भिाषके स होळ ,ा दि गिव्जय म हो मी अश ा घटन चां े वणरन् यते.े य ा बखर ती स ?ा ता पधद्त ची ी व पर् ति बिबं ताम्क पधद्त ची ी आश ा द नो पर्क राच ी वय्?? वणरन् े आढळत ता. शिव जा चीय् ा सपंणूर ् आयषुय् चा ा पट उलगडत ज ता .ो धयैर,् च तायुर,् श यौर् य ा गणु चां े यथ चीत वणरन् य ा बखर ती सभ साद ना े केल े आह.े ज णात ार जा ,ा थ रो पर्श साक, आदशर ् पित ाय ापलैचूं े दशरन् घडत.े क .ा न .ा स ना े य नां ीसभ साद बखर १८८१ मधय् े 'क वाय् तिेह सासगंर्ह' य ातय् चांय् ाम सिाक ता पर् सिदध् केल .ी ह ीसभ साद बखर ची ीप हिल अीव?्ृ ीह यो. ६.२.२ चितर्ग?ु विर चित शिव जा मीह रा जा चां बीखर ह बीखर सभ साद बखर वीर आध ?ारत आह.े हिच कातरा ् रघनु था य दाव चितर्ग?ु (चितर्)े ह आाह.े बखर चीय् ा मजकूर ता अधनूमधनू तय् ना े आपलय् ा क वित ा घ तालय् ा आहते. ह ा बखरक रा ब ळा जा ी आवज ी चिटण सी य चांय् चा घर णाय् ता ली ह तो .ा सभ साद बखर तीन आढळण रा ी आडन वा े य ाबखर ती स पाडत ता. ह ीबकर १७६५चय् ासमु रा सा लिह ली गीले ीअस वा ीअस े अनमु ना आह.े ६.२.३ शर् छीतर्पत चीं ९ी१ कलम बीखर – द? तोिर्मल व को निस द? जा तीर्मलव कोनव सी य ना े इ. स. १८८६ त े इ. स. १७०६ य का ळा ता शर् ी शिवछतर्पत चीं ी ९१ कलम ी बखर लि हिल ी अस वा .ी फ रास ी तव रा खी ा व चानू बखर लि हिल ी अश ी पर्रेण ा लखेक ना े न दों विल ी आह.े य ा बखर ली ा त ो आखय् ना मह्त .ो य ता ९० पर्करण े आहते. 'पणुय्? कोर जा चा ी कथ 'ा लखेक ना े सव्पर्रेणने े लि हिल ी आह.े अफझलख ना चा ा वध पर्सगं, आगर्य् हा?न सटुक ,ा इतय् दा ीपर्सगं तर् टोक आहते. र जाय् भिषके चा े ह ीवणरन् म जोकय् चा शबद् ता यते.े जनु

ीसभ साद पवूर् बखर म्हणनू हिल ा नि ?ितच म लो आह.े य ा बखर ती म ला जो री जा े भ सोल े त े शिव जा ी मह रा जा चांय् ा मतृय्पूय?तच ा इ तिह सा लिह लीले ा आह.े य ाबखर ची ीनव नी आव?ृ ी(सन२०१८) वि. स. व कासकर य नां सीपं दित केल ीआह े व वह् नीस पर्क शानन े पर् सिदध् केल ीआह.े शर् ी शिवछतर्पत चीं ी ९१ कलम ी बखर आ णि भ सोल े घर णाय् चा ी च?रत वाल ी द? जा ी तिर्मलव कोनव सी य ना े इ. स. १७०१ त े इ. स. १७०६ य का ळा ता ह बीखर लि हिल .ी फ सा?त व ?ारख वा चानू बखर लि हिल अीश पीर्रेण लाखेक ना े न दों विल अीह.े य बाखर ली ता ओखय् ना म्हत .ो य ता ९० पर्करण े आहते. 'पणुय्? कोर जा चा ी कथ 'ा लखेक ना े सव्पर्रेणने े लि हिल ी आह.े अफझलख ना वध पर्सगं, आगर्य् हा?न सटुक ,ा इतय् दा ी पर्सगं तर् टोक आहते. र जाय् भिषके चा े ह ी वणरन् म जोकय् चा शबद् ता यते.े जनु ी सभ सादपवूर् बखर म्हणनू हिल ा नि ?ितच म लो आह.े य ा बखर ची ी नव नी आव?ृ ी (सन २०१८) वि. स. व कासकर य नां ी सपं दित केल ीआह े व वह् नीस पर्क शान न े पर् सिदध् केल ीआह.े - (विक?प डीिय)ा ६.२.४ शर् ी शिवछतर्पत चीं े स?पर्करण ताम्क च?रतर् शर् ी शिवछतर्पत चीं े स?पर्करण ताम्क च? रतर् मलह् रार मार वा चिटण सी य नां ी श हा? छतर्पत चींय् ा आ?नेसु रा ी इ. स. १८११ मधय् े लिह ली े आह.े य ा बखर ती स ता पर्करण े आहते. म्हणनू 'स?पर्करण ताम्क च?रतर्' म्हणनू ओळखल जी ता.े ह बीखर सभ साद बखर व ९१ कलम बीखर य ा द नोह चीय् ा आध रा वार लिह लीले ी आह.े परतं ू द नोह् ी मधय् े न दों विललेय् ा क हा ी ग ?ो ी चिटण सी बखर ी मधय् े आललेय् ा आहते. वि विध क गादपतर् चां हा ी आध रा सदर लखेन सा ठा ी घणेय् ता आल ाह तो .ा शिवक ळा नातंर जवळप सा १०० वषरा न्तंर लिह ली ीगले ीअसलय् ना े ह ी बखर फ राश ी वि?सन यी म नाल जी ता न हा .ी ह ीबखर आखय् यिाक ,ा ऐक?व म हिात ,ी सतं चाय् ा दपटरख नाय् ता ली म हिात ीय आाध रा े मलह् रार मा र वा ना े लिह ली ीआह.े स?पर्करण ताम्क बखर ह ी शिव जा चीय् ाच?रतर् वार आध ?ारत मलह् रार मार वा चिटण सी विर चित स?पर्करण ताम्क बखर उ?रक ला नी आह.े य ाबखर ती छतर्पत ी शिव जा ीमह रा जा चां े ल भोस आदशर् र जा ,ा मह पा?ुष म्हणनू वणरन् केलले े आह.े शिवर या चां े सगं ती-न टाय्, कल ा कुशल वय् ?िम?व चा ;ा पर कार्म ,ी तजेसव् ीर जा ाम्हणनूह ीप?रचय ह तो .ो बखरक रा ना े सभु षित चां ाह ी व पार केल ाआह.े म नाव सीव्भ वा चा े वि विध नमनु े तय् नां सी दार केल े आहते. ततक् ला नी ल को सिथ्त ची े ह ीदशरन् य ाबखर ती आह.े जनुय् ा बखर ती भ ऊास हाबे चां ी बखर भ षाचेय् ा ?? नी े अगद ी अपर् तिम आह.े भ षा ा ड लौद रा आ णि रसभर ती वणरन् े व चटकद रा भ षाने ीय?ु आह.े ह ीच?रतर् अभय् साक ांमधय् े आदरण यी आह.े अरब सी ला, फसल सी ला, हिजर सी ला य चां े शक ता किंव इासव सीन ता कस े ?प तांर कर याच े य ा विषय ची मी हिात ी दिल अीह े त ीसशं धोक सा उपय?ु आह.े ६.३ पशेवके ला नी बखर ६.३.१ न ना फाडणव सी चां े आतम्च?रतर् ब ळा जा ीजन दारन् उफर् न ना फाडणव सी य चां े ह सीव् लि खित आतम्व?ृ आह.े य ता स. १६८३ आष ढा वदय् (त .ा २०.०७.१७६१) य ा दिवश पी हिलय् मा धा वार वा सा पशेव ईच वी? े मिळ ला ी त ो पय?तच ी हक?कत आह.े कॅपट्न मकॅड नॉलड् य नां ी न ना ा फडणव सी चां े च?रतर् इगंर्ज ती लि हिल.े तय् चा े मर ठा ीभ षा तांरह तीय् नां सीव्त:च क?न त े पर् सिदध् केल.े विषण् ू परशरु मा श ?ा ी प डंित य नां ी ह े स ?ंि? च?रतर् तय रा केल े आ णि १८५९ मधय् े 'द ?िण ा पर् इाज क मिट 'ी नते े मबं्ुईमधय् े ट मॉस गर्हे मा य चांय् ा छ पाख नाय् ता छ पानू पर् सिदध् केल.े 'न ना ा फडणव सी ? चां ी स ?ंि? बखर' य ना वा ना े पर् सिदध् झ लाले े ह े ८४ प ना चां े पसुत्क ततक् ला नी र जाक राण चा आा णि सम जा सिथ्त ची पा?रचय क?न दणे रा े आह.े जय् ागर्थं चाय् ाआध रा ना े विषण्शु ?ा यी नां ीन ना फाडणव सी चां ीबखर लि हिल ,ी त इोगंर्ज ीगर्थं Chronicle of Nana Paranwis य ा पसुत्क चा ा मर ठा ी अनवु दा मकॅड नॉलड् य चांय् चा न वा वार पर् सिदध् झ ला .ा तय् नातंर स ता वष?ा न ी विषण्शु ?ा ी य नां ी केलले तय् चा े स?ंपे कीरण पर् सिदध् झ ला.े 'नना ाफडणवसी?चां सी?ंि?बखर'अस ेय पासुत्कचा ेनवाअसल ेतर पीसुत्कचाय् राचनचे े सव्?पएखदाय् ावय्??चय् ाच?रतर् ाप?े ाततक्लानीइतिहसासगांणरा ेजसात्आह.े'ननानां ी एकंदर पचा असमाचींय् ा(पशेवय्च्यांय्)ा कराक?द? प हिलय्.ा तय् ापकै? चरा असमाचींय् ा कराक?द?ततय्नां ीआपलय् ाह?ददय्च्या ेकमाबजवाल.ेत ेकमाबजवातअसत ादिवसनादिुवस तय्च्यां ाल कौक व पिर्त? ापषुक्ळ वढानू मठो ीभरभरटा झला.ी अखरेचय् ाकराक?द?चय् ा समुरासामह्ृज ेधकाट ेमधावरवावरालय् नातंरतय्वारमठोमठो ेपर्सगंह यीऊेनगजुरल.ेतय्च्यां े निवराणतय्नां कीसकस ेकेल ेवगरै ेग?ोचीं े नि?पणय ागर्थंताकेल ेआह.ेतय्वा?नवचाणरा ा सतय्च्यां ेशहाणपण,चतायुर,्बतेबता,दरूदशिरत्वइ्तय्दा ीगणु दिसनूयतेता. पशेव ईचय् शावेटचय् पावरा त् इगंर्ज चां मीतुस्दद् गरै अी णि मर ठाय् चां आाप पास ता बबेन वा य माळ्ेु ददु?व चा ी परपंर ा कश ी स?ु झ ला ,ी य चा ा ततक् ला नी घड मा डो चींय् ा आध रा े श ?ा बीवु नां ी निद?शकेल ा आह.े शिदंय् चांय् ा पदर ी असलले एक सरद रा सज?र वा घ डाग े ह े पढ्ु े तय् चांय् ा दिव णा चा े क मा क? ल गाल े व पशेव े कुटबुं ता ली बबेन वा नातंर न ना ा शिदंय् चांय् छा वाण ती आल े असत ना ताय् नां कौद करणय् ता आल.े य ा शिव या पशेवय् चांय् अ ानके अ धिक राय् नां साज?र वा नां ी कैद केल े व पणुय् ता लटु लाटू केल .ी न ना नां ा कैदते ठवेलय् माळ्ेु आ णि तय् चां ा अ धिक रा सपंलय् माळ्ेु ब जा री वा पशेवय् नां हा अीनदं झ ला .ा पढ्ु े न ना नां कौदतेनू क हा दीर्वय् कबलू क?न आपल ीसटुक ाक?न घतेल ीव

सटुक ाझ लाय् वार तय् ापशै चा ाभरण ाकेल .ा इ. स. १८०० चय् ाम चार् म हिनय् चाय् ा१२ त राखले ना ना ाफडणव सी निधन प वाल.े तय् चांय् ा य गोय्तमेळे अनके मर ठा ी ससंथ् ना तांनू वगेवगेळ ा सरजं मा दणेय् ता आल ा ह तो .ा य ा सगळय् चा ीबरे जी २,२३,००० ?पय चां ीह तो .ी न ना चांय् ामतृय्नूतंर ब जा री वा नां ीत ासिवर् ज? केल .ा ६.३.२ शर् री माद सासव् मा चीं े च ?ारतर् चा बीखर उफर् हनमुतं सव् मा ची बीखर र माद सा वचन मातृ पर्करण ता दिलय् पार्म णा े र माद सा नां ी शिव जा ीमह रा जा य नां ाशके १५७१ य ास ला अीनगुर्ह दिल ाअस ाउलल्खे हनमुतं सव् मा चीं ीबखर य चांय् ाबरह?कूम आह े अस े मत र जाव डो य नां ीवय्? केले आह.े हनमुतंसव्मा ही ेसमथ?ाचय् जाय्?ेबधंचूय् नाताव चा ेनता.ूय बाखरची मीळूआव?ृसी.१७१५ मधय् े लिहली ीगले ीवनतंरसव्माचींय् ाआदणय् ेव?नरगंलो?मणवमलह्रारमारवा चिटणसी यनां ीवढावनूदसुर ीआव?ृ ीइ.स.१७४०मधय् ेतयराकेल.ीइ.स.१८७०मधय् ेपर्सिदध् झला ीव नतंर इ. स. १८८८ मधय् े शदुध् क?न दसुर ीआव?ृ ीछपाल ीगले.ी तय्माळे तिचय्तालीभषाले बारचेअवराच्नीसव्?पआलले े दिसत.े हनमुतं सव् मा ी शिवर या व र माद सा सव् मा चींय् ा पर्तय्? स निाधय् ता र हिालले े असलय् माळे य ा बखर ली ामह?व आह.े ह ीच?रतर् ताम्क बखर आह.े च?रतर् ताम्क बखर ची वी शिै?य्:े १) च?रतर्न याक ह अाश ाबखर ती केंदर्सथ् ना अीसत .ो २) घडललेय् ा घटन ,ा पर्सगं, वय्??, तय् सावबंं ची ा तपश ली ह ा पणूरण्ण े अश ा बखर ती ली च?रतर् न याक शा ी निग डित असत .ो ३) ४) ५) य ाबखर ती ली अनय् प तार्, पर्सगं, घटन या वार च?रतर्न याक चा पार्भ वा पडलले अासत .ो य ाबखर ती च?रतर्न याक चा ीभ मिूक सावर् शर्?े, मह?व चा ीव प?रण मा करण रा ीअसत.े बखरक रा अश ाबखर ती ली च?रतर्न याक शा ीपणूरण्ण े त दा माय् प वालले ाअसत .ो क हा ी वळे ा बखरक रा अ ति?र? पजूय् भ वानने े अथव ा अ ति आदर पा टो ी च?रतर्न याक ला ा वदंन यी बन वित ोअथव ातय् ला ादवेत साव्?प पर् ?ा क?न दते .ो ६) अश बाखर ची अा तंिम प?रण मा ह बाखर चीय् ाच?रतर्न याक चाय् उाद ?ा कीरण ता अथव ा तय् सा दवेतव् दणेय् ता झ लाले ाअसत .ो ७) प?रण मा बीखर ती ली च?रतर्न याक चा े सव?कश वि?षेण, चि कितस् ताय् चाय् ता ली उ णिव ,ा कमकुवतपण अाथव ातय् चाय् ाज वीनच?रतर् ता ली कचच् े दव े य काडे बखरक रा चा े कळत- नक दलुर?ृ (तय् चाय् काडनू) झ लाले े असत.े ८) वणर् विषय शा मीह्णज े तय् बाखर ती च?रतर्न याक शा बीखरक रा त दा ताम्य् प वात ना चा?रतर् न याक बा बातच ा जिवह् ळा ा आपलुक?, पजूम्य वा य सा पर् धा नाय् दते असत ,ो तय् माळे स हा जिकच तटसथ्त े भ मिूकेकड े क ना डा ळो ाह तो .ो ९) स मा जिाक, आ थिरक्, र जाक?य, ध मिारक् भ वा भ वान चां ाप?रण मा बखरक रा वार कम -ी अ धिक पर्म णा ता झ लाय् माळे न याक रा ' बिनत डो' वणरन् च?रतर्, बखर ती ह ऊो शकत न हा .ी १०) बरय् चाद ा गणु सकं?तर् ह ी बखरक रा चा ी भ मिूक ा असत.े मह्णनू च?रतर् ताम्क बखर ची े लखेन एक गां अीथव अानय्कश चाय् तार अोीझय् खा ला अीथव आा?ने े ह तो असत,े अस े ड .ॉ हरेव डाकर न दोंवत ता. ११) अ ति?र? भ वान विवशत ा ह ा द षो य ा पर्क राचय् ा बखर ती आढळत .ो एख दा-दसुर ा अपव दा वगळत ा च?रतर् ताम्क बखर ती ह ा द षो प ना पो ना ,ी अथव ा अनके पर्सगं घटन मांधय् े आढळत .ो १२) बखरक रा चाय् ा वय् ?ितव् चा ा पर्भ वाह ी अश ा पर्क राचय् ा बखर लखेन वार पडलले ा असत .ो बखरक रा चा ीम ना सिकत ,ा तय् चा ीम ना सिक, ब धिौद्क जडण-घडण सभ वोत लाच े व ता वारण, तय् चा े निर ?ीण, तय् वार ली चितंन वणर व्िषय चा ाश धो, चि कितस् ाव वधे घणेय् चा ी?मत ,ा य चा ा कळत नकळत कम अी धिक पर्म णा ता प?रण मा बखर लखेन वार ह तोच असत .ो तय् माळे एक चा च?रतर् न याक वार एक पा?े ाअनके, भिनन् लखेक नां ीबखर लखेन केल े असले, तर त ोएकच विषय असनूह तीय् बा बात गणु ताम्क, मलूय् ताम्क व वणरन् ताम्क फरक ज णावत .ो उद .ा शिव जा ी मह रा जा वांर लि हिलय् ागलेलेय् अानके बखर बी बात अस े घडल े आह.े सपंर्द या ता ली ग?ुपरपंरचे ा तय् ता इ तिह सा असत .ो सवरस् मा नाय् सां ठा ी अथव ा सपंर्द या ता ली ल को सां ठा ी ? ा बखर ी लि हिललेय् ा असत ता. उद .ा हनमुतं सव् मा कीृत शर् ी समथ?ा च ी बखर, जयर मासव् मा ी वडग वाकर य चांय् ा च?रतर् चा ी बखर, द मा जा ची ी बखर, ग पो चीदं चा ी बखर, इतय् दा .ी बखर व ङाम्यच ाउदग्म आ णि विक सा य ापर्बधं?प गर्थं ता ड .ॉ ब पाजू ीसकंप ळा य नां ीप.ृ १६९ वर ड .ॉ हरेव डाकर सां राखचे मत न दों विल े आह.े गदय् ताम्क परु णा, अदभ्तुत ,ा अतय्?ु?, दवेक टो तीले न याक इतय् दा पी रौ णिाक कथ चां वी शिै?य्,े शर्धद् माय अतं कःरण ह या बाखर चीं ा ग भा अासत .ो एक ा वि शि? सपंर्द या ता ली थ रो प?ुष चां हीक?कत य पार्क राचय् बाखर ती असत.े बखर ची रीचन अाथव साव्?प : ह बीखर एकूण ३२० प?ृ चां अीह.े (आक रा १/८), तिचय् ता प?ृ ३०४ पय?त शर् ीसव् मा ीसमथ?ा चय् ा२६४ ल ली ा दिललेय् ाआहते, नतंर ३ प?ृ तां स रा शां दिल आाह.े सव्ततंर् १० प?ृ तां शर् ीसव् मा ीसमथ?ा चय् माह निावरा ण् चा ापर्सगं दिल आाह.े बखर ची ा घटन ा क लाखडं : मगंळवढेय् पा सानू मह्णज े शके १७६० (इ.स. १८३८) त े शक१८०० (इ.स. १८७८) मह्णज े ४० वष?ा च ा ह ा घटन ा क लाखडं आह.े य ा अग दोरचय् ा पर्करण ता शर् सीव् मा सीमथ?ा चय् भार्मण बा बात स विसत्र वणरन् आलले े आह.े मगंळवढे,े पढंरपरू, म होळ, स लो पारू तय् नातंर अकक्लक टो; परतं ु तय् चां े व सात्वय् २२ वष? अकक्लक टो ता ह तो े य ा क ला वाध ती तय् चांय् ा दशरन् सा ठा ,ी द खुः, प डी ,ा वि विध पर्क राचय् ा य तान ा दरू क?न घणेय् सा ठा ,ी मन को मान ा पणूर् वह् वाय् ता मह्णनू तर क हा ी तय् चां े दवेतव्, अवत ?ारतव् ज खोणय् सा ठा ,ी उदय् गो-धदं ा

वय्वस या व ढा सी ठा ,ी वि विध औषध पोच रा विच राणय् सा ठा ,ी तय् का ळा ी दरर जो
शकेड ो ल को यते असलय् चाय् ा न दों ी तय् चांय् विषय चीय् ा स हितय् ता आढळत ता.
(उद .ा भ गावत चां े च?रतर्) य ता अठर ा पगड ज ता ची,े र वा-रकं, र जा-ंमह रा जा,े
ससंथ् निाक, सरद रा, जह गिारद रा, वतनद रा, ब रा बालतुदे रा, सतु रा, नह् वा ,ी स धा,ू बरै
गा ,ी ग सो वा ,ी सतं, मह ताम्,े अ धिक रा पी?ुष, य गो ,ी हटय गो ,ी विदव् ना, प डंित,
इगंर्ज ,ी प राश ,ी पजं बा ,ी इसर् याल ी आद ी वि विध ज ता ी धमर- पथं चा े ल को यते
असत. य ता शर् ी सव् मा मींळे पर्भ वित व वलय कांित झ लालेहे ी अनके ह तो.े तय् ा
सबंधं ता घटन ा व क लाखडं य चा ा स विसत्र पट कै. केळकर नां ी बखर ती उलगडनू द
खावल ाआह.े शके १८६० (इ.स. १८३८) त े शके १८०० (इ.स. १८७८) य ा क लाखडं ता
मह्णज े समु रा े १३२ वष?ा पवू? असलले ी स मा जिाक, र जाक?य, ध मिारक् सिथ्त ,ी ?ढ
,ी परपंर ,ा व हातकु?चय् ा व इतर दळण-वळण चाय् ा स धान चां ा अभ वा, सवरच् ब बात
ती ली पर् तिकूलत ा आद चीं ा विच रा करत ,ा तय् ाक लाखडं ता ली घटन चां े व सम
जादशरन् चा े पर् ति बिबं ? बाखर ती पडलले े ज णावत.े उद .ा १) एक ा बर् ?ाण ? चीय्
ा प टोदखु चीय् ा प?रह रा चा ी ल ली ा (ल ली ा कर्. ८६. प.ृ८८,८९) २) वधृद् मर ठा ा
ज ता चीय् ा ब ईास पतुर्ल भा (ल .ीकर्.८८प.ृ८९,९०) ३) प डांू स नो रा बा बातच ी शर् ी
सव् मा चीं ी ल ली ा (ल .ीकर्. ९८, प.ृ१०४,१०५) ४) मदैग? यथे ली मसुलम ना जम दा रा सा
अव लिय बानवनू सम जाक यारा स् ल वाले (ल .ीकर्.९९, प.ृ१०६,१०७) ५) भगवतं आपप् सातु
रा ल .ी कर्. १०१ प.ृकर्.१०९,११०) ६) स लो पारूचय् ा शिपंय् चाय् ा सदंभरा त् ली ल ली ा
(ल .ीकर्.१०२.प.ृ ११०,१११) ७) रलेव्ले ली यरु पीयन अ धिक रा ,ी (ल .ीकर्. १२०, प.ृ
१३०) ८) इसर् याल धमरा च् ा ड कॉट्र (ल .ीकर्.१२१ प.ृ१३१) ९) शणेव ी ज ता चीय् ा केर
बो ा य चांय् बा बातच ी ल ली ा (ल .ी कर्. १७७, प.ृ२०८,२०९) १०) क ळो ी सम जा ता
ली ल?मण क ळोय् चाय् ा (आनदं भ रात)ी जह जा उचलणय् चाय् ा सदंभरा त् ली ल ली ा
(ल .ीकर्.१८६, प.ृ२१७,२१८) ११) त?ण म राव डा ी (ल .ीकर्.१८७, प.ृ२१८,२१९) १२) एक
ा शदुर् चा े ग ळितकु? निव राण (ल .ीकर्.१९३, प.ृ २२४,२२५) १३) वधृद् तलेय् चाय् ा ? ची
ा श धो (ल .ीकर्.२०१, प.ृ२३७,२३८), इ. उद हारण दा खाल वर दिललेय् ा बखर ती ली बह?
तके ल ली मांधनू कै.केळकर नां ी तय् ा क लाखडं ता ली शर् ी सव् मा चीं ा भदे ता ती, सवर्
सम वाशेक, क ला ता ती असललेय् आाच रा- विच रा, धमर् व त?व? ना चा े वणरन्, य ाबखर
ती केल े आह.े वर ली घटन 'ाजस े जस े घडल,े पर्तय्? प हिल,े ख तार् पीवूरक् ऐकल,े
तस े म डांल'े य ाबखरसतूर् ना े लि हिललेय् ाआहते. बखर ची ी व शैि?य् े : बखर ती
सवं दा, वणरन्, शलै ,ी पर्सगं अथव ा घटन ा उभ े करणय् चा े कै.केळकर जांवळ स माथय्र्
आह.े प तार् चांय् ा सवं दा तानू च?रतर् न याक चा े वय् ?िम?व उलगडत ज ता,े उद .ा
बखर ती ली ल ली कार्. २३५ 'ह? ची माद जिरवल 'ा य ता ली सवं दा पह -ा 'मह रा जा, आमच
हा? मीसत् ह ऊोन फ राच बफे मा झ ला आाह.े ल को नां मा ठो ीभ ती ीव टा ल गाल
ीआह,े तर ग ळो ी घ लानू ठ रा म रा वा ा क? क या?' अकक्लक टोच ा र जा ,ा तय् वार
समथर् मह्ण ला े 'अर,े तय् ला ा म ?ा नक सो,' अस े मह्णनू शर् ी सव् मा ी ह? कीड े
निघ लो तवेह् ा ल को विनव ू ल गाल े य मह रा जा, य ा रसत्य् ना े ज ऊा नक .ा ह? ी म
ठोम ठो े दगड स डोंने े स राख ा फेक?त आह;े परतं ु तय् चां े न ऐकत ा शर् ी सव् मा
ी कट वीर ह ता ठवेनू पढंरपरूचय् ा प डांरुगं सा राख े तय् ा खवळललेय् ा उनम्? ह? चीय्
ा पढु े उभ े र हा?न तय् सा मह्ण ला े 'मखूरा ,ु म जाल सा क या? य पावू?च े सम्रण
विसरल सा व टात?े चढले त ो पडले, ब षाक्ळपण चा ाअ भिम ना स डोनू द!े' सव् मा चीं ा
त डोंच ी ह वचन े ऐकत चा त ोउनम्? ह? ीश तां ह ऊोन शर् ीसव् मा?जवळ आल .ा
पढुचय् ाद नोह् पी या चा े गडुघ े टकेवनू गडंसथ्ळ शर् सीव् मा ीचरण वार ठवेल,े तय् चाय्
डा ळोय् तानू घळ घाळ ाअशर् ू व हा ता ह तो.े य घाटनवे?न बखरक रा चाय् पार्सगं उभ
कारणय् चाय् ?ामतचे पार्तय्य यते .ो अश ची सवं दा शलै ी ल ली ा कर्. २०४ द नो व घा नां ा
म?ु?. कर्.२८, वर 'र जाव डाय् ता ली उदंर चां ी ग ?ो' (३) ल ली कार्.५४' चिमण ची गी ?ो'
यथे े दिसत.े य चा बखर ती शर् ी सव् मा नीं ी तय् चांय् काड े आललेय् ा अनके नां ा 'पर्
णाय् वांर दय ा कर ,ा मकुय् ा पर् णाय् सा अनन्-प णा ीमह्णज े च रा वारैण दय् ,ा कु?य
सा भ कार ची े तकुड े घ ला ,ा' अस े स गांितल.े तय् चां े सवेकेर अीथव अ ानय् कुण
अीप पास ता भ डांू ल गाल े तर तय् चांय् हा ता वार त े 'मगंु 'ी ठवेत 'मगंु सी राख े व
गा 'ा मह्णनू बज वात. य ा बखर ती शर् ी सव् मा चीं े पर्मे, कध ी सवं दा तानू तर कध ी
कृत चीय् ावणरन् तानू कै. केळकर वणरन् करत ता. शर् ी सव् मा चीं ी 'भ गिारथ 'ी न वा चा
ी ल डाक? ग या ह तो .ी त ी सतत तय् चांय् ा स निान्धय् ता र हा ता अस.े पढु े तिल झा
लालेय् का लावड ची े न वा तय् नां 'ीग दो वार 'ी ठवेल.े तय् चांय् ला डाकय् भा गिारथ ी ग
ईाच सीम धा ीअकक्लक टो ता तय् चांय् साम धा लीगतच ब धांणय् ता आल .ी तय् चांय् ामह
निावरा ण् समय चा े तय् चां े ग ई- व सार वांरच े पर्मे बखर ती प?ृ कर्. ३१३ वर स विसत्र
दिल े आह.े त े अस े "एक व जाणय् चाय् ा समु रा सा ग ई-व सार,े तय् चांय् ा अगं वा?
न ह ता फिर विल ा व (त)े आपलय् ा पलगं वार यऊेन बसल.े" य ा व अश ा पर्सगं नां ा
बखरक रा ना े शबद्बधद् क?न बखरन याक चा े व सात्वव दा ी वणरन् केल े आह.े तय् ता
ली सहजत ,ा व चान यीत ,ा पर् णाय् बाददल पर्मे, जिवह् ळा ,ा च?रतर्न याक चा े ब ?ा आ
णि अतंर मळू त?व, वणरन् ता ली समत लोपण ,ा च?रतर्न याक चा े व चाक नां ाभ वाण रा े
शर्?ेतव् व दवेतव् आद सीमथरण्ण े वणरन् केले आह.े दसुर पार्सगं आहले ली कार्. २४९

प.ृ२८७. 'मलल् ू गवळय् सा शि? 'ा य ता मलल् ू गवळ दीधु चा ी दपुप्ट किंमत घऊेनह दीधु ता प णा घी लात ;ो तय् माळेु दधू न सात,े सवेकेर शीर् सीव् मा सीं ह े व?ृ स गांत ता, तवेह् ा मलल्ू गवळय् चाय् ा ग ठोय् ता ली १५-२० मह्श ी सन्न सा ह ता ल वा ू दईेन ता, सन्न तानू र? चाय् ायणे राय् ाध रा ाबिघनू 'मलल्'ू भयभ ती ह तो .ो पषुक्ळ औषध पोच रा क?नह ी गणु यते न हा तीवेह् ता शोर् सीव् मा कींडे ज ऊान केललेय् अापर धा चा कीबलु दीते वो शर् सीव् मा चीं ी ?म ा म गात ,ो 'आजप सानू अश ी लब डा ी कध ची करण रा न हा ी अश ी कबलु ी दते ,ो तवेह् ा ?म शा ली व?ृ ची े शर् ी सव् मा ी 'ज ा ह ईील बर'े मह्णनू स गांत ता. मह्श ी पवूरव्त ह तो ता. य ता घटन चां,े पर्सगं चा,े वय्??च े शबद् चितर् बखरक रा ना े पर्भ वा पीण े रखे टाल े आह.े' बखर तीनू सम जाज वीन चा े दशरन् घड वा े य हातेनू े शर् सीव् मा अीकक्लक टो ता क यारर्त असत ना ा इ.स. १८५७ त े १८७८ चय् ा दरमय् ना असललेय् ा र जाक?य, स मा जिाक, ध मिारक्, आ थिरक् सिथ्त ची े पर् ति बिबं तय् नां ी केललेय् ाअनके ल ली मांधनू पह वाय सा मिळत.े शर् ीसव् मा ीसमथर् व तय् चांय् शा ी सबं धंित प तार्, पर्सगं, घटन ा आद चीं े 'अतंरमलूत?व' उलगडनू द खाव वा े य ा हतेनू े (ल .ीकर्. २०४) य ा ल लीते शर् ी सव् मा ी हिम लाय वार क हा ी तपसव्् सांह एक ा गहुते वदे तां वार चचरा ् कर ती असत ना ,ा द नो ब घा गहुचेय् ापर्वशेदव् रा जावळ बसनू त ीचचरा ् ऐकत ह तो े तवेह् ाशर् ी सव् मा तीय् ाद नो वय् घार् सा मह्ण लो 'क ाह पो डंित! अधं रा ता क ाबसल ता? आमच ीसवे ाक?न म?ु वह् ला,' अस ाआश वीरा द् दऊेन तय् ाद नो व घा सां ज णाय् सा आ? ा दिल .ी अश चा सव्?प चा ी एक ल ली ा कर्. १६६, प.ृ १९१ त े १९५ 'ब वाडकेर परु णािक' य ा श षीरक् खा ला ीआढळत.े उद .ा द ?ारदर्य् ना े ग जांलले े ब वाडकेर परु णािक 'जनम् जोनम् ची े स थारक् झ ला,े अस े मह्णनू घळघळ ा रडू ल गाल.े शर् ी सव् मा चीं े प या कध ची स डो याच े न हा ती,' अस ा नि?य क?न त े शर् सीव् मा चीं ा निर पो घऊेन बिरह् डा ीआल.े बखररचनचे ा वगेळपेण ा : ?ढ बखर चीय् ा ब हिरगं पा?े ा पर्सत्तु बखर वगेळ ी आह.े उद .ा 'स हाबे नां ीमहेरब ना की?न आ? कोल .ी तय् वा?न वतरम् ना ऐस े ज'े (प.ृ१०) अश सी धा राणत ः स?ुव ता असत.े दसुर े मह्णज े बखर ची शावेट वि शि? पधद्त ची अासत ,ो त बीखर ची फीलशर्तु ी असत.े उद .ा ज े ल?म वीतं असत ली त े विशषे भ गाय्वतं ह तो ली, यशसव् अीसत ली त े दि गिव्जय ी ह तो ली. यणेपेर्म णा े सवर् मन रोथ पणूर ् ह तो ली.' पर्सत्तु बखररचन ावगेळ ीआह.े य बाखर चीय् लाखेन वार इ.स. १८३८ त े इ.स. १८७८ मध ली र जाक?य, स मा जिाक, ध मिारक्, श?ै णिक आद चीं ा प?रण मा झ लाले ा दिसत .ो इगंर्ज ी र जावट ची ा अमंल तवेह् ा मह रा षाट्र वार ह तो .ा अकक्लक टो ससंथ् नाह ी इगंर्ज चांय् ा अ धिपतय् खा ला ी ह तो.े स मा जिाक विषमत ,ा ब रा ा बलतुदे रा ीआ णि अठर पागड ज ता ,ी अ सित्तव् ता ह तोय् .ा बर् ?ाण वगरा च् े वचरस्व्, स वोळ-ेओवळे य चा ा ब डिव रा ह तो .ा 'ससंक्ृत' ह ी ? ना भ षा ा ह तो .ी उचच्वण?य स डोनू अनय् वगर् (वणर)् शि?ण पा सानू व चंित ह तो .ा अश ा विप?रत प?र सिथ्त ती य बाखर ची े न याक शर् सीव् मा सीमथर् वि विध पर्क राचय् ला ली कार ती ह तो.े तय् चांय् ा य ा ल ली माधनू बखरक रा ना े सथ्ळ, क ळा, वय्??, घटन ,ा पर्सगं आद चीय् ा सह याय् ना े 'शर् ी सव् मा चीं'े दवै ी सव्?प व चाक सांम रो शबद्बधद् केले आह.े त े कर ती असत ना ा बखर ची जा ओाकृ तिबधं वर निद? शित केल आाह े त बोह?त शां की. केळकर कांडनू कम -ीअ धिक प ळाल ा गले ा आह.े य ा बखर ती ली न याक शर् ी सव् मा ी समथर,् तय् ा अनषगुं ना े आलले ी प तार्,े घडललेय् ा घटन ,ा पर्सगं आद ी तय् नां ी 'जस े प हिाल,े ख तार् ी क?न तय् नां ी जस े ऐकल,े तय् नां ा जस े भ वाल े तस े तय् नां ी लि हिल,े' ह े य ाबखर ची े लिख णासतूर दिसत.े य ा सपंणूर् बखर ती शर् ी सव् मा ी समथर् ह े एकमवे न याक आहते. सवर् ल ली ा (२६४) तय् ता ली घटन ,ा पर्सगं, वय्?? शर् सीव् मा शीं ीपर्तय्? सबं धंित आहते. तय् तानूच शर् ीसव् मा चीं े 'वय् ?िम?व' उकलत ज ता.े शर् सीव् मा ीह े अवत रा ,ी दवै ,ी त राणह रा, सखु सम धा ना दणे रा,े इ चिछत क मान ा पणूर ् करण रा े कलप्त? आहते, न ठा ळा, प पा ,ी ढ गों ,ी लब डा, ख टो ा आच रा धमर् प ळाण रा,े अधमन व गाण रा,े ष डिर्पतु लि? असण रा,े अश ा सव?ा न ा ठिक णा वार आणण रा े त े आहते. शर् ी सव् मा ी समथ?ा चय् ा भवय् वय् ?ितव् चा ा पट ड ळोय् साम रो शबद्बधद् करणय् ता बखरक रा कै. केळकर यशसव् ठीरले आहते. हचे य ाबखर ची े यश आह.े शिवर या चां े बधं ु वय्कं जो री जा े भ सोल े य नां ी तजं वारचय् ा न याकर जा चां ा पर भाव केल ा आ णि द ?िणले मार ठा ास मार् जाय् सथ् पान केल.े वय्कं जो ीमह रा जा नां सीमथर श्िषय् भ मीसव् मा ी य नां ा तजं वार मधय् े समथ?ा च ा मठ सथ् पान करणय् सा ठा ी ज गा ा दिल .ी तय् ा ठिक णा ी समथ?ा च ा मठ निमरा ण् झ ला .ा (म. र. ज शो ,ी द साब धो पर्सत् वान ,ा न गापरू) ६.३.३ पशेवय् चां बीखर – कृषण् जा ी विन याक स हो नो ी य ा बखर ची ा लखेक कृषण् जा ी स हो नो ी आह.े इ. स. १७१३ त े १८१८ य ा क ळा ता ली घड मा डो चीं ा तपश लीव रा उलल्खे य बाखर ती आढळत .ो ह ी बखर पशेवय् चांय् ा पर कार्म चा ी ग था ाआह.े मर ठाय् चांय् ाइ तिह सा ता ली वि विध पर्सगं ाच े वण?न तय् माधय् े आह.े ६.३.४ प निपतच बीखर – रघनु था य दाव ग पिोक बा ईीचंय् ा आ?वे?न रघनु था य दाव चितर्ग?ु य नां ी ह ी बखर लिह ली .ी प निपत चाय् ा यदुध् नातंर २ वष?ा तच इ. स. १६८४ - इ. स. १७६२) य का ळा ताह बीखर लिह ली गीले .ी य ता प निपतचय् याधुद् चा े स?ूम व व रीरस पणूर् वणरन् केल े आह.े प निपतचय् ायदुध्वा ेवणरन्करणरा ीदसुर ीबखरमह्णज ेप निपतची

ीबखर.लखेकेरघनुथा यदाव.शर्मीतंमहराजामता:ुशर् ीग पिोकबाईयचांय् ाआ?वे?नबखरची ेलखेनझला.ेलखेन कळा इ. स. १७७० चय् ा आसपसा य ा बखरची ा नयाक कलप्तांची ा आदितय्- सद शिवरवाभऊा शिदं े – हळ्ोकरचांय् ा भडांणला ा सप्? उ?र दणेरा ा ह ा नयाक, वि?सारवाला ागळो ीलगातचागहिव?नयणेरा ाभऊायथे े दिसत.ोभऊासहाबेचां ीविविध ?प े लखेक चितरात.ो यदुध् वणरन्ता तय्चां ाहताखडं ाआह.े वणरन् पर्सगं ीत ोरमायाण महभारातचाय् उापम वापारत.ो निवदेनशलै,ीभषा हा?बहे? बवणरन्यतालखेकेवकाबगराआह.े प निपतह ीमरठाय्चांय् ाइतिहसातालीएकशकोकथ ाआह,ेआणिय ाशकोकथचे ाशकोताम् पर्तय्यबखरती मिळत ोहचे तिच ेयशआह.ेअस ेय ाबखरबीदद्लमहट्लेजता.े(विक?प डीिय)ा प निपतचय् ा यदुध् चा े वणरन् करण रा ी दसुर ी बखर मह्णज े प निपत ची ी बखर. लखेक रघनु था य दाव. शर् मीतं मह रा जा म ता:ुशर् ी ग पिोक बा ई य चांय् ा आ?वे?न बखर ची े लखेन झ ला.े य ा बखर ची ा न याक कलप् तां ची ा आ दितय् – सद शिवर वारभ ऊा शिदं े – ह ळ्ोकर चांय् ा भ डांण ला ा सप्? उ?र दणे रा ा ह ा न याक, वि? सार वा ला ा ग ळो ी ल गात चा ग हिव?न यणे रा ा भ ऊा यथे े दिसत .ो भ ऊास हाबे चां ी वि विध ?पे लखेक चित रात .ो यदुध् वणरन् ता तय् चां ा ह ताखडं ा आह.े वणरन् पर्सगं ती रो मा याण मह भा रात चाय् उापम वा पारत .ो निवदेनशलै ,ी भ षा हा?बहे?ब वणरन् य ता लखेक व काबग रा आह.े प निपतह मीर ठाय् चांय् इा तिह सा ता ली एक श कोकथ आाह,े आ णि य ा श कोकथचे शा को ताम् पर्तय्य बखर ती मिळत होचे तिच े यश आह.े अस े य ाबखर बीदद्ल मह्टल े ज ता.े प ना पीत चा हा ापर्सगं १४ ज नावे रा ी१७६१ मधय् े घडल .ा ६.३.५ भ ऊास हाबे चां बीखर – कृषण् जा शी मार वा भ ऊास हाबे चां बीखर ह मीर ठा ीव ङा्मय तिेह सा ता ली अतय्तं ल लितय् पणूर,् शर्?े व ङाम्यगणु नां ी य?ु असण रा ी न वा जालले ी बखर आह.े बखर चीय् ा कतग्रा ब्दद्ल मत भिनन्त ा आढळत.े कृषण् जा ी श मार वा व चितं कोृषण् वळे अश ी लखेनकतय्?ा च ी द नो न वा े आढळत ता. परतं ू कृषण् जा ी शय् मार वा हचे य चा े लखेक अस वाते अस े व टात.े बखर ची ा रचन ा क ळा इ. स. १७६२-६३ अस वा .ा 'भ ऊास हाबे चां ी बखर' अस े य चा े वय् ?ि व चाक न वा असल,े तर ही ी बखर वय् ?ि कें दिर्त न हा .ी इ. स. १७५३ स ला ी रघनु थार वा नां ी ज टा चाय् ा कुंभरे वीर सव् रा ी केल .ी तथे प सानू इ. स. १७६१ स ला ी प निपतचय् ा पर भाव ना े श को ह ऊोन न ना सा हाबे पशेव े य चां े निधन झ लो व म धार वा पशेवपेद ी आ?ढ झ ला,े इथ पय?तच ा इ तिह सा व उ?र ी भ रात ता ली मर ठाय् चांय् रा जाक?य घड मा डो चीं े स?ूम व व सात्व वणरन् य ता यते.े इ तिह सा व व डाम्य तसचे भ षा ा स दौयर् व विच रा स नौद्यर् य चा ा मिल फा य ा बखर ती दिसनू यते .ो वय्??वणरन्,े पर्सगंवणरन्,े वसत्वूणरन् े य नां बीखर ली सामद्दध् केल े आह.े 'भ ऊास हाबे चां ीबखर' य ा विषय वार, म.ु शर् .ी क नाड,े र. वि. हरेव डाकर, श.न .ा ज शो ीय चां ी पसुत्के आहते. भ ऊास हाबे चां बीखर ह मीर ठा भी षाते ली एक पर् सिदध् बखर आह.े मर ठा वी ङा्मय तिेह सा ता ली अतय्तं ल लितय् पणूर,् शर्?े व ङाम्यगणु नां ी य?ु असण रा ी न वा जालले ी बखर मह्णज े भ ऊास हाबे चां ी बखर ह यो. य ा बखर चीय् ा कतग्रा ् बदद्ल मत भिनन्त ा आढळत.े कृषण् जा ी श मार वा व चितं कोृषण् वळे अश ीन वा े अभय् साक म नात ता; परतं ु कृषण् जा ीशय् मार वा हचे य चा े लखेक अस वाते अस े व टात.े बखर ची ा रचन ा क ळा इ. स. १७६२-६३ अस वा .ा "भ ऊास हाबे चां बीखर' अस े य चा े वय् ?ि व चाक न मा भिाम ना असल,े तर ही बीखर वय् ?ि कें दिर्त न हा .ी इ. स. १७५३ स ला ीरघनु थार वा नां ीज टा चाय् ाकुंभरे वीर सव् रा ीकेल .ी तथे प सानू इ. स. १७६१ स ला ी प निपतचय् ा द ?ाण पर भाव ना े न ना सा हाबे पशेवय् चां े निधन झ लो व म धावर वा पशेवपेद ी आ?ढ झ ला,े इथ पय?तच ा इ तिह सा व उ?र भी रात ता ली मर ठाय् चांय् ा र जाक?य घड मा डो चीं े स?ूम व स दाय्तंवणरन् य ता यते.े तय् ता ली क हा वी काय् े – जसै े भडभजंुले ा ? ाभ जात ता क? विदय्लुल्त पा ता वह् वा ातस ाएक धडक ाजह ला .ा "भ ऊास हाबे चां ीबखर' य ा विषय वार, य चा न वा चा ीमर ठा ती अनके पसुत्के आहते, बखर ती ली मजकूर ततक् ला नी सम जा ता ली क हा ची ला री ती वीर पर्क शा ट कात .ो सत ची पीदध्त, प ठा वीर जखम झ लालेय् ा स निैक चां ी सम जा ता ह णो रा ी हटे ळाण ी य चां ा उलल्खे बखरक रा ना े केल आाह.े आपल पीर्गत तीप सा :ा १. पर्? : बखर मह्णज े क या? बखर चीं सीव्?प व व शिै?य् े स गां .ा

६.४ सम रा पो बखर ह ासव्ततंर् आ णि सपंनन् व डाम्य पर्क रा आह.े बखरक रा भतूक ळा ता ली वय्? नीं ाआ णि घटन नां ाज वीतं क?न मर ठाय चांय् ाइ तिह सा वार पर्क शा ट काण राय् ाक हा ीमह?व चाय् ाबखर ी आहते. य बाखर ी इ तिह सा सशं धोन ता अतय्तं मह?व चा े क मा करत ता. इ तिह सासशं धोन चा ईीतरह सी धानअेसल तीर ही बीखर मीधय्अेनकेघटन चां उालगड हा तोज ता .ो म हिक वात चीय् ा बखर पी सानू पशेवके ळा ता अनके बखर ी लि हिलय् ा गलेय् ा आहते. बखर व डां म् यातनू अनके थ रो प?ुष चां वीय् ?ि चितर् े आक रा ला आाल अीहते. बखर तीनू आपलय् ला ा मर ठाय् चां ा इ तिह सा ज णात ा यते .ो शिव जा ी मह रा जा, सभं जा ी मह रा जा, श हा? मह रा जा, भ ऊास हाबे, मलह् रार वा ह ळ्ोकर, यशवतं ह ळ्ोकर, प हिल े ब जा री वा पशेव,े जिज बा ई,त रा बा ई, यसेबू ई, स योर बा ई

अश ा अनके विध वय् ?ि चितर्ण े बखर ती आलले आह.े य ा बखर मीधय् े आपण सा क वाय् ताम्कत ,ा कल ताम्क आ विसक् रा, भ वास दौयर,ृ रचन ा व शैि?,े पर्सगं वणरन्, विच रास दौयर,ृ ससंक्ृतपर्चरुत ा य ा स राखय् ा अनके विध विशषे नां ी बखर समद्द्ध् आह.े मर ठा ी बखर ची भी षा हा गीदय्- पदय् मि शिर्त आह.े बखर तीनू म ठोय् पार्म णा ता ततक् ला नी मर ठा सी?चे े आ णि स मार् जाय् चा े आपण सा दशरन् घडत.े बखर केवळ स हितय् मह्त्वनूच अभय् सात ा यते न हा तीर तय् तानू मर ठाय् चां ा इ तिह सा कळत ज ता .ो बखरच ी भ षा ा अतय्तं आकषरक् असलय् ना े तय् ा अ धिक व चान यी झ लाय् ा आहते. इ तिह साव चाक चांय् डा ळोय् सांम रो उभ कारणय् चा ती काद य सा हितय् पर्क रा ता नि ?ितच आह.े ६.५ सदंभरग्रथं i. ग.ं ब. गर् मा पो धाय्,े मर ठा बीखरगदय्, वह् नीसबकुसट् लॉ, पणु,े पर्.आ. १९५२ ii. वि. क .ा र जाव डा,े र जाव डालेखेसगंर्हभ गा१ - ऐ तिह सिाकपर्सत् वान ,ा कितरश ळा पार्से, पणु े iii. सपं .ा म.ु शर् .ी क नाड,े भ ऊास हाबे चां बीखर iv. कुलकण?अ. र .ा, दशेप डांपेर्. न. ,मर ठाय् चां इा तिह साभ गाप हिल ा v. कुलकण?अ. र .ा, खरगे. ह. (सपं)ा, मर ठाय् चां इा तिह साखडं१ vi. र. वि. हरेव डाकर, मर ठा बीखर, अनम लो पर्क शान, पणु े vii. https://rmvs.marathi.gov.in/books viii. https://vishwakosh.marathi.gov.in/२७९२७/ ६.६ पर्?सचं अ) दिघ??र पीर्? लिह .ा १. बखर शबद् चां ीवय्तुप्? सी गांनू लखेन मा गाच ीपर्रेण साप्? कर .ा २. बखर ची े ऐ तिह सिाक व व ङाम्य नी मलूय् सप्? कर .ा ३. 'इ तिह सा सशं धोन चा े स धान मह्त्वनू बखर ची कास उापय गो ह ऊो शकत .ो' सप्? कर .ा ४. शिवपवूरक् ला नी बखर वींर पर्क शा ट का .ा ५. शिवक ला नी बखर वींर पर्क शा ट का .ा ६. पशेवके ला नी बखर चीं मी हित ीदय् .ा ७. म हिक वात ची बीखर अतय्तं मह?व चा की मा नाल ीज ता?े ८. भ ऊास हाबे चां बीखर पर् सिधद् क ाआह,े य चा े स विसत्र सप्? कीरण दय् .ा ब) ट पी ा लिह ा १) 'शर् छीतर्पत चीं ?ी१ कलम ीबखर – द? तिोर्मल व को निस ' २) भ ऊास हाबे चां बीखर ३) पशेवके ला नी बखर ी ४) 'सभ साद चां बीखर' ५) र ?ास त गाड ची लीढ ई ??????? मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 श हिर वी डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 श हिर वी डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 श हिर वी डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 श हिर वी डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 श हिर वी डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 श हिर वी डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मह नाभु वा व व राकर ीय खारे जी मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मह नाभु वा व व राकर ीय खारे जी इतर पथं यी चां े व डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मह नाभु वा व व राकर ीय खारे जी इतर पथं यी चां े व डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मह नाभु वा व व राकर ीय खारे जी इतर पथं यी चां े व डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मह नाभु वा व व राकर ीय खारे जी इतर पथं यी चां े व डा:ृमय मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-2 मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी केलले ीव ङाम्य नि मिरत् ी- २ मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ • हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी केलले ीव ङाम्य नि मिरत् ी- २ मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ हिदं ू धमरा ख्रे जी इतर ध मिरय् नां ी केलले ीव ङाम्य नि मिरत् ी- २ मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ • मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ • बखर गदय् चा ीसव्?प व शैि?य् े मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर गदय् चा ीसव्?प व शैि?य् े मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर गदय् चा ीसव्?प व शैि?य् े मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा -२ मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर क लाखडं व पर्क रा मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर क लाखडं व पर्क रा मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर क लाखडं व पर्क रा मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर क लाखडं व पर्क रा मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर क लाखडं व पर्क रा मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ बखर क लाखडं व पर्क रा मधय्यगु नी मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा भ गा-२ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68